

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

ISSN 0142-0843

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 4(60)/2010
Серия **ФИЛОЛОГИЯ**

Қазан–қараша–желтоқсан
1996 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Октябрь–ноябрь–декабрь
Издается с 1996 года
Выходит 4 раза в год

Собственник РГКП Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

Бас редакторы — Главный редактор
Кубеев Е.К., д-р юрид. наук, профессор

Зам. главного редактора М.Ж.Буркеев, д-р хим. наук
Ответственный секретарь Г.Ю.Аманбаева, д-р филол. наук

Редакция алқасы — Редакционная коллегия

М.И.Абдуов,	редактор д-р филол. наук;
Г.Ю.Аманбаева,	д-р филол. наук;
А.С.Адилова,	д-р филол. наук;
З.Т.Жумағали,	д-р филол. наук;
Ж.А.Жакупов,	д-р филол. наук;
Т.Т.Савченко,	д-р филол. наук;
Ш.М.Мажитаева,	д-р филол. наук;
Б.С.Рахимов,	д-р филол. наук;
Ж.Н.Жунусова,	д-р филол. наук;
М.Х.Хамзин,	д-р филол. наук;
Н.И.Букетова,	д-р филол. наук;
Б.Шалабай,	д-р филол. наук;
М.К.Исаев,	д-р филол. наук;
Н.Ж.Шаймерденова,	д-р филол. наук;
С.А.Матяш,	д-р филол. наук;
М.Д.Джусупов,	д-р филол. наук;
А.Золтан,	д-р филол. наук;
Ж.А.Рустемова,	ответственный секретарь
	канд. филол. наук

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz Сайт: <http://www.ksu.kz>

Редакторы *Ж.Т.Нұрмұханова*
Редактор *И.Д.Рожнова*
Техн. редактор *А.М.Будник*

Издательство Карагандинского
государственного университета
им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда,
ул. Гоголя, 38,
тел.: (7212) 51-38-20
e-mail: izd_kargu@mail.ru

Басуға 10.12.2010 ж. қол қойылды.
Пішімі 60×84 1/8.
Офсеттік қағазы.
Көлемі 18,12 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 548.

Подписано в печать 10.12.2010 г.
Формат 60×84 1/8.
Бумага офсетная.
Объем 18,12 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 548.

Отпечатано в типографии
издательства КарГУ
им. Е.А.Букетова

© Карагандинский государственный университет, 2010

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан.

Регистрационное свидетельство № 1131–Ж от 10.03.2000 г.

МАЗМҰНЫ

ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛ БІЛІМІ

<i>Агманова А.Е.</i> Екінші тілді меңгерудің экстралингвистикалық факторлары	4
<i>Аманбаева Г.Ю., Шигабиева А.И.</i> Тағдыр концептісі лингвомәдениеттік әмбебап ретінде.....	10
<i>Аманбаева Г.Ю., Әшірбекова Г.Н.</i> Менталдық концепт саласы салғастырмалы зерттеудің объектісі ретінде	15
<i>Бүрібаева М.А.</i> Түркі сөздер орыс тарихи лексикографияның сипаттау объектісі ретінде	18
<i>Исенова Ф.К.</i> Көркем мәтін кеңістігіндегі окказионалдық тілдік бірліктің сөзжасамдық модельдерін белсендіру	22
<i>Нұртазина М.Б.</i> Функционалдық грамматика шеңберіндегі уақыт семантикасының репрезентация ерекшелігі.....	28
<i>Нұртазина М.Б.</i> Әрекеттердің бір уақыттылық және реттеушілік идеясының тілдік интерпретациясы.....	33

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ

<i>Баймұрынов Ж.М.</i> Ығысу құбылысы және грамматикалық синкреттену.....	38
<i>Жүсіпов А.Е.</i> Паремнологиялық қайшылықтар	42
<i>Жүсіпов А.Е.</i> Фразеологиялық энантиосемия ..	48
<i>Кенжеғалиев С.А.</i> Психоллингвистикадағы лексиконды зерттеудің ұстанымдары.....	53
<i>Кенжеғалиев С.А.</i> Психоллингвистикадағы лексикон туралы пайымдаулар.....	58
<i>Пірімбетов Т.Т., Сапарова К.О.</i> Еліктеу сөз табының кейбір морфологиялық және сөзжасамдық сипаты	61
<i>Тұрсынова М.А.</i> Қазіргі түркі тілдеріндегі кейбір дауыстылардың сипаты.....	69

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИСТИКА

<i>Идрисова Э.Т.</i> А.С.Пушкин және А.Ахматова: дәстүр және диалог	75
<i>Каренов Р.С.</i> Алаш саясаткері Міржақып Дулатұлы қазақ әдебиеттану ғылымына нақты үлес қосқан тұлға ретінде	81

СОДЕРЖАНИЕ

ОБЩЕЕ И РУССКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Агманова А.Е.</i> Экстралингвистические факторы усвоения второго языка.....	4
<i>Аманбаева Г.Ю., Шигабиева А.И.</i> Концепт судьба как лингвокультурологическая универсалия.....	10
<i>Аманбаева Г.Ю., Аширбекова Г.Н.</i> Ментальная концептосфера как объект сопоставительного исследования	15
<i>Бүрибаева М.А.</i> Тюркизмы как объект описания русской исторической лексикографии	18
<i>Исенова Ф.К.</i> Активизация словообразовательных моделей окказиональных языковых единиц в пространстве художественного текста	22
<i>Нуртазина М.Б.</i> Особенность репрезентации семантики времени в ракурсе функциональной грамматики	28
<i>Нуртазина М.Б.</i> Языковая интерпретация идеи одновременности и соотнесенности действий	33

КАЗАХСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Баймұрынов Ж.М.</i> Явление деактуализации и грамматический синкретизм	38
<i>Жүсіпов А.Е.</i> Паремнологические противоречия.....	42
<i>Жүсіпов А.Е.</i> Фразеологическая энантиосемия ..	48
<i>Кенжеғалиев С.А.</i> Принципы исследования лексикона в психоллингвистике	53
<i>Кенжеғалиев С.А.</i> Суждения о лексиконе в психоллингвистике.....	58
<i>Пірімбетов Т.Т., Сапарова К.О.</i> Характеристика некоторых морфологических и словообразовательных методов подражательных слов	61
<i>Тұрсынова М.А.</i> Характеристика некоторых гласных звуков в современных тюркских языках	69

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

<i>Идрисова Э.Т.</i> А.С.Пушкин и А.Ахматова: традиция и диалог	75
<i>Каренов Р.С.</i> Миржақып Дулатов — личность, внесшая весомый вклад в казахскую литературоведческую науку	81

<i>Каренов Р.С.</i> Ұлтымыздың ұлы перзенті туралы ой-толғам (Міржақып Дулатұлының туғанына 125 жыл толуына орай)	93
<i>Кишкенбаева Ж.Қ.</i> Қазіргі қазақ психологиялық драмасы (З.Шашкиннің «Ақын жүрегі» пьесасы бойынша)	101
<i>Рахманова Н.М.</i> Ұлттық күйініштің лебі	104
<i>Савченко Т.Т.</i> Симеон Полоцкий және оның орыс лирикасының қалыптасу жолындағы мектебі	107
<i>Уразаева К.Б.</i> Гоголь мәтіні оқу концепциясы ретінде	118
<i>Флерко Л.В.</i> Орыс поэзиясындағы күнтізбелік пасхальдік цикл (Б.Пастернак пен В.Набоков поэзиясының материалында)	124

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

<i>Рүстемова Ж.А., Көкеева Р.Т.</i> «Қазақ әдебиеті» пәні бойынша өткізілетін сабақ түрлері....	130
---	-----

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....136

2010 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысында» жарияланған мақалалардың көрсеткіші. «Филология» сериясы.....	138
---	-----

<i>Каренов Р.С.</i> Суждения о великом сыне нашей нации (К 125-летию дня рождения Миржақыпа Дулатова).....	93
<i>Кишкенбаева Ж.К.</i> Современная казахская психологическая драма (по пьесе З.Шашкина «Сердце поэта»).....	101
<i>Рахманова Н.М.</i> Тема национального возмущения в жанре романа	104
<i>Савченко Т.Т.</i> Симеон Полоцкий и его школа на пути формирования русской лирики	107
<i>Уразаева К.Б.</i> Гоголевский текст как концепция чтения	118
<i>Флерко Л.В.</i> Календарный пасхальный цикл в русской поэзии (на материале поэзии Б.Пастернака и В.Набокова).....	124

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

<i>Рүстемова Ж.А., Көкеева Р.Т.</i> Формы уроков по дисциплине «Казахская литература» в школе.....	130
--	-----

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....136

Указатель статей, опубликованных в «Вестнике Карагандинского университета» в 2010 году. Серия «Филология»	138
---	-----

ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛ БІЛІМІ ОБЩЕЕ И РУССКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК 81'243

Экстралингвистические факторы усвоения второго языка

Агманова А.Е.

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана

Мақалада қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгеру үрдісіне ықпал етуші сыртқы лингвистикалық факторлар талданады. Қостілді тұлғаның қалыптасуына әсер ететін әлеуметтік лингвистикалық көрсеткіштер Еуразия ұлттық университетінің студенттері және қазақ тілін арнайы тілдік курста үйреніп жүрген мемлекеттік қызметкерлері арасында жүргізілген сауалнама негізінде талданып сипатталады.

The article deals with the analysis extralinguistic factors influencing the process of acquisition Kazakh as the second language. Sociolinguistic parameters influencing the formation of bilingual personality is analyzed and described on the results of questionnaires of the L.Gumilyov Eurasian National University students and state employees mastering Kazakh language in the special course.

Особый социокультурный контекст, создаваемый полиэтнической культурой и полилингвальным социумом Казахстана, своеобразием менталитета и интересов каждого этноса, несомненно, должен учитываться как важный экстралингвистический фактор, влияющий на процесс формирования вторичной языковой личности.

В настоящее время языковая ситуация в республике характеризуется полиэтническим многообразием при биэтнической структуре населения: преобладающими в социально-коммуникативной системе являются носители русского и казахского языков. Социолингвистический аспект проблемы усвоения второго языка предполагает исследование особенностей формирования двуязычной личности в зависимости, с одной стороны, от языковой ситуации в обществе и, прежде всего, от статуса изучаемого языка, уровня его востребованности, степени функциональной значимости в разных сферах общественной жизни; с другой — от языкового окружения индивида, а также таких характеристик, как уровень, характер и приоритеты мотивов усвоения, что непременно связано с анализом влияния на овладение вторым языком таких факторов, как пол, возраст, образование, общественный статус.

В рамках социолингвистики осуществляются исследования, посвященные изучению влияния социально-демографических факторов на решение проблем двуязычия и многоязычия. В работах казахстанских лингвистов получили достаточно подробное освещение различные аспекты казахско-русского двуязычия. Б. Хасанулы исследованы основные сферы и закономерности функционирования казахского и русского языков, проблема родного языка в условиях современной языковой ситуации, предложен принцип регионального подхода к решению задачи развития функций государственного и региональных (национальных) языков. Социолингвистический анализ использования русского языка в различных слоях казахского населения осуществлен в работах М.М. Копыленко и С.Т. Саиной. В работах Э.Д. Сулейменовой с позиций контрастивной лингвистики рассматриваются проблемы двуязычия, основные тенденции развития казахского и русского языков, ставится вопрос о когнитивном, креативном и педагогическом аспектах развития и существования личности во втором языке; исследуются особенности существующей языковой ситуации и политики языкового Ренессан-

са в Казахстане. Проблема интерференции на различных уровнях получила освещение в работах М.М. Копыленко и З.К. Ахметжановой, М.К. Исаева, М.Т. Тезекбаева, К.М. Байбулсиновой, в коллективной монографии «Интерференция в русской речи казахов» и др. Явление кодового переключения казахов-билингвов в зависимости от сферы общения исследуется в работе Г.С. Суюновой. Влияние двуязычия на интеллектуальное, этнопсихологическое и этнокультурное развитие личности подробно исследовано на примере детей-билингвов и монолингвов школьного возраста в работе Г.Д. Алдабергеновой.

Для языкового планирования также важны социолингвистические исследования особенностей функционирования казахского и русского языков как в отдельных регионах, так и закономерностей развития двуязычия в пределах определенной микросоциальной общности.

Работы, посвященные рассмотренным аспектам проблемы двуязычия, позволяют лучше представить объективную картину языковой ситуации в стране, что, в свою очередь, является определяющим фактором развития двуязычной личности, способствующим процессу овладения вторым языком и полнокровной реализации коммуникативных потребностей билингва в разных сферах общения или же тормозящим его.

Придание казахскому языку статуса государственного направлено на положительные изменения языковой ситуации в стране — достижение реального двуязычия, восстановление статуса казахского языка во всех общественно значимых сферах. Исследователи отмечают положительные тенденции в современной языковой ситуации республики: заметный сдвиг в овладении государственным языком у русского населения [1]; начало формирования нового типа двуязычия — русско-казахского, которое уже выходит за рамки учебно-аудиторного билингвизма: наличие русско-казахского билингвизма в разговорно-бытовой сфере и начало формирования русско-казахского билингвизма в сфере официально-делового общения [2].

Исследование вопросов формирования русско-казахского двуязычия в условиях становления суверенного государства связано с всесторонним и разноаспектным изучением и осмыслением проблемы овладения государственным языком гражданами республики, родным языком которых является русский язык. В связи с этим особенно актуальным представляется исследование социолингвистических факторов, влияющих на изучение и употребление казахского языка как второго русскоязычным населением.

По данным социологических исследований по-прежнему на фоне массового казахско-русского двуязычия (74,8 %), которое не может быть коммуникативным противовесом в единой коммуникативной среде русско-казахскому двуязычию (14,9 %), четверть казахского населения, не владеющая литературной формой родного языка, ограничивается при общении разговорной или просторечной формой [3; 70]; в вузах обучается на казахском языке 32,2, на русском — 67,8 % студентов [3; 73]. Согласно статистике лишь 42 % изданной в 1998 г. литературы вышло на казахском языке. В пользовании СМИ и литературой у казахстанцев наблюдается доминирование русского языка, а у казахов — казахско-русского двуязычия. В целом исследователи отмечают, что, несмотря на наметившиеся положительные тенденции в расширении функций и сфер использования государственного языка, статусное планирование казахского языка как государственного продолжает опережать его корпусное строительство.

Для языковой ситуации Казахстана в целом характерна тенденция к двуязычию и многоязычию: владеющие одним языком составляют 46,2 %, двумя и более языками — 53,8 %. Однако эти показатели в разрезе доминирующих этносов — казахского и русского — обратно пропорциональны: казахи — 25,2 и 74,8 %, русские — 83,9 и 16,1 % соответственно [4; 46]. Эти данные красноречиво свидетельствуют об актуальности и социальной значимости проблемы усвоения казахского языка как второго.

Осмысление проблемы овладения государственным языком гражданами республики, родным языком которых является русский язык, сопряжено с исследованием целого комплекса аспектов формирования билингвальной личности и тех факторов, которые оказывают сильное влияние на данный процесс. В связи с этим особенно актуальным представляется исследование социолингвистических факторов, влияющих на изучение и употребление казахского языка как второго русскоязычным населением. Как отмечает Э.Д. Сулейменова, «устранение казахского языка на длительное время из сферы обучения, использование русского языка как средства внутриэтнического общения частью казахского населения, вытеснение казахского языка из сферы публичного и делового общения и др. свиде-

тelleствуют о том, что провозглашенная официальной языковой политикой паритетная основа функционирования языков на практике обернулась снижением функциональных возможностей казахского языка. Все это в немалой степени способствовало тому, что определенная часть («деэтнизированная») 2–3 поколений казахов совсем не знает казахского языка, или владеет креолизированной формой казахского языка, не получившей пока лингвистического описания, или владеет разговорной формой и не владеет литературной формой казахского языка» [5; 188]. Отсюда следует, что у определенной части этнических казахов произошла смена языка: русский язык стал доминировать почти во всех сферах их социально-коммуникативной деятельности, что привело к превращению казахского языка по уровню языковой компетенции во второй язык, функционально дополняющий доминирующий [6; 44].

Одним из путей решения проблемы развития функций государственного и региональных (национальных) языков ученые видят в разработке этого вопроса с точки зрения регионального развития языков [4; 114]. Исследуя проблемы одноязычия, двуязычия и многоязычия на примере северного региона, Б. Хасанулы убедительно доказывает, что развитие государственного и региональных языков в условиях глобализации целесообразно рассматривать в разрезе отдельных регионов — южного, западного, северного, восточного, центрального. Региональный подход позволит, учитывая сформировавшуюся в регионе языковую ситуацию, факторы, влияющие на ее изменение, решить рассматриваемую проблему в масштабах республики.

Как отмечает Б. Хасанулы, языковая ситуация северного региона (г. Астана, Акмолинская, Кустанайская, Павлодарская и Северо-Казахстанская области) характеризуется рядом особенностей по таким показателям, как знание языка своей национальности, одноязычие, двуязычие и многоязычие.

Знание языка своей национальности по республике составляет 90,2 %, а по региону — 82,4 %, одноязычие — 46,2 и 55,3 % соответственно, двуязычие и многоязычие — 53,8 и 43,8 % соответственно, знание государственного языка — 64,4 и 43,3 % соответственно. Подробно проанализировав рассматриваемые явления отдельно по областям и в сравнении с общереспубликанскими показателями, ученый выявляет следующую закономерность: доля одноязычия прямо пропорциональна доле русского населения в этническом составе региона, и наоборот, с уменьшением доли русских в этническом составе увеличиваются показатели двуязычия и многоязычия. Выявленная закономерность проявляется по всем отмеченным характеристикам языковой ситуации и позволяет рассматривать области региона в следующем порядке (с уменьшением доли русского населения уменьшаются показатели одноязычия, увеличиваются показатели многоязычия и знания языка своей национальности и государственного языка): Северо-Казахстанская, Кустанайская, Карагандинская, Акмолинская, Павлодарская, г. Астана [4; 38–39].

Рассмотренные особенности языковой ситуации северного региона позволяют лучше понять проблемы, связанные с усвоением казахского языка как второго, и свидетельствуют о необходимости дифференцированного подхода к ее решению, с учетом регионального аспекта.

Выявление и описание экстралингвистических факторов, влияющих на усвоение и использование казахского языка как второго, в нашем исследовании связано с опытом и результатами языкового планирования в сфере образования и государственной службы.

В нашей работе анализируются результаты анкетирования, проведенного среди студентов вузов Астаны и Павлодара и госслужащих, изучавших государственный язык на специальных языковых курсах в этих городах.

Студенты — наиболее социально активная часть населения, потенциальные работники различных сфер экономики, науки и культуры. Государственные служащие — проводники государственной политики во всех структурах государственных органов в различных сферах деятельности. Именно от владения и использования ими государственного языка зависит дальнейшее укрепление позиций казахского языка, расширение сфер его использования, повышение жизнеспособности и функциональной полноценности. Выбор указанных сфер обусловлен тем, что именно в системе образования, где казахский язык изучается на всех уровнях, а также в сфере государственной службы, где в настоящее время наблюдается активизация деятельности курсов казахского языка, можно осуществить указанную выше задачу.

Ниже приводятся результаты исследования, в ходе которого были собраны данные анкетирования студентов 1–2 курсов ЕНУ им. Л.Н. Гумилева и государственных служащих, изучавших казахский язык на языковых курсах.

Основной целью исследования явилось изучение реальной языковой ситуации в сфере образования и государственной службы, выявление зависимости процесса усвоения и употребления государственного языка от социально-психологических и демографических факторов и условий. Для достижения поставленной цели предусматривалось решение следующих задач:

- 1) самооценка индивидом степени владения казахским, русским и иностранными языками;
- 2) выявление факторов, влияющих на уровень владения и использования казахского языка среди студентов и госслужащих;
- 3) определение роли и места казахского, русского и других языков в социально-коммуникативной системе казахстанского общества;
- 4) анализ характера социальных предпочтений взрослого населения в выборе языка образования и воспитания для детей (с целью определения степени востребованности казахского языка в системе образования);
- 5) изучение характера использования казахского, русского, других языков в различных сферах жизни;
- 6) анализ отношения респондентов к государственному языку;
- 7) исследование мотивации изучения казахского языка;
- 8) определение стратегических установок к изучению и использованию казахского языка;
- 9) выявление проблем, с которыми сопряжен процесс изучения казахского языка.

В качестве рабочих выдвинут ряд гипотез:

1. Желание сохранить язык соотносится с этнокультурной самоидентификацией.
2. Факторы доминирующего языка в дообразовательный период, использования языка в сфере семейных отношений влияют на сохранение и уровень владения родным языком.
3. Среди некоренного этноса одной из основных является инструментальная мотивация изучения государственного языка.
4. Демографические и социально-психологические факторы соотносятся с уровнем владения и сферами употребления казахского языка.

Специфика экстралингвистических факторов, влияющих на процесс усвоения казахского языка как второго, представлена в результатах исследования.

1. Осуществлена сравнительная характеристика уровня владения государственным языком и иностранными языками студентами и госслужащими:

а) владеющих родным языком среди студентов-казахов намного больше, чем среди госслужащих (55 и 31 % соответственно);

б) среди респондентов-русских уровень владения казахским языком у студентов оказался выше, нежели у госслужащих (12,5 % студентов отметили свободное владение государственным языком, 25 % выбрали ответ «понимаю и могу с трудом объясняться», ни один из госслужащих не считает свой уровень владения хорошим, а 52 % совсем не владеют языком); анализ владения иностранными языками свидетельствует об их достаточно высокой востребованности и неплохом владении, особенно в студенческой среде;

в) проанализированы показатели владения государственным языком в различных возрастных группах госслужащих разных национальностей: у респондентов-казахов выбор ответа «понимаю и могу с трудом объясняться» высок в группах «В» (31–45 лет) и «С» (46 лет и старше) по сравнению с группой «А» (18–30 лет) — 35,7 %, однако хорошее владение языком отметили 28,6 % респондентов из группы «А», 33,3 % — из группы «С» и лишь 16,7 % — из группы «В»; среди представителей других национальностей лишь 33,3 % выбрали данный ответ. Остальные либо констатировали незнание государственного языка, либо его использование исключительно со словарем.

2. Установлено, что казахский язык как второй изучается также частью коренного этноса: в качестве языка, доминировавшего до поступления в школу, эти респонденты указали русский язык (73,3 %), казахский язык (10,8 %), использование с детства двух языков (15 %).

3. Выявлена корреляционная связь между языком до поступления в школу, а также уровнем владения и интенсивностью использования в сфере семейно-бытовых отношений. Анализ характеристики использования родного языка по признаку интенсивности в сфере семейных отношений среди респондентов, говоривших до поступления в школу на казахском языке (1), на казахском и русском языках (2), на русском языке (3), позволил обнаружить следующие особенности:

- 1 гр. — «всегда» — 33,3, «часто» — 58,3, «иногда» — 8,3 %;

- 2 гр. — «всегда» — 30, «часто» — 50, «иногда» — 20 %;
 3 гр. — «всегда» — 8,3, «часто» — 31,25, «иногда» — 43,7 %.

Интересно также, что респонденты-русские, указавшие высокое владение государственным языком, также отмечают использование казахского языка в семье.

4. Установлены наметившиеся тенденции к расширению сфер и частотности использования государственного языка. По активному использованию казахского языка, среди студентов-казахов определяемому по формуле «всегда» и «часто», наблюдаются следующие особенности: в семье: 20 % — «всегда», 40 % — «часто»; просмотр телепередач: 15,5 % — «всегда», 38 % — «часто»; в учебе, при чтении литературы: 17,8 % — «часто»; в сфере торговли и в транспорте: 11 % — «часто».

Среди студентов других национальностей активное использование государственного языка отмечено лишь у представителей национальных меньшинств: 50 % опрошенных указали на употребление его в учебном процессе. Пассивное использование казахского языка в сфере торговли и при просмотре телепередач отметили 50 % респондентов-русских и 44 % респондентов других национальностей, 25 % респондентов-русских и 33,3 % респондентов других национальностей соответственно. В целом областями наиболее активного использования государственного языка являются сфера семейных отношений — 46 %, использование СМИ — 40 %, сфера образования, учебы — 18 %. В транспорте и сфере торговли наблюдается пассивное использование государственного языка (ответ «иногда» зафиксировали 10 % опрошенных).

Определена зависимость между активным использованием казахского языка и возрастом госслужащих: чем старше респондент, тем выше процент активного употребления языка.

5. Описаны предпочтения респондентов в выборе языка образования и воспитания детей: среди госслужащих преобладает выбор казахского (41,4 % респондентов-казахов) и русского (66,6 % респондентов-русских) в качестве языков образования и воспитания детей, а среди студентов — казахского (31,1 % респондентов-казахов); казахского, русского и английского (26 % респондентов-казахов и 25 % респондентов-русских).

6. Установлена иерархия основных побудительных причин изучения государственного языка, определяющих мотивацию усвоения у студентов (А) и госслужащих (Б):

А) «считаю своим гражданским долгом» (97,8 % респондентов-казахов, 75 % респондентов-русских и 75 % респондентов других национальностей); «связываю свое будущее с Казахстаном» (64,4 % респондентов-казахов, 37,5 % респондентов-русских, 66,6 % респондентов других национальностей); «необходимо для служебной карьеры» (57,8 % респондентов-казахов, 50 % респондентов-русских и 66,6 % респондентов других национальностей);

Б) «считаю своим гражданским долгом» (96,5 % респондентов-казахов, 57 % респондентов-русских, 60 % респондентов других национальностей); «связываю свое будущее с Казахстаном» (24,1 % респондентов-казахов, 33,3 % респондентов-русских, 40 % респондентов других национальностей), «необходимо для служебной карьеры» (23,8 % респондентов-русских, 40 % респондентов других национальностей); «знание государственного языка престижно» (33,3 % респондентов-русских и 40 % респондентов других национальностей).

7. Выявлены конкретные практические цели, которых хотели бы достичь студенты и госслужащие, изучающие казахский язык:

- а) уметь оформлять официально-деловые документы — 72,6 и 65 % соответственно;
- б) спрашивать и сообщать информацию — 58 и 33,3 %;
- в) принимать участие в беседе — 56,4 и 38,3 %;
- г) понимать новости по телевидению и радио — 56,4 и 46,7 %;
- д) понимать коллег по работе — 54,8 и 33,3 %;
- е) понимать официально-деловые выступления — 54 и 43,3 %;
- ж) читать книги и газеты — 53,2 и 36,7 %).

8. Определены трудности и проблемы объективного и субъективного характера, влияющие на усвоение казахского языка как второго у студентов (А) и госслужащих (Б):

А) респонденты-казахи: отсутствие языковой среды — 53,3 %; г) отсутствие качественных учебников и методических пособий — 46,7 %; а) отсутствие времени — 28,9 %; в) отсутствие квалифицированных преподавателей — 22,2 %; ж) отсутствие информации о курсах — 15,5 %; з) незаинтересованность со стороны руководства — 11,1 %; и) трудности, связанные с усвоением иной языковой

системы — 11,1 %; д) отсутствие желания — 6,7 %; е) отсутствие способностей — 6,7 %. Данные студентов-неказахов отличаются по степени важности проблем:

респонденты-русские:	респонденты других национальностей:
а) 62,5;	г) 55,5;
б) 37,5;	а), и) 44,4;
д) 25;	б) 22,2;
в); г); ж) 12,5 %;	в); з) 11,1 %;

Б) анализ проблем, влияющих на изучение казахского языка госслужащими, подтвердил, что для них одной из основных преград на пути к усвоению языка является отсутствие времени, на что указали 65 % опрошенных, 16,7 % — отмечают отсутствие языковой среды и недостаточность качественных учебников и учебных пособий. На отсутствие способностей указали 11,6 % опрошенных, на отсутствие желания — лишь 3,3 %, причем последний ответ зафиксирован только среди лиц возрастной группы от 18 до 30 лет. Трудности, связанные с усвоением иной языковой системы как проблемы при изучении казахского языка, указали 33,3 % респондентов-неказахов.

Приведенные данные свидетельствуют о том, что при изучении казахского языка студентами и госслужащими необходим дифференцированный подход, в зависимости от всех указанных выше моментов. Анализ проведенного анкетирования подтверждает правомерность выдвинутых гипотез и может явиться основой для определения стратегий обучения с максимальным учетом всех факторов, влияющих на усвоение государственного языка гражданами, изучающими казахский язык как второй.

Анализ результатов анкетирования позволяет утверждать, что экстралингвистические факторы (языковая ситуация, сферы использования языков, их престижность и востребованность в обществе и др.) влияют на процесс усвоения второго языка, повышая или понижая его мотивацию: наличие языковой среды в коммуникативно-значимых сферах стимулирует и активизирует речевую практику инофонов, тем самым создавая дополнительную мотивацию изучения неродного языка, в то время как отсутствие необходимости знать и использовать язык для полноценного общения в иноязычной среде отрицательно сказывается на процессе обучения второму языку.

Таким образом, формирование двуязычной личности тесно связано с особенностями языковой ситуации, языкового состояния в обществе, поэтому «при исследовании любого аспекта проблемы языковых контактов необходимо учитывать диалектику соотношения языка и речи, языка и мышления, языка и общества» [7; 5]. Результаты исследования позволили определить, что взаимообусловленность факторов, связанных с когнитивным, социолингвистическим, психолингвистическим и лингводидактическим аспектами билингвализации личности, при усвоении второго языка в формализованных условиях (обучении второму языку) становится особенно актуальной и значимой.

Список литературы

1. *Хасанов Б.Х.* Русский язык в Казахстане: на платформе языкового суверенитета // Русский язык в социокультурном пространстве XXI в.: Материалы междунар. конф. — Алматы, 2001. — С. 222.
2. *Ахметжанова З.К.* О языковой ситуации в Казахстане // Русский язык в социокультурном пространстве XXI в.: Материалы междунар. конф. — Алматы, 2001. — С. 221.
3. *Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С.* Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане / Под общ. ред. Э.Д.Сулейменовой. — Алматы: Қазақ ун-ті, 2005. — 344 с.
4. *Хасанұлы Б.* Аймақ тілдері мен мемлекеттік тіл қызметін арттырудың егемендік тұғырнамасы: әдіснама мен мониторинг мәселелері. — Қостанай, 2002. — 61-б.
5. *Сулейменова Э.Д.* Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. — Алматы: Демей, 1996. — 207 с.
6. *Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х.* Словарь социолингвистических терминов. — 2-е изд. — Алматы: Қазақ ун-ті, 2007. — 330 с.
7. *Исаев М.К.* Лингво-контрастивное исследование речевой деятельности в условиях искусственного двуязычия (экспериментально-фонетическое исследование на материале английского и казахского языков): Автореф. дис... д-ра филол. наук: 10.02.19. — М., 1992. — 50 с.

Концепт *судьба* как лингвокультурологическая универсалия

Аманбаева Г.Ю., Шигабиева А.И.

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

Тағдыр — адам білімнің әлем жайындағы өзгеріс нәтижесі, сондай-ақ адамның өзінің өзгеруі тілден және мағыналық кеңістіктен кетпейтін мәдениеттің негізгі элементі болып табылады. Тарихи тұрақтылық және уақыт әсерінен қорғалу — бұл негізгі (өзекті) сөздердің мәдениеттегі сипаты. Мұндай түсініктер жан-жақты, адамдардың дүние түсінігі мен сезінуінде базалық болып табылады. Мақалада менталды ерекшеліктерді анықтау және тілдегі «тағдыр» концепті адамдарды ерте заманнан қызықтырған және бүгінгі күнде де өзінің көкейтестілігін жоғалтпаған.

The fate is the key element of culture which does not disappear from the language and sense environment as the result of changing persons knowledge of the world as well as transformation of person himself. Historical stability and protections from the influence of the time is a characteristics of the key words in the culture. Such notions are universal, basic in perception and understanding people. This article devotes to the problem of revealing mental peculiarities and variety of sanctioning the word «fate» in the language. The concept «fate» is considered to be as philosophical phenomenon having interested by people since the beginning of life and not having lost the actuality till the present days.

Судьба является важнейшим элементом культуры, который, несмотря на развитие истории, на изменения представлений человека о мире, не исчезает из ментального и смыслового пространства. Защищенность от влияния времени — это характерная черта ключевых слов в культуре, универсальных понятий.

Существуют различные интерпретации явления судьбы как абстрактного понятия, которые были характерными и остаются актуальными для представителя любой культуры. Различают три интерпретации судьбы как лингвокультурологического феномена.

Первая позиция — мифологический фатализм вбирает в себя предопределение как действие иррациональное, неопознанное, как образ темного начала. Вторая позиция — рационалистическая, трактующая предопределение как сцепление причин и следствий. Здесь некая несвобода предстает не в качестве мифа — образа, а как результат системы поступков человека. И третья позиция — теологическая — учение об абсолютном предопределении, которое отождествляется со всемогущей волей Бога [1; 225].

В зависимости от эпохи и исторического развития человечества *судьбу* интерпретировали через призму этих позиций. Рационалистическая позиция рассматривалась многими философами эпохи Возрождения, представителями немецкой философии (Г.Зиммель, О.Шпенглер). По мнению О.Шпенглера, *судьба* — «это внутренняя логика самой жизни, ее глубинная закономерность, вытекающая из самой жизни» [2; 156].

Теологическое учение связано с религиями разных народов (православие, ислам, католицизм). В этой позиции жизнь человека находится под контролем божественной силы. В данной позиции нет понимания *судьбы* как предопределенной сущности, есть только божественное начало, которое и предопределяет жизнь. В религиозных текстах *судьба* понимается не как некая сила, которая управляет, а как синоним слова «жизнь», которая зависит от Бога.

Наиболее интересной с точки зрения культурного знания предстает трансформация позиции мифологического фатализма. Данная интерпретация категории несвободы сложилась задолго до того, как появилась религия и у человечества сложилось рациональное видение окружающего мира. Это представление формировалось в период язычества, характерной чертой которого было поклонение богам, каждый из которых выполнял определенную функцию и требовал своего ритуала. Функции *судьбы* как мифологемы обнаруживаются в мифах, которые рассказывают нам о божествах.

С.С.Аверинцев характеризует *судьбу* как «мифологему, выражающую идею детерминации как несвободы» [3; 463].

В работе «Древнегреческая мифологема *судьба*» В.П.Горан подробно рассматривает историко-философские проблемы генезиса в древнегреческой философии категорий случайности, законности, судьбы. Мы опираемся на материалы этого источника для выяснения происхождения веры в *судьбу* как мифологическую сущность. В греческой архаике и ранней классике (V–VI вв. до н.э.) *судьба*

предстает в виде трех сестер. Это мойры Лахесис («дающая жребий»), Клото («прядущая») и Антропос («неотвратимая»). Лахесис назначает жребий человеку еще до его рождения, Клото прядет нить его жизни, а Антропос неотвратимо приближает будущее. В образах мойр воплотилась идея *судьбы* как неизбежности, довлеющей над человеком слепой необходимостью. В древнеримской мифологии богинями судьбы, равнозначными греческим мойрам, являются парки, которых, согласно наиболее распространенным мифам, тоже было три: Нона, Децилла, покровительствующая ребенку на девятом или десятом месяце жизни, и Морта — богиня смерти [4; 302].

В древнегреческой мифологии *судьба* как случайность предстала в образе богини Тюхе, что в переводе с древнегреческого буквально означает «попадание».

В римской мифологии в образе *судьбы* как случая выступает богиня Фортуна, бывшая первоначально богиней урожая и материнства, т.е. тех жизненно важных областей, которые во многом зависели от случая.

У славян судьбой управляла богиня Макошь, которая пряла нити судеб и, кроме всего прочего, покровительствовала женским рукоделиям на земле. Ей помогали две сестры — Доля и Недоля — небесные пряжи, которые пряли нить жизни каждого человека. Доля воплощала собой счастье, удачу, Недоля (Лихо) — горе, злосчастье, беду.

В древней культурной традиции *судьба* выступает преимущественно как волеизъявление индивидуализированного божества. Но со временем мировоззрение древнего человека изменяется, сознание приобретает уже менее мифологизированную окраску, и постепенно индивид приходит к определению судьбы как безличной силы, резко усиливается фаталистическая тенденция. Власть *судьбы* всеобща, она распространяется на всех без исключения. Сердцевину концептуального содержания мифологемы *судьба* составляет идея предопределения.

Важным здесь является то, что в концепте *судьбы* подчеркивается момент принципиальной независимости воли человека от его позиции по отношению к жизненным обстоятельствам и непознаваемости детерминирующих сил *судьбы* человека, порождающих страх и его последствия. *Судьба* непреодолима, поэтому часто она воспринималась нашими предками как «злодейка».

Вера в *судьбу* как высшую силу связана с древнейшими, архаичными представлениями человечества о существовании богов, которые управляли жизнью человека. Смыслы *судьбы* как мифологемы обнаруживаются в мифах, повествующих о духах и божествах, олицетворяющих силы, влияющие на жизнь человека.

В X в. произошло принятие христианства на Руси, что отразилось и на трансформации концепта судьбы народом. Христианство противопоставляло идее *Судьбы* Веру в единого Бога. *Судьба* уже осмыслялась как «провидение» высшего единого Бога. В советское время, в связи с отречением от церкви, интерес к *судьбе* как некой необъяснимой силе был потерян. В настоящее время наблюдается возрастающий интерес к концепту *судьба* как к иррациональной сущности.

Концепт *судьба* соединяет в себе две сущности, идеи русской ментальности, культуры: неконтролируемость и непредсказуемость будущего, событий, которые происходят с человеком.

На основе синтеза всех статей в толковых словарях русского языка, посвященных понятию «судьба» (Д.Н.Ушакова, Т.Ф.Ефремова, В.В.Лопатина, С.И.Ожегова, А.П.Евгеньевой), нам удалось выявить основные значения представленной лексемы в языковом сознании представителей русской культуры:

- некая воображаемая сила, которая определяет события в жизни человека: *над кем стряслось, над тем и сбылось; кому вынется, тому сбудется, не минуется;*
- сила, которая исходит от Бога, определяет жизнь человека. Это провидение: *суда божия на добром коне не объехать; пущен корабль на воду; сдан богу в руки;*
- случайность: *так жребий выпал родиться под счастливой звездой;*
- история существования чего-либо. Синоним к лексеме «жизнь»: *судьба человечества.*

Также мы обратились к Словарю православной церковной культуры. В нем отсутствуют лексемы *судьба, рок, фатум*. Это связано с отказом понимания *судьбы* как некой неизвестной и мифической силы. *Судьба* отождествляется с действиями Бога, с его провидением. «Провиденье — участие Бога в жизни людей, направляющее их к определенной цели» [5; 120]. Интересно противопоставить данное понимание *судьбы* как высшей воли Бога пониманию *судьбы* с атеистической точки зрения. В атеистическом словаре иное трактование сущности *судьба*: «судьба, участь, доля — антинаучное представление о сверхъестественной предопределенности, неизбежности событий и поступков человека» [6; 215].

Актуальность концепта для русского языка подтверждается существующей системой синонимического ряда, где представлены, кроме лексемы *судьба*, тождественные явления: *судьбина, доля, не-доля, рок, участь, провидение, фортуна, фатум, жребий, случай, будущность, грядущее, планида, планета, предназначение, предопределение, звезда, талант, счастье*. Они также включают в себя понятия непредсказуемости, предопределенности, необратимости, но эти дефиниции не во всей полноте тождественны между собой. Сопоставляя синонимы русского языка с их эквивалентами в английском языке, мы приходим к выводу, что концепт «судьба» имеет большое значение для носителя русской культуры, так как в языке существует 19 лексем, которые содержат в себе данное понятие. В английском языке 11 лексем (*destiny, fate, chance, fortune, lot, predestination, doom, foredoom, star, weird, kismet*), которые могут в разных контекстах служить переводом к слову «судьба», но все они имеют гораздо более узкое значение и не включают все те смыслы, которые заключены в русском слове *судьба*. У некоторых из них только книжная окраска или строгая дифференцированность в употреблении.

Так как концепт *судьба* является универсальным для всех языков, все идеи, ассоциируемые с влиянием высших сил на жизнь человека, присутствуют и в русском, и в английском языках, хотя в несколько другом аспекте. Рассмотрим синонимический ряд к лексеме *судьба*, который представлен в английском языке, чтобы выявить специфическую характеристику концепта *судьба* в русском языке.

Мы уже говорили о таких словах в русском языке, как *провидение, промысел*, т.е. о понимании высших сил как Божественной воли. Данные понятия присутствуют и в английском языке: *providence и disposal*.

Оба этих слова преимущественно употребляются только в религиозных контекстах, в словаре к слову *disposal* стоит помета «книжное», что указывает на редкое употребление слова. Русские эквиваленты представленных лексем не имеют такой четкой стилистической дифференциации и в большей мере интегрированы в языковую картину мира.

Хотя нельзя не отметить, что идея предопределения в английском языке представлена в большей мере и отражается в таких синонимах: *foredoom, foreordination, predestination, preordination, predetermination*. Но эти слова так же малоупотребительны, как их русский аналог.

Идея случая, игры может быть представлена как *lot, allotment*, которые в переводе соответствуют лексемам *жребий, случай, удел*.

В английском языке более четко выявляется дифференциация значения «положительная» *судьба* и «отрицательная» *судьба*. В русском языке не существует лексемы, которая бы указывала только на счастливую *судьбу*. Само слова *судьба* нейтрально и может, в зависимости от контекста, обозначать положительную или отрицательную оценку. Лексемы *рок, участь* несут в себе лишь негативное отношение. В английском языке желательные события, которые несут что-то хорошее, обозначаются словами *fortune, chance*, а отрицательные события — это *fate, doom*. Нейтрально слово *destiny*, но оно не слишком частотно в сравнении с русской *судьбой*.

В русском языке синонимы могут употребляться в зависимости от стиля, контекста, ситуации.

Назначение, предназначение или предопределение — это переводные термины с лат. *destinatio* или фр. *destinee*. Наряду со словом *предопределение* существует *провиденье*. Развиваясь и функционируя, язык выбирает и дифференцирует самостоятельно слова для обозначения понятия *судьба*. И *провиденье* ближе, чем все остальные синонимы, к религии, к священным писаниям. Именно в богословском тексте передается смысл веры в слове *провиденье*, и это слово присутствует в Словаре православной церковной культуры.

Рок по внутренней форме соответствует латинскому *fatum* (сказанное, реченное). Происходит от слова *речь*, т.е. говорить: *рок* — *речь, реку, рок* [7; 920].

Рок настигает. Мы можем сказать: человек — носитель своей судьбы, но не своего *рока*. Человек подразумевает, что все же может как-то изменить судьбу, но не «рок».

Рок в большей степени самостоятелен, он сам выбирает момент для изменения человеческой жизни и ассоциируется у носителя языка как полностью отрицательная сущность.

Ещё одно немаловажное отличие *рока* от *предопределения, назначения*: *рок* не исходит от кого-то, в отличие от *предопределения* (божественной силы). Он сам субъект, сам источник несчастья — «рок судил иначе».

Таким образом, мы можем выделить основные характеристики *рока*:

- он исходит извне;
- единичен в своем проявлении (хотя может преследовать человека на протяжении всей его жизни), поэтому такой момент в жизни называется *роковым*;
- он абсолютно враждебен человеку;
- он несет отрицательную семантику;
- он самостоятелен в действии.

Употребление этого слова отмечено, в основном, в литературном языке, причем в возвышенном стиле. В народных песнях или сказаниях оно встречается достаточно редко. Изначально, если вспомнить греческие мифы, *рок* отождествлялся с богом смерти и *судьбы* — Мойрой. И эта сема смерти сохранилась до сих пор. *Рок* — это трагедия и несчастье.

Рок, в отличие от *предопределения* и *судьбы*, не может быть благоприятным. *Рок* неожиданно постигает человека, но, так же как и у *назначения*, — сила воздействия происходит извне.

Доля, участь, удел соответствуют латинскому *pars*. Их можно объединить по признаку отношения их к некой «части». Слово *участь* так и происходит:

- *у-часть, доля* обозначает часть чего-нибудь. «*Судьба*, благоприятствующая человеку, в русском языке звучит как *счастье* (с-часть-е); несчастье — это отсутствие части (не-с-часть-е).

Действие деления на части отражается и в традиционной ритуальной практике. Деление на части пищи, в частности хлеба, многократно воспроизводится в самых различных ситуациях и контекстах. Повторение акта деления общего блага и наделения частью его каждого имеет магическую цель и подтверждает факт распределения благ, которое происходит в момент рождения человека. Подобный ритуал деления пищи и обязательного наделения каждого из участника трапезы характерен для многих календарных обрядов, сохранившихся до наших дней: деление караваев, освященной пасхальной еды.

Человек осмысливает себя в мире некой частью от целого, частью среди других. Но у каждого своя доля в жизни, свой удел. Мир как целое разделен на доли, на части, каждому достается своя *доля*. Происходит, как и в двух предшествующих словах, влияние извне. Но *участь, доля и удел* не самостоятельны как *рок*, они не назначаются как *предопределение*, они выпадают: «выпала доля, участь». Здесь очень тесная граница со *случаем, случайностью*. Но сема неотвратимости не снимается.

Существительное *удел*, семантически близкое к *участи*, употребляется в основном как предикат. Это его *удел*. Лексема *судьба* способна заменять слово *удел*. Лексема *доля* в современной русской речи практически в свободных сочетаниях не используется и появляется в выражении *выпало на долю*.

Эти слова обладают большей характеристикой, чем *рок*. *Доля* может быть: счастливой, скромной, тяжелой, горькой. Но она не смертельна и не трагична, как *рок*. Горькая *доля* — *недоля*, это противопоставление считается одной из главных оппозиций в модели мира. Счастливая *доля* в фольклоре называется *таланом и звездой*, соответственно *недоля* — *звезда злочастная, участь бесталанная*. *Участь, долю* человек может нести всю свою линию жизни. Слова *доля, участь* — русский оригинальный источник, что подтверждает его мифологическая основа. *Доля* — это богиня счастья, судьбы в славянской мифологии.

С понятием случайности неразрывно связано слово *жребий*, по употреблению аналогично слову *доля*. Это слово было когда-то заимствовано, и его происхождение связано с мифом о трех Мойрах — сестрах судьбы, каждая из которых выполняла определенную функцию. Одна из них носила имя *Lachesis*, что означало «бросающая жребий».

В синонимическом ряду мы наблюдаем две дефиниции, стоящие отдельно от остальных тождественных *судьбе* слов, — *будущность* и *грядущее*. В отличие от уже анализируемых нами слов в данных лексемах на поверхностном уровне обнаруживается сема «будущность», т.е. того, что только когда-то случится. В остальных синонимах нет временного промежутка: они либо охватывают всю жизнь (в понимании *судьбы* как отрезка жизни), либо проявляются лишь в определенный момент жизни, но важный для субъекта (*роковой* момент).

По этимологии *фатум* восходит к слову «*fatum*», от «*fari*», что с латинского языка обозначает «сказанное, реченное». Это очень близко к русскому слову *рок*, которое, по аналогии, происходит от славянского корня «*рокъ*», что означает «речь-говорить» [7; 920]. И в семантике слов в большей степени присутствует значение активности некой силы, категоричности и непоправимости. Возможно, это связано с категорией рода в представленных лексемах. Близкая к слову *фатум* лексема *фортуна* является заимствованной и тоже связана с мифологическим представлением. *Фортуна* в римской

мифологии была богиней урожая, затем слово приобрело значение «удача», которая выпадает по велению богов. В результате лексема сохранила положительную семантику и употребляется, когда речь идет о некоем счастливом случае.

Рассматривая синонимический ряд лексемы *судьба*, мы обнаруживаем вариативность употребления, которая связана со стилистической дифференциацией, семантической зависимостью от ситуации, при которой происходит бессознательный, интуитивный выбор подходящего слова из всех представленных тождественных слов, что характерно и для синонимов в английском языке.

Анализируя представленные данные, мы уже можем сделать вывод о разновекторности и неоднозначности понимания концепта *судьба* на протяжении развития человечества. В концепте *судьба* соединены две ключевые идеи русской культуры: идея непредсказуемости будущего и неконтролируемости происходящих событий. В зависимости от периода в истории к явлению *судьба* применялись различные понятия, вкладывался определенный смысл, который был актуален и характерен для определенной эпохи. Представление о *судьбе* принадлежит к наиболее коренным категориям культуры, которые образуют глубинную основу системы ценностей, определяется человеческим этносом, коллективом. Концепт *судьба* присутствует не только в мифологических, религиозных, философских и этических системах. Он составляет ядро национального и индивидуального сознания. Это понятие принадлежит к числу «активно действующих начал жизни, таинственных, неизбежных» [8; 137].

Список литературы

1. Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии. — Т. 1. — М.: Издание автора, 1930. — 863 с.
2. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии и мировой истории. — Т. 1. Гештальт и действительность. — М.: Мысль, 1993. — 274 с.
3. Аверинцев С.С. Судьба // Философский энциклопедический словарь. — М.: Сов. энцикл., 1983. — 815 с.
4. Горан В.П. Древнегреческая мифологема судьбы. — Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1990. — 703 с.
5. Скляревская Г.Н. Словарь православной церковной культуры. — М.: Изд-во МГУ, 1977. — 192 с.
6. Словарь атеиста / С.И.Василенок. — М.: Политиздат, 1964. — 271 с.
7. Этимологический словарь русского языка / Под ред. А.Г.Преображенского. — М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1959.
8. Ковинова М.Л. Концепт судьбы. Фольклор и фразеология // Понятие судьбы в контексте разных культур. — М.: Наука, 1994. — 320 с.

Ментальная концептосфера как объект сопоставительного исследования

Аманбаева Г.Ю., Аширбекова Г.Н.

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

Мақалада қазіргі таңда маңызды болып табылып жүрген орыс және қазақ тілдеріндегі концепттерді салғастыра зерттеу мәселесі қарастырылады. Туыстық атаулар концептосфераларын салыстырмалы қарастыру аталмыш тілдердің арнайы лингвомәдени белгілерін анықтау үшін қажет екені сөзсіз. Орыс және қазақ тілдеріндегі туыстық атаулар концептосаласын анықтау екі халықтың әлемін тілдік бейнесіндегі мәдениеті мен дүниетанымындағы ұқсастық пен айырмашылықтарды аңғаруға өз септігін тигізеді.

This article analyses a very important up-to-date problem of comparative study of concepts Russian and Kazakh languages. Comparison of conceptospheres of relativeness in different languages is very effective for revealing specific linguoculturological features and universalities of these languages. Research of conceptospheres of relativeness of the Russian and Kazakh languages helps to discover similarities and differences in culture, mentality, perception lingual world view.

Как известно, каждый язык отражает самые разные способы мышления народа, на нем говорящего, и сопоставительное изучение языков позволяет обнаруживать в них как глубинные различия, так и глубинные сходства: «...исследование разнообразия может привести к обнаружению универсалий...» [1; 292]. По словам А.Вежбицкой, «в действительности нет никакого конфликта между интересом к языковым и концептуальным универсалиям, с одной стороны, и интересом к разнообразию лингвокультурных систем — с другой. Напротив, чтобы достичь своих целей, оба интереса должны идти рука об руку» [1; 293].

Для осуществления тем или иным языком его основной, т.е. коммуникативной, функции в ходе общения представителей различных культур участникам общения необходимо знать и учитывать как систему ценностей носителей этих культур, так и систему ценностей, отражаемую одним языком. Причем «для решения поставленных задач необходимо как осознание собственной культурной принадлежности, так и культурологическое описание лексики того или иного языка, включающее наряду с традиционными компонентами лексического значения и его культурологический компонент» [2; 41].

В настоящее время, в связи с возросшим интересом к национально-культурным, этнолингвистическим аспектам языка, назрела необходимость сопоставительного изучения средств вербализации концептов в различных языках. Одной из доминантных тем лингвистических исследований становится описание фрагментов национальной картины мира, одним из которых является концептосфера родства. Такие паремии, как *русский человек без родни не живет* или *ағайының көп болса — ешкім тимес (если у тебя много родственников, никто тебя не тронет)* свидетельствуют о релевантности в языковом сознании представителей разных культур концептосферы родства. В особенностях ее реализации отразилось этническое своеобразие различных форм духовной и культурной жизни народов-носителей. Сопоставительное изучение языков позволяет обнаруживать в них как глубинные различия, так и глубинные сходства.

По определению Л.О.Бутаковой, концептосфера — это система взаимообусловленных, взаимосвязанных на вербальном и абстрактно-логическом уровнях концептов этического и социального коллектива, репрезентированных в его речевых произведениях любой величины и коммуникативной направленности [3; 91–92]. Анализ целой совокупности связанных концептов позволяет нам взглянуть на интересующую нас концептосферу с позиции интегративных наук, выявить не частные, а общие закономерности, тенденции в функционировании терминов родства в русском и казахском языках. Концептосфера родства — это совокупность концептов, обозначающих родственные отношения между людьми.

Начало исследованию терминов родства было положено в языкознании очень давно, в связи с его важностью для решения научных проблем. Круг данных терминов широко использовался в работах исследователей сравнительно-исторического метода с целью обоснования родства индоевропей-

ских языков. Кроме того, эти данные необходимы для этнолингвистов и этнографов, решающих проблемы, связанные с историей развития человеческого общества.

Семья является универсалией для любого социума на планете. Это единственно возможная форма социальной жизни, обладающая национальной спецификой. Передаваемые из поколения в поколение нормы семейного и брачного поведения, как и другие институциональные нормы, становятся безусловными традициями, направляющими образ жизни и образ мышления людей в определенное русло [4; 3].

В круг нашего исследования мы включили 49 универсальных концептов, имеющих и в русском, и в казахском, и в любом другом языке мира, так как этими концептами идентифицируется разная степень кровного и свойственного родства [5]: *супруги, муж, жена, свекор, тесть, свекровь, теща, деверь, золовка, зять (муж золовки, муж сестры, муж дочери), невестка, свояк, свояченица, свойственник (-ица), сноха, шурин, родственник, потомок, предок, сват, сватья, племянник (-ца), прадедушка, прабабушка, прапрадед, прапрабабушка, внук (-чка), правнук (-чка), праправнук (-чка), отчим, мачеха, пасынок, падчерица, семья, родители, мать, отец, ребенок, дочь, сын, брат, сестра, дед, бабушка, тетя, дядя, вдова, вдовец, сирота*.

Поскольку существует два вида родственных отношений — кровные и свойственные, толковый словарь дает нам следующее объяснение данных понятий:

- *кровный* — происходящий от общих предков, родной по крови;
- *свойство* — родство не по крови, а по браку (отношения между супругом и кровными родственниками другого супруга, а также между родственниками супругов).

В числе универсальных концептов, обозначенных нами, мы выделили 20 концептов кровного и 20 концептов свойственного родства. В группу концептов свойственного родства вошли также и те, которые номинируют лиц, условно выполняющих роль родственников: *отчим, мачеха, пасынок, падчерица*. Отметим, что такие наименования имеются только в номинации самых близких родственников. Кроме того, есть 5 концептов, которые могут относиться к обеим группам: *родственник, семья, тетя, дядя, племянник (-ица)*. Помимо прочих, мы выделили 3 концепта, называющих лиц, лишенных родства: *вдова, вдовец, сирота*. Здесь опять следует обратить внимание на то, что такие номинации нужны лишь для обозначения утраты самых близких родственников — мужа, жены, отца, матери.

При сравнении русской концептосферы родства с казахской на лексическом уровне обнаруживаются следующие явления:

- 1) совпадение основных (концептуальных) значений, например: *ана — мать, жена — әйел*;
- 2) некоторые лексемы, выступающие представителями основного значения концептов, обладают меньшим количеством значений в казахском языке, например: *сваяк* — 1. муж женой сестры; 2. то же, что свойственник. В казахском языке *бажа* — муж женой сестры [6].
- 3) некоторые лексемы-репрезентанты основного значения концептов обладают большим количеством значений в казахском языке (*ана* — 1. старшая сестра; 2. мама);
- 4) один и тот же концепт имеет больше репрезентантов в казахском языке, выделяющих какие-то оттенки значения (*сестренка* — *қарындас* (сестренка по отношению к брату), *сіңілі* (сестренка по отношению к сестре));
- 5) два (или более) концепта русского языка представлены в казахском языке как один общий (*свекор, тесть* — *кайната*);
- 6) в казахском языке имеются концепты, выходящие за рамки универсальных (*балдыз* — родственники жены, которые младше самого мужа; *абысын* — жена старшего брата мужа). Это лишь свидетельствует о том, что «население одной страны по своим обычаям и по своему образу жизни сочло необходимым образовать и наименовать такие разные сложные идеи, которые население другой страны никогда не создавало» [1; 276];
- 7) обнаруживается наличие сходных вторичных значений. Например: использование в качестве обращений к посторонним людям лексем: *брат — аға, тетенька — тәте, мать — шешей* и т.д.
- 8) очевидно наличие у концептов родства различных вторичных значений. Например, лексема «мать» имеет вторичное значение монахиня, а также жена духовного лица. Наличие у лексемы «мать» такого значения свидетельствует об особом отношении носителя русской ментальности к своему духовному наставнику. Монахини воспринимаются как те, кто заботится о духовном здоровье прихожан, о «духовном человеке», живущем внутри каждого, а потому им и приписывается родительская функция.

В ходе отдельного исследования и дальнейшего сопоставления концептосферы родства в русском и казахском языках мы выявили особенности номинации концептов родства в них (табл.). Как выяснилось, для русского мировоззрения их гендерное различие является принципиально важным, например: *внук* — *внучка*, тогда как в казахском языке данные наименования могут быть обозначены одним словом «немере».

Кроме того, в русском языке есть концепты, благодаря которым осуществляется очень четкая дифференциация поколений родства, как горизонтального, так и вертикального. Например, по вертикальной линии: *прабабушка*, *прапрадед*. В казахском языке характерной чертой таких концептов является обобщение, например: *ата*, *баба*. То же мы наблюдаем и в обозначении горизонтальной линии родства. В русском языке есть такие понятия степени родства, как двоюродный, троюродный. А в казахском они практически отсутствуют.

Одной из ярких черт, выделяемых в казахской концептосфере родства, является линейная дифференциация. Например, «нағашы» — родственники по линии матери, «бөле» — двоюродные братья или сестры по линии матери. В действительности, раньше для казахов было очень важно то, по какой линии тот или иной человек приходится тебе родственником — по отцовской или по материнской. Родственники со стороны отца считались ближе, чем по материнской, потому что часто девушек выдавали замуж за мужчин или юношей из других аулов и родов. Здесь обнаруживается действие закона семи предков: для того чтобы избежать кровосмешения, а значит, ослабления рода, сохранить чистоту крови, казахи не позволяли жениться молодым, в чьей родословной находились общие предки до седьмого колена. Так как после свадьбы жених увозил невесту в свой аул, где они и продолжали жить, то, естественно, «ближними» родственниками им оказывались родственники со стороны отца [7; 64]. В современном обществе эта тенденция нарушена, однако термины родства, отражающие эту особенность, прочно закрепились в лексике казахского языка и существуют до сих пор.

Дивергенция казахских терминов родства выражается еще и в наличии большого количества двойных наименований типа *аға-жеңге*, *аға-іні*.

Т а б л и ц а

Особенности номинации концептов родства в русском и казахском языках

РЯ	КЯ
Половая дифференциация выражена ярче: <i>внук-внучка</i>	Половая дифференциация выражена менее ярко (<i>немере</i>)
Более четкая дифференциация поколения родства вертикальная: <i>пра-</i> , <i>прапра-</i> горизонтальная: <i>дво-</i> , <i>троюродный</i>	Менее четкая дифференциация поколения родства, тяготеющая к обобщению вертикальная: <i>ата</i> , <i>баба</i> горизонтальная: <i>ағайын</i> , <i>бөле</i>
Не выражена линейная дифференциация: материнская-отцовская линия	Ярко выражена линейная дифференциация: материнская-отцовская линия
Невысокая степень обобщения: А) отсутствие вторичных значений, касающихся наименований родственников Б) незначительное количество понятий, объединяющих родственников по два: <i>мать-отец</i>	Высокая степень обобщения: А) наличие вторичных значений, тоже касающихся наименований родственников (<i>ағайын</i> — 1. братья; 2. родственники) Б) много понятий, объединяющих родственников попарно: <i>аға-жеңге</i> , <i>аға-іні</i>
Отрицательное отношение к наличию 2-го супруга	Нормальное отношение к наличию 2-го супруга, а именно — жены

Процессы интеграции разных языков на современном этапе стали основанием для функционирования заимствований и сближения концептосфер представителей разных культур. В казахском языке есть заимствования из русского языка, что отразилось и на составе такой малоподвижной лексической группы, как термины родства. А.Т.Кайдаров отмечает, что проникновение русской лексики в тюркские языки началось в XVII в., а ее активное заимствование — в советский период [8; 243]. Это такие лексемы, как *мама*, *papa*. Лексема «мама» уже фиксируется в толковых словарях казахского

языка. Несмотря на то, что лексема «папа» не находит закрепления в толковых словарях, на сегодняшний день она широко используется в речи казахов.

Таким образом, различия в репрезентации концептосферы родства в русском и казахском языках обусловлены национально-культурной спецификой уклада жизни, исторического развития, религиозными верованиями, этнографическими обычаями и традициями, природными и климатическими условиями и многими другими факторами, часто не поддающимися прямому объяснению. Сходства же можно объяснить действием закона языковых универсалий, предопределяющего возникновение в разных языках, вне связи друг с другом, аналогичных лексико-семантических процессов и единиц.

Список литературы

1. *Вежбицкая А.* Семантические универсалии и описание языков: Пер. с англ. А.Д.Шмелева / Под ред. Т.В.Булыгиной. — М.: Языки русской культуры, 1999. — 780 с.
2. *Сабитова З.К.* Прошлое в настоящем. Русско-тюркские культурные и языковые контакты. — Алматы: Казак университети, 2007. — 320 с.
3. *Бутакова Л.О.* Концептуально-семантический анализ художественного текста как средство моделирования авторского сознания // Русский язык: исторические судьбы и современность: Междунар. конгресс исследователей русского языка (М., филол. ф-т МГУ им. М.В.Ломоносова, 13–16 марта 2001 г.): Тр. и материалы / Под общ. ред. М.Л.Ремнёвой и А.П.Поликарпова. — М.: Изд-во МГУ, 2001. — С. 91–92.
4. *Железнова Ю.В.* Лингвокогнитивное и лингвокультурное исследование концепта «семья»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ижевск, 2009. — 27 с.
5. Словарь русского языка: В 4 т. / Под ред. А.П.Евгеньевой. — М.: Рус. яз., 1985.
6. Қазақ тілінің сөздігі / Бас ред. Т.Жанұзақов. — Алматы: Дайк-Пресс, 1999. — 774 б.
7. *Масалимова А.Р.* Культурология: Курс лекций. — Алматы: Казак ун-ті, 2003. — 86 с.
8. Проблемы этимологии тюркских языков / Под ред. А.Т.Кайдарова. — Алматы: Ғылым, 1990. — 396 с.

УДК 81'

Тюркизмы как объект описания русской исторической лексикографии

Бурибаева М.А.

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана

Мақалада әдеби тілдің қалыптасқан және кодталған нормалары аясындағы тілдік құбылыстардың лексикографиялық сипатталу процесі зерттеледі, түркі сөздерінің орыс тарихи-лексикографиялық басылымдардағы берілу амалдары мен сипаттау тәсілдері талданады. Автор тілдік құралдар мен олардың классификацияларының дамуы мен өзгеруін танытатын норма түсінігіндегі тенденцияларды орнату мақсатындағы орыс жазба ескерткіштеріне назар аударады.

In article is investigated the process of the lexicographic description of the language phenomena in a projection of established and codified norms of a literary language, the analysis of Turkic terms is presented in the Russian historical dictionary, principles of their giving and description methods are shown. The author addresses to monuments of Russian writing in a view of an establishment of those tendencies in understanding of norm which testify about development and change of language tools.

Словари служат основным средством определения тех или иных понятий с наиболее общепринятых точек зрения. Несмотря на то, что процесс непрерывного варьирования лексических единиц в языке становится неизбежным, тем не менее в каждом периоде времени возникает необходимость унифицировать языковые формы, что в результате предполагает сокращение вариантных единиц, узаконив, таким образом, в лексикографических изданиях один из вариантов и определив его в качестве литературной нормы.

Как известно, основными признаками нормы являются системность, устойчивость и общественное признание. Однако данные признаки в современном русском языке реализуются применительно к нормам орфографии, орфоэпии и грамматики. Другая ситуация наблюдается в лексике и словообра-

зовании. Так, например, если обратиться к современному русскому языку, то многие языковые единицы, такие как *текучка*, *заочка*, *обменник*, *комок* и мн. др., имеют признак системности, устойчивости, порой являются традиционным способом словообразования, не нарушающим процесса коммуникации, но не все из них заслуживают общественного признания. Общественное признание не всегда считается надежным критерием нормы, тем более, что на литературный язык и на фактор общественного признания языковых единиц сильное воздействие оказывают средства массовой информации. Вследствие этого изменяется не только сам язык, но и культура тех, кто на нем говорит. Особенно остро ощущается проблема языковой нормы в настоящее время, которую Н.И. Гайнуллина называет «нормой переходного периода», отмечая следующие факты: «новые для носителей литературного языка варианты (хороши они или плохи, красивы или безобразны, эстетичны или нет), представляются уже своеобразной «нормой» для *узуса*, хотя *еще* не нормой (без кавычек) для литературного языка в целом, поскольку, чтобы стать таковой, подобную «норму» (именно норму в кавычках) нужно еще формально узаконить, т.е. кодифицировать, сделав ее достоянием всех носителей языка» [1; 27].

Современная лексикография и большой объем изданных текстов древней письменности позволяют лучше изучить историю, ареал распространения тех или иных лексических явлений. В трудах выдающихся ученых — В.В. Виноградова, С.И. Ожегова, Ф.П. Филина, А.М. Бабкина и других — разрабатываются общие и частные проблемы теории и практики лексикографии. Важно отметить, что современная лексикографическая наука прежде всего связана с именем выдающегося ученого Л.В. Щербы.

Еще в древний период развития языка существовало понятие о норме, кодифицированности литературного языка, поскольку уже в самых первых словарях дается попытка упорядочить лексику. В этом отношении следует указать на исторические словари — особый вид лексикографических изданий, при создании которых большие трудности вызывает описание развития слова в течение определенного исторического периода.

В истории лексикографии выделяются следующие наиболее ранние направления древней лексикографии: 1) словари-ономастики, 2) словари символики (приточки), 3) словари славяно-русские, 4) словари-разговорники, которые складываются в период XIII–XIV вв. [2; 3].

Вопросы, касающиеся лексикографического оформления слов в памятниках русской письменности, «возможности воссоздания истории слова в словарях исторического цикла и конкретные формы решений в Словаре русского языка XI–XVII вв.» [3; 2] отражены в многочисленных научных трудах. При изучении явления вариативности в памятниках письменности возникает закономерный вопрос, касающийся лексикографической маркированности вариантов слов и способа их подачи в словарном контексте. Невозможно искусственно избавиться от вариативности и отразить в словарях лишь один из способов выражения определенного понятия (содержания), обходя другой. «Работа переводчиков, справщиков, копиистов, отраженная и закреплённая в азбуковниках, предназначалась уже не только для читателей рукописных книг, а приобретала профессиональный смысл, как подчеркивает Л.С.Ковтун: «Варианты приводились для того, чтобы показать, ... из каких материалов был сделан выбор. Тем самым давалось обоснование этого выбора, но вместе с тем предоставлялась возможность пересмотреть его, уточнить при переписке или новом переводе достигнутый результат» [4; 36].

Перед лексикографами, работающими над Словарем русского языка XI–XVII вв., возникают вопросы, связанные со способами подачи слов в словаре и выбором заголовочной формы слова словарной статьи при множестве вариантов написаний заимствованных слов в текстах XI–XVII вв. Считая, что в настоящее время вполне возможно на основе материала Словаря русского языка XI–XVII вв. создание исторического тематического словаря, М.И.Чернышева отмечает проблемы, возникающие в связи с широкой вариативностью лексических единиц. По ее мнению, в процессе исследования обнаруживаются специфические проблемы, которые должны решаться по мере разработки тематического исторического словаря. Приведем несколько примеров лексических вариантов тюркизмов, обнаруженных в ходе анализа выпусков Словаря: *абабь-обабь*, *абаса-обаса*; *абызь-абаз-обызь-абыс-афызь-афазь*; *ага-ога*; *азямь-озямь*; *алачуга-олачуга-лачуга*; *алафа-олафа*; *алмазь-олмазь*; *алтабась-олтабась*; *аманать-омонать*; *атлась-отлась*; *аргамакь-оргамакь-аргумакь*; *рундук-орондук-урундук* и т.д. В результате фонетических субституций тюркизмы в русском языке приобретают различные формы, которые отражаются в памятниках русской письменности. Так, например, вследствие контаминации появляются варианты — *улусь-влусь* и др., диссимилиации — *жемчугь-женчуг-женчюгь-жумчуг-жемчюг-ямчуг*; *байрамь-баграмь*; *бурметь-барметь*; *балабань-болобань*; *байракь-бойракь-буеракь-буяракь*; *евшань-емшань*; *изюм-изум*; *копак-канакь*; *сакма-сокма* и т.д., метатезы — *муксунь-мускунь*, гиперкоррекции — *буравь-буровь-буравень-буравль-буровль*; *крагуй-*

крагуиль-крагуе; немотивированных замен — *бекъ-бегъ-бекечь-бекешь*; *ичетыги-ичеготы-ичедоги-ичетоги-ичитыги*; *кумганъ-кулганъ-кунганъ-кунгал-куббанъ-купбан-куганъ-курганъ-кубганъ*; *сандадь-саидал-сандалия* и др. Наблюдается вариативность производных слов, возникшая вследствие метатезы, например: *аргамачный-аграмачный*, диссимилиации — *жемчужный-жемчюжный-женчюжный*, паллатализации — *кинжалище-чинжалище-чинжалище-чинжанище* и т.д. При решении проблемы включения тюркизмов в Словарь русского языка XI–XVII вв. лексикографы опираются на три фактора: «источник и время заимствования, а также особенности функционирования заимствованного слова в языке» [5; 132].

Иллюстративный материал, представленный в словарных статьях заглавными словами, которыми являются тюркизмы в Словаре русского языка XI–XVII вв., можно разделить на два типа: к первому относятся контексты, в которых содержатся пояснения анализируемого слова и подобраны русские соответствия, ко второму — контексты, в которых представлен сам факт наличия анализируемого слова в каком-либо памятнике, например:

Изюмъ. 1. Виноград. Лозия же виноградъ есть, изъ него же ягоды виночны, глаголемы по татарски изюмы, а по писанию гроздие (М.Гр. неизд. III, 96. XVI в.) 2. Изюм. Купленопуд изюму (Кн. Ивер. м. I, 50 об. 1666 г.).

По свидетельству Г.А. Богатовой, близковариантные написания объединяются в случаях, когда два слова имеют контекстно близкие иллюстрации [3; 123]. Следует отметить, что здесь не учтена многозначность одного из слов. Например, можно отметить следующую подачу слова *кулдакъ* с пометами в историческом словаре:

Кулдакъ. *Залив.* И толмачи, и кречатники подводы наймовали отъ Тарковъ до Аксальского кулдака на семьдесятъ верстъ. Перс. д., 570. 1621 г. — Ср. култукъ.

Култукъ. 1. *Залив, рукав* (ср. тюрк. qoltuk). Отъ Тарковъ де Оксайской култукъ семдесятъ верстъ. Посольство Барятинского, 488. 1619 г. Култукъ называютъ самыи край узкой Байкальского моря. Спафарий. Сибирь, 120. 1675 г. 2. *Мыс.* Первое де [место для города] противъ Роздорного острова, на другой сторонѣ рѣки Дону... на матеромъ берегу... А вошло де то мѣсто култукомъ, а мѣсто де высоко... и городу де въ томъ мѣстѣ быть мочно. Дон. д. III, 796. 1648 г. — Ср. кулдакъ.

Как видно из приведенных примеров, в словарных статьях имеются отсылочные пометы как «ср.». В Словаре подобные пометы к тюркизмам встречаются в большом количестве. Приведем другие примеры с пометой «Ср.»:

а) **Бекъ (бегъ).** *Титул высших чиновников, а также дворян — помещиков у тюркских народов.* И Булатъбѣгъ послалъ... къ ширваншѣбѣгу: что судно руское разбило подъ Тархи (Х.Афан. Никит., 12. XV–XVI вв. ~ 1472 г.); А были де они съ братомъ вмѣстѣ въ Книну въ полону года съ три, по руски у боярина, а по турски бекъ (ДАИ X, 142. 1682 г.) — Ср. **бекечь.**

б) **Визирь (везирь, вязирь).** *Визирь.* Арсений ходилъ къ Шавкалу, и вшедь въ палату... хотѣлъ ченѣнѣти пониже иныхъ, и онъ велѣлъ выше всѣхъ подъ визиремъ. Арс. Сух. Проскинитарий, 117. 1653 г. Вѣдомо великому государю ихъ Ибрагимъ Султанову величеству и ему большому везиру Аземъ Мустафѣ пашѣ и всѣмъ пашамъ самимъ подлинно, что донские казаки издавна воры, збѣжали отъ смертныи казни. Нак. Милосл., 38. 1643 г. Убито турковъ 10.000 или 12.000, межъ которыми великой вязиръ и янычарской ага. Петр, I, 197. 1697 г. — Ср. **возырь.**

В Словаре русского языка XI–XVII, кроме указанной выше пометы, встречаются также иллюстративные материалы, включающие слова с пометами [вар.] или [по вар.], например, тюркизм *киндякъ*, который имеет варианты *кондикъ*, *кандакъ* (*канъдакъ*), *киндядь*, *киндяки* в следующем фрагменте из «Хожения за три моря Афанасия Никитина» отражается с пометой: Камбает же пристанище Индийскому морю всему, а товаръ в нем все дѣлают алачи, да пестреди, да киндяки [по вар.] да чинят краску нил (Х. Афан. Никит., 42. XVI в. ~ 1472 г.). Такая помета в Словаре возникла из-за существования слова *киндякъ* в различных списках «Хожения...» в нескольких вариантах: А брати ему дворовая пошлаина... съ бархату со всякого, доброго и съ худого по полуденѣ, а съ зуфи съ мухояру по полуденѣ, а съ косяка полденги жъ, а съ дву кондиковъ полденги жъ (СГГД II, 89. 1586 г.). А с ним [татарином] принесли... женскую татарскую култу, что жонки татарки носят на головѣ, покрыта чорным киндяком (Астрах. а., № 2869, сст. 37. 1654).

Приведем другие примеры с пометой [вар.] в Словаре русского языка XI–XVII вв.: Князи и уланы, и мирзы [вар.: мырзы, мурзы] и ички (Кн. Степ., 641. XVI–XVII в. ~ 1560 гг.). А на подоль идучи во градѣ Иерусалимѣ была церковь греческаа, а нынѣ Срацинский мизгитъ [вар. мизгитъ] (Ник. Лет. XI, 107).

Таким образом, пометы [вар.], [по вар.] свидетельствуют о наличии у лексемы вариантов в других списках данного памятника или же вообще в памятниках различных жанров указанного периода.

В словарных статьях Словаря русского языка XI–XVII вв. предпринята попытка отразить все орфографические колебания в написании тюркизмов. Так, в заглавии словарной статьи может быть представлено несколько вариантов написания. Например, тюркизм *атаман* зафиксирован в памятниках XIII в. в оппозиции *ватаманъ*, который постепенно вытеснен словом *атаманъ* и вариантами в виде *атоманъ*, *отоманъ*. С XVI в. форма *атаманъ* становится господствующей в русских памятниках [5; 126]. Однако в историческом словаре имеются две разные статьи на слова *ватаманъ* с его производными и *атаманъ*. В заголовочное слово словарной статьи в СлРЯ XI–XVII вв. попадает форма *атаман*, а ее варианты представлены в скобках. Можно показать это на примере следующего слова: **Аталыкъ (атолыкъ)**. *Сановник, визирь*. Янгурчій мурза отъ себя послалъ съ ними ко отцу своему атолыка своего Елтонайка Бекунбетева (Дон. д. II, 17. 1640 г.); А бояр де называют они аталыками, служилых людей узбеками (Гр. Хив. Бух., 266. 1695 г.).

При выборке лексических вариантов из СлРЯ XI–XVII вв. важно не только само слово и его определение, а все содержание контекста. И.И. Макеева в своих исследованиях в качестве замечания к создателям Словаря русского языка XI–XVII вв. высказывает предположение, что в данном источнике было бы лучше дать в алфавитном порядке слово, а в скобках все имеющиеся его варианты, так как в этих многотомных лексикографических изданиях слова и их варианты по алфавиту удалены друг от друга, варианты же имеют отсылочное определение типа «то же, что...». Проведенное исследование подтверждают наблюдения И.И. Макеевой, так как при работе со Словарем были выявлены случаи подачи вариантов тюркизмов, которые оказались в разных томах.

В том, что «формирование заголовочной строки, в частности выбор заголовочной формы слова, при такой вариативности представляет собой актуальную и острейшую проблему для исторической лексикографии, нетрудно убедиться, ознакомившись с теми аргументами и обоснованиями, которые лежат в основе лексикографических решений, предлагаемых словарями, проектами, инструкциями последнего времени», отмечает Г.А. Богатова [3; 128].

Обобщение существующих классификаций (в том числе учитывается классификация лексических вариантов Л.П. Жуковской) позволило выделить 2 типа лексических вариантов тюркизмов. К первому типу относятся варианты *фонематические* — однокоренные слова, имеющие различия на фонемном уровне. Данный тип лексических вариантов связан с различным написанием слов только в памятниках письменности, поэтому все разновидности вариантов слова отражены в историческом словаре. В современном русском языке из большого вариативного ряда некоторых тюркизмов применяется только единственный закрепившийся в качестве нормированного вариант, например: *богатырь-багатырь-богатурь-баатырь-батырь*; *буравь-буровь-буравень-буравль-буровль*; *жемчугъ-женчуг-женчюгъ-жумчуг*; *зендень-зендянь-зендель-зендь-зендянца*; *тулумбазъ-тулумбасъ-тулунбасъ-доулбазъ* и т.д.

Подобное явление вариативности редко встречается в современном русском языке.

Второй тип вариантов обозначен как *собственно-лексические варианты* — это слова, лексическое различие которых состоит в том, что определенное понятие в памятниках русской письменности выражается словами, отличающимися внешней формой, например: *бауса-басма*; *изюм-виноград*; *караван-флот*; *коранъ (куранъ) — алкоранъ* и т.д. Характерной особенностью данного типа вариантов является то, что слова, свободно варьируемые в различных памятниках письменности, со временем могут вступать друг с другом в синонимические отношения.

Фактический материал показывает, что тюркизмы как объект описания русской исторической лексикографии вызывают «немалые проблемы» в создании словарных статей и каждого выпуска словаря. Трудно дать исчерпывающий ответ на вопрос: почему в языке остается тот или иной вариант слова? Но, тем не менее, смеем утверждать, что в синхронном срезе вариативность есть норма литературного языка, в диахроническом — ее становление. Тюркизмы в русском языке, прежде чем прочно войти в его лексический состав, на протяжении нескольких веков пережили длинный путь в истории языка — от лексической вариативности к норме.

Список литературы

1. Гайнуллина Н.И. Норма и узус: точки соприкосновения // Проблемы лингвистики начала XXI века: Материалы II респ. науч.-практ. конф. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2004. — 288 с.
2. Ковтун Л.С. Лексикография в Московской Руси XVI — начала XVII вв. — Л.: Наука, 1975. — С. 7.

3. Богатова Г.А. История слова как объект русской исторической лексикографии. — М.: Наука, 1984. — 255 с.
4. Ковтун Л.С. Древние словари как источник русской исторической лексикологии. — Л., 1977. — С. 8 // Богатова Г.А. История слова как объект русской исторической лексикографии / Отв. ред. Д.Н.Шмелев. Изд. 2-е, доп. — М.: Изд-во ЛКИ, 2008. — С. 36.
5. Романова Г.Я. Иноязычная лексика в историческом словаре (на материале тюркских заимствований) // Теория и практика русской исторической лексикографии. — М.: Наука, 1984. — С. 132.

Сокращения древних памятников письменности

- Арс. Сух.* или *Арс. Сух. Проскинитарий* — Проскинитарий Арсения Суханова (1649–1653 гг.) / Под ред. Н.И. Ивановского // Православный палестинский сборник. — Т. VII. — Вып. 3(21). — СПб., 1889. — С. 3–300.
- ДАИХ* — Дополнения к Актам историческим, собр. и изд. Археограф. комис. — Т. X. — СПб., 1867. — 1682–1683 гг.
- Дон. д. III* — Донские дела. Кн. 3 // Риб. — Т. 26. — СПб., 1909. — 1645–1649 гг.
- Кн. Ивер. м. I* — Приходо-расходная книга Иверского Валдайского монастыря 1665–1666 гг. — Рукоп. ЛОИИ. — Ф. 181. — Оп. 2. — № 20.
- М.Гр. Неизд. III* — Неизданные сочинения Максима Грека по рукоп. РНБ. Q. I. № 219 (=Толстого, отд. П, № 241). XVI в.
- Ник. лет. XI* — Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью // ПСРЛ. — Т. 11. — СПб., 1897, ок. 1526–1530 гг., сп. вт. пол. XVI в., вар. XVI–XVII вв.
- Петр, I* — Письма и бумаги имп. Петра Великого. — Т. 1. — СПб., 1887. — 1688–1701.
- Посольство Бярятинского* — Посольство князя Михаила Петровича Бярятинского // Памятники дипл. и торг. сношений Моск. Руси с Персией / Изд. под ред. Н.И.Веселовского. — СПб., 1898. — Т. 3. (Тр. Вост. отд-ния Русск. Археол. об-ва. — Т. 22). — С. 299–562. — 1618–1624 гг.
- Спафарий. Сибирь* — Путешествие чрез Сибирь от Тобольска до Нерчинска и границ Китая русского посланника Николая Спафария в 1675 году. Дорожный дневник Спафария с введением и примеч. Ю.В. Арсеньева // Зап. РГО по Отд. Этнографии. — СПб., 1882. — Т. X. — Вып. 1. — С. 30–177.
- Х.Афан. Никит.* или *Аф. Ник. Хожд. за три моря* — Хождение за три моря Афанасия Никитина 1466–1472 гг. / Под ред. Б.Д. Грекова и В.П. Адриановой-Перетц. — М.-Л., 1948, сп. XVI–XVII вв.

УДК 81'

Активизация словообразовательных моделей окказиональных языковых единиц в пространстве художественного текста

Исенова Ф.К.

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

Макалада окказионалды сөздердің (зат есімдердің, сын есімдердің, етістіктердің), өнімді / өнімсіз жұрнактар мен сөзжасам тәсілдерінің семантика тұрғысындағы қызметінің негізгі мәселелері қарастырылады. Зерттеу белгілі ресей ақыны Белла Ахмадуллианың поэтикалық мәтіндері материалында жүргізіледі. Мәтіндегі окказионалдылықтың табиғатын зерттеу ақынның жекелік-авторлық әлемі картинасының ерекшеліктерін көруге мүмкіндік береді.

The article is devoted to the basic processes of function of nonce words (nouns, adjectives, verbs) in poetic texts in the from the point of view of semantics, productiveness / non- productiveness of using affixes, and also of ways of word-formation of occasional units and so on. The research of occasional language units is carried out on the material of poetic texts of famous Russian poet Bella Achmadullina. Research of character of occasional units in text enables to show features of Individual Picture of World.

Пространство художественного текста, воплощенное всей совокупностью языковых единиц и возникающими между ними связями, как собственно языковыми, или структурными (грамматическими, словообразовательными, синтаксическими), так и текстовыми, отражает авторскую (индивидуально-авторскую) картину мира. Нет сомнения в том, что творчество писателя или поэта в целом, континуум художественных текстов, в которых реализуется образное переосмысление действительности, и являются источником для воссоздания личности поэта в её исконном виде — в языковой данности слова и эмоциональной насыщенности и завершенности образа мира.

Одним из самых ярких свидетельств уникальности авторской картины мира выступает словообразовательный уровень, в частности, такие случаи использования словообразовательных средств, которые мы относим к *окказиональным*. Окказиональные языковые единицы приобретают такое свойство одноразовости, невоспроизводимости в речи именно на словообразовательном уровне, в сферу действия которого входят словообразовательные и / или словоизменяющие аффиксы, словообразовательные модели (СМ) и словообразовательные типы, способы словообразования. Весь этот круг вопросов нашел отражение в многовекторной терминологически и понятийно научной литературе [1–4].

Одно из важных условий анализа словообразовательного уровня (как, впрочем, и любого другого языкового уровня) — проблема выбора автором тех или иных языковых средств и определение характера и частоты их употребления, что может стать основой выявления не только особенностей рассматриваемого текста, но и особенностей авторской картины мира в целом. Именно поэтому рассмотрение вопроса об активизации отдельных словообразовательных моделей окказиональных слов представляется нам актуальным, поскольку позволяет наметить смысловые сгустки художественного текста, занимающие вполне определенное место в картине мира автора, в его способах изображения действительности [1]. Проблема окказионального слова в художественном тексте относится к числу одной из самых актуальных в языкознании, и лингвистика вводит в научный оборот исследования творчества новых авторов. В этом смысле творчество современной нам поэтессы Б.Ахмадулиной, безусловно, представляет интерес и даёт богатый языковой материал, требующий всестороннего осмысления и фиксации [2–4].

Так, анализ языкового материала наглядно демонстрирует выборность, избирательность отдельных её элементов, как отдельных способов словообразования, так и предпочтительности в выборе словообразовательных аффиксов. Но проявление тенденций, характерных для словообразования литературного языка, характерно и в вопросе описания авторской картины мира. Так, в литературном языке и в континууме языковых реализаций текста наиболее продуктивным выступает суффиксальный способ словообразования в пределах всех частей речи (отметим, что на суффиксальный способ образования слов приходится более 60 % от общего числа производных слов и в литературном языке).

Наиболее активно действует суффиксальное словообразование в области образования имен существительных.

Так, одной из продуктивных моделей, наряду с активным образованием абстрактных имен (ср.: *чудо-лунность, чуланность, пригожесть*), становится словообразовательная модель со значением 'лицо'. В системе языка данное словообразовательное значение передается рядом продуктивных и непродуктивных суффиксов — *тель-, -ец-, чик-, -ник, -ач* и других (ср.: *руководитель, гордец, разведчик, трюкач*). В окказиональном словообразовании Б.Ахмадулиной нами отмечен единственный суффикс *-тель*. Такая избирательность — характерная черта авторской картины мира, в которой любой элемент должен стать узнаваемым, маркированным в пределах пространства текста и (шире) творчества в целом, он также позволяет сохранять некое смысловое единство впечатлений и строго регулируется автором.

*Ну что ж, земля, сегодня — отдых мой,
Ликую я — твой добрый **обыватель**,
Вдыхатель твоей влажности густой,
Твоих сосулек тёплых **обрыватель**.
«Воскресный день». 1961 [5; 56]*

Особенностью функционирования окказиональных единиц становится тот факт, что зачастую в пределах стихотворной строки или строфы автор помещает или противопоставляет узуальное слово и окказиональное. Такое «соседство» призвано актуализировать в сознании читателя неожиданные с точки зрения языковой системы ассоциации, которые вполне и закономерно согласуются с образным рядом текста.

СМ прилагательных «сущ. + -н (ый)» (ср.: *железный, партийный*) также может быть названа одной из самых продуктивных, хотя окказиональность создается за счет созданного в пределах слова семантического сдвига, который проявляется в присвоении идеи признаковости словам, лишенным такого статуса в литературном языке. Ср.:

*Я слышала когда-то,
Мне слышалось иль выдуманно мной
Безвыходное низкое контральто
Вулканный выдох глубины земной.*
«Поступок розы». 1985 [С. 407]

Такой же продуктивностью, как и в литературном языке, характеризуется суффиксальное словообразование наречий. Оказиональность таких случаев создается за счет такого же семантического сдвига или нарушения правила сочетаемости производящей базы и словообразовательного аффикса при сохранении внешних атрибутов образования узуального слова, в частности, это положение наглядно демонстрирует ряд окказиональных наречий, образованных по высокопродуктивной модели «относительное прилагательное + -о-». Ср.:

*Бесчинствуй и пофыркивай моторно.
В чужом дому плачь домовым в трубе.*
«Павлу Антокольскому». 1956 [С. 15]

Или:

*То добрый пес. Но, замирая
И победительно сопя,
надменным взглядом самурая
он сможет защитить себя.*
«Живут на улице Песчаной...». 1958

Мощным потенциалом обладают окказиональные имена, образованные при помощи нулевой суффиксации. Последняя подвергается «остракизму» с различных позиций главным образом в школьной грамматике, но именно в пределах художественного текста такие образования становятся наиболее выразительными:

*Я вас люблю, красавицы столетий,
за ваш небрежный **выпорх** из дверей,
за право жить, вдыхая жизнь соцветий
и на плечи накинув смерть зверей.*
«Я вас люблю, красавицы столетий...». 1973 [С. 191]

Такие слова в пределах контекста приобретают необходимую автору сжатость и динамизм, заложенный потенциально в глагольной производящей базе (ср.: *выпорхнуть* — *выпорх*, *расплываться* — *расплыв*, *угомониться* — *угомон*), и вместе с тем, словом приобретается некая завершенность картины, в которой главным оказывается не то, что происходит, изменяется, а фиксируется автором в виде наглядной картины, наполненной эмоциями и помещенной во время, которое сгущается и становится живым, подвижным или кратковременным.

В образовании имен существительных отмечаются также менее продуктивные способы, характеризующиеся яркой стилистической окрашенностью словообразовательного средства (ср.: *книж-ищ-е*). Можно утверждать, что и стилистические ресурсы словообразования, в частности, стилистическая окраска (разговорность, просторечие, шутливость) или стилистические оттенки (уменьшительности, увеличительности) становятся весьма устойчивыми в пределах текста, а потому выступают яркой чертой авторской картины мира. Эта картина мира насыщена эмоционально наполненными, противоборствующими смыслами.

*Растает снег. Я в зоопарк схожу.
С почтением и холодком по коже
Увижу льва и: – Это лев! – скажу.
Словечко и предметике не схожи.*
«Таруса». 70-е [С. 215]

Префиксация, как и суффиксация, — один из самых продуктивных способов словообразования. Префиксы обладают большой смысловой нагрузкой: они не обладают свойством грамматической изменчивости, но вносят существенный вклад в лексическое значение слова. Известно, что наиболее продуктивно используется префиксация в образовании глагольных форм. Нами отмечены случаи префиксального глагольного словообразования и продуктивность отдельных моделей (например, СМ глаголов «с префиксом *от-* + глаг.») в текстах Ахмадулиной. Ср.:

*Ещё пишу: отвыюжило, отмглось,
Оке наскучил закадычный лёд,
Но в это время чья-то власть и милость
«Спи!» — говорит и мой целует лоб.
«Милость пространства». 10 марта. 1981*

Или СМ «*воз-* + глаг.»:

*Воскресни же — ты воскрешён уже.
Велик и леп, восстань великолепным.
Я повторю и **воздымлю** в уме
Твой первый свет в моём окошке левом.
«Вослед 27-му дню февраля». 1981 [С. 262].*

В последнем случае префикс *воз-* является носителем временного смысла начала процесса (ср.: синонимичная приставка — *за-*). Сам префикс крайне редко используется в языке, он характерен, скорее, для устаревших слов, и его использование Б.Ахмадулиной свидетельствует о некотором тяготении к архаичности слога.

Особую роль в образовании глагольных форм приобретает и морфологическая окказиональность, связанная с переосмыслением парадигм слова: в частности, образование форм 1-го лица глаголов «нарушенной» семантики (ср.: размытость позиции субъектного актанта в значении глагола *воздымить*).

Продуктивна префиксация и в образовании окказиональных имен существительных, например:

*...Столько раз
Я знала здесь печаль, и гордость,
и нежную шагов нетвёрдость,
и нежную **незрячесть** глаз.
«Сон». 1965 [С. 102]
Лишь в полночь меркнет полдень белоснежный,
Оставив блик для рыбы и блесны.
Преобладанье **призелени** нежной
Главенствует в составе белизны.
«Мне дан июнь холодный и пространный...». 1985 [С. 432]*

В первом случае речь идет о модели существительных «*не-*+сущ.», имеющей общее значение — «полное отсутствие того, что названо производящей основой», и усиливающейся неоднократным повтором звукосокращения *не* (*нежную, нетвёрдость, незрячесть*). Во втором случае — *призель* — о модели «*при-* + сущ.», имеющей значение «неполное наличие того, что названо производящей основой». Первая модель — высокопродуктивная, вторая — продуктивна в меньшей степени.

Интересно отметить, что продуктивные в литературном языке префиксальные словообразовательные модели имен прилагательных в текстах не отмечены, что может быть вызвано их семантической «пустотой» и неостребованностью в пространстве художественного текста.

Отдельные способы словообразования встречаются только в пределах одной части речи, речь идет, в частности, о префиксально-суффиксальном способе словообразования. Отмеченные нами модели могут реализовывать частные словообразовательные значения, варьирующиеся, как и в литературном языке, в широком диапазоне предметных и абстрактных значений (ср.: *беззлыбье, заушие*), например:

*Зато, её любившие, брезгливы
Ко мне чернила, и тетрадь гола.
Рак на безрыбье или на **беззлыбье**
Пригорок – вот вам рыба и гора.
«Таруса». 70-е [С. 213]*

*Так зорко, что уже подслеповато,
Так чутко, что в **зауми** звенит,
я стерегу окно, и непонятно:
чем сам себя мог осветить залив?
«Темнеет в полночь и светает вскоре...». 1985 [С. 410]*

Обращает на себя внимание активизация словообразовательных моделей сложных слов. Можно говорить о приверженности поэтического языка к образованию сложных понятий. Сложное слово обладает стилистической окраской книжности благодаря сферам своего функционирования и резкой противопоставленности разговорной речи, где доля сложных слов естественно мала. Сложное слово в тексте является не только стилистически маркирующим ситуацию знаком, но и во многом обладает свойством особого видения окружающего мира, сложного и противоречивого одновременно.

Образование сложных слов характеризует главным образом имена, существительные и прилагательные. Для имен существительных это активизация словообразовательных моделей с различными суффиксами — *j*-, *-t'j*-, *-n'j*-, например:

*Я целовала **крутолобье** волн,
просила море: – Притворись водою!
Страшусь тебя, словно изгнали вон
в зыбь вечности с невнятной звездой.
«Таруса». 70-е [С. 215]*

Или:

*О слово, о несказанное слово!
Оно во мне качается смелей,
чем я, в **светопротийе** небосклона,
качаюсь дрожью листьев и ветвей.
«Я лишь объём, где обитает что-то...». 1982 [С. 317]*

Подобная активность словообразовательных суффиксов может быть охарактеризована и как стремление автора к фонетической (звуковой) орнаментовке стихотворной строки, поскольку среднеязычный звук (*j*), входящий в состав суффиксов, создает совершенно определенный звуковой и ритмический эффекты.

Так же активны сложные имена прилагательные. Ср.:

*В том главное значение стены,
Что скрыт за нею город **сумасходный**.
Он – близко – только руку протяни.
Но есть препоны совладать с охотой
иметь. Не возымей, а сотвори
всё надобное, властелин свободный.
«Стена». 1984*

Б.Ахмадулина как мастер слова из обыденных лексических единиц извлекает гамму смысловых метонимических (ср.: *жадно-дышащ*, *всемирно-сущий*, *узко-стройный* и др.) приращений, которые и созданы с помощью комплекса метафорически и параллельно метонимически употреблённых лексических единиц, номинально не обладающих никакими аксиологическими свойствами.

К случаям окказионального словообразования мы относим и окказиональные прилагательные, образованные путем сложения (ср.: *белонощный*, *многонервный*, *многоязыкий*, *общедетский*). Пер-

вая часть таких слов — префиксоиды *много-*, *обще-* — при своей семантической однотипности в литературном языке, безусловно, расширяет свое чисто узуальное значение.

Окказиональные прилагательные ничем не отличаются от узуальных по способу словообразования и по общим модельным значениям, нарушение нормы здесь заключается в том, что таких сочетаний значений нет в языке в пределах одного слова. На наш взгляд, говорить о том, что семантика этих слов препятствовала образованию таких соединений, нельзя. Скорее всего, мы имеем дело с заполнением «пустых клеток» в лексической системе языка, т.е., как было сказано выше, эти окказиональные образования не противоречат норме, просто язык в таких лексемах не нуждался, не было необходимости их создавать и использовать.

Ещё один смешанный способ образования сложных имен, как и в литературном языке, — суффиксально-сложный, или сложение в сочетании с суффиксацией (материально выраженной или нулевой), также действует в образовании имен прилагательных:

– *Всё так и есть! Душепогубный цвет*
Смешал тебя! Какой ещё Нефёдов?
 «Черёмуха трёхдневная». 1981 [284]
Нет у тебя иного знанья:
для вечных наущений двух,
для упования и терзанья
*цветёт твой **болетворный** дух.*
 «Черёмуха предпоследняя». 1981

В заключение остановимся на моделях, которые не могут быть отнесены к продуктивным, но наличие таких образований в художественном тексте всегда заметно и значимо — речь идет о так называемых обратных способах. Например:

Его пожирает отверстый вулкан,
*Его не спасёт **тихомолка** оврага,*
Идёт он — и поздно его окликать —
Вдоль пламени, в челюсти антропофага.
 «Хожу по околицам дюжей весны...». 1986 [98]
*Восславив полночь **дребезгами** бреда,*
Часы впадают в бледность забытья.
Взор занят обречённо и победно
Черёмуховой гроздьё бытия.
 «Здесь никогда пространство не игриво...». 1985 [463]

Нетрудно установить, что слова *тихомолка* — *тихомолком* находятся в отношениях мотивированности, и выделенное слово образовано от наречия путём десуффиксации. Во втором случае Б.Ахмадулина использует и окказиональный способ депрефиксации, например, в случае со словом *дребезги*.

В поэзии Б.Ахмадулиной не было обнаружено слов, образованных без модели, но в качестве примера можно привести знаменитое *еуы* Кручёных, где слово — не только лексический, но и фонетический окказионализм: в русском языке эти фонемы не сочетаются в пределах одной морфемы. Ср. у А.Вознесенского в «Эскизе поэмы» для передачи состояния сильного аффекта, в котором находится лирический герой: «...*Согласные растворились. | Остались одни гласные. | **Оауу аоии оааоыаие!***»

Таким образом, рассмотренные выше словообразовательные модели, продуктивность корпуса словообразовательных аффиксов различных частей речи презентуют особую роль окказиональных языковых единиц (имен существительных, прилагательных, наречий, глаголов) в пространстве художественного текста и — как следствие — играют свою особую роль в представлении индивидуально-авторской картины мира. Основные черты этой картины мира могут быть сведены к следующим положениям: а) продуктивность отдельных словообразовательных типов, в частности, продуктивность суффиксального словообразования всех частей речи; б) окказиональность таких единиц создается в широком смысле за счет разрушения привычных норм сочетаемости и — как следствие — появление у окказиональной единицы в пределах текста нового значения или смысла; в) эмоциональность сло-

вообразовательного уровня проявляется в его стилистической маркированности: за счет использования стилистически окрашенных аффиксов, реализующих различные смысловые оттенки (увеличенности, разговорности, просторечия), с одной стороны, и намеренная архаизация, усложнение и осложнение смысла за счет образования сложных слов (главным образом, имен существительных и прилагательных) — с другой; г) рассмотренные словообразовательные модели окказионализмов становятся реализацией заложенных в творческом процессе осмысления действительности приемов языковой игры. Установка на языковую игру снимает противоречия между узуальным и окказиональным употреблением слов. В языковой игре актуализируется как установка на норму (систему), так и на осознанное воспроизведение речевых аномалий.

Список литературы

1. Бузело А.С. Динамика развития валентных связей деривационных элементов в современном русском языке // Вестн. КазНУ им. аль-Фараби. Сер. филол. — № 4(85). — Алматы: Казак университеті, 2005. — С. 198–201.
2. Янко-Триницкая Н.А. Продуктивные способы и образцы окказионального словообразования // Актуальные проблемы русского словообразования. — Ташкент, 1975. — С. 413–418.
3. Хантсера Эр. Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании // Развитие словообразования современного русского языка. — М., 1966. — С. 153–167.
4. Улукханов И.С. Узуальные и окказиональные единицы словообразовательной системы // Вопросы языкознания. — 1984. — № 1. — С. 44–54.
5. Ахмадулина Б.А. — Избранное: Стихи. — М.: Сов. писатель, 1988. — 480 с. Далее стихи Б.Ахмадулиной цитируются по этому изданию с указанием страницы в тексте.

УДК 81'

Особенность репрезентации семантики времени в ракурсе функциональной грамматики

Нуртазина М.Б.

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана

Макала авторы функционалдык-семантикалык өрістің қалыптасу процесін жүзеге асыратын семантикалық қызмет негізінде, грамматикалық және құрылымдық лексикалық бірліктерді біріктіретін семантикалық категория ретінде қарастырады. Уақыт семантикасы аталмыш семантикалық категорияның әлемнің тілдік және концептуалдық суреттеріндегі вербализациялану мен концептуализациялану ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік беретін грамматикалық және лексикалық деңгейлерде зерделенеді.

The author of article analyzes process of formation of functional-semantic fields as the semantic category which unit grammatical and lexical units on the basis of realized semantic function. Semantics of time is investigated at grammatical and lexical levels that allows to see features of verbalization and conceptualization of the given semantic category in language, on the one hand, and conceptual pictures of the world — on the other hand. So, it shows specific of using and functioning grammar and lexical units in semantic way.

Целесообразность изучения системы языка в ее целостности, учитывая при этом все ее уровни и аспекты, является одним из принципов функциональной грамматики, которая ориентируется на комплексный и интегрированный подход, при котором за основу берутся семантические категории грамматики и семантические функции, объединяющие разноуровневые языковые средства [1; 12–16, 2; 275, 3, 4; 12–13, 5–8]. Взаимодействие системы и среды (в обоих ее аспектах — как в прагматическом, так и синтагматическом) представляет собой важнейший интегративный фактор формирования функционально-семантического поля (далее — ФСП) как «базирующаяся на определенной семантической категории группировка грамматических и «строєвых лексических единиц, а также различных комбинированных (лексико-синтаксических и т.п.) средств данного языка, взаимодействующих на основе общности их семантических функций» [1; 26]. Общность функций способствует построению

поля, преодолевает тенденцию к разъединению языковых средств, различных по своей структуре, и влияет на взаимодействие системы и среды, что формирует условия для реализации функций данного поля.

Рассмотрим конкретную реализацию семантики времени (в нашем случае — таксисное значение одновременности и последовательности действий) в контексте ФСП хронологического таксиса. Отметим, что таксис — это «форма языковой интерпретации восприятия человеком одного из важнейших аспектов временных отношений целого комплекса действий — хронологической одновременности / разновременности действий вместе с элементами аспектуальной семантики, связанной с выражением характера протекания и распределения действий во времени в рамках целостного временного периода» [7; 34, 1; 56, 4; 18–19].

Поле хронотаксиса отличается сложной структурой как в плане содержания, так и в плане выражения. Структурную внутриязыковую основу его составляют разнородные языковые средства, относящиеся к различным уровням языка, объединенные на основе общности семантической функции. Основой объединения конstituентов поля хронотаксиса, его семантическим стержнем является семантическая заданность, наличие семантического инварианта — значение одновременности-последовательности действий. Инвариантное значение одновременности / разновременности, являясь категориальным, первичным, объединяет элементы разных уровней языковой системы в единое поле хронотаксиса и тем самым составляет интегрирующую основу поля.

Вместе с тем, говоря о языковых средствах выражения хронотаксиса, целесообразно иметь в виду систему синтаксических единиц, структурированных элементами разных уровней. Лексико-семантические, морфологические, синтаксические элементы, формируясь на разных уровнях языковой системы, консолидируются на основе семантической общности в составе синтаксических моделей и лексико-синтаксических структур, т.е. под разноуровневые средства выражения таксисной семантики одновременности и последовательности подводится синтаксический фундамент. Именно через синтаксис реализуются функционально-семантические связи единиц разных уровней языковой системы, т.е. то, как они «участвуют в формировании мысли и коммуникативном ее выражении» [3; 6].

Как бы синтезируя лексические, синтаксические, морфологические, словообразовательные факторы, синтаксические формы в то же время определяют синтаксическую направленность и оформление ФСП таксиса. Это объясняется тем, что таксисная семантика — это всегда полипропозитивная структура, имеющая в своей основе взаимодействие нескольких событий внеязыковой деятельности, даже если она представлена свернутой, компрессивной формой [5; 212].

В связи с тем, что значение таксиса представляет собой сложную, многоступенчатую сущность, целесообразно, имея в виду иерархию аспектуально-таксисных ситуаций [3; 178], рассматривать семантическую модель поля как многослойную структуру общекатегориального таксисного значения последовательности-одновременности. Семантическое пространство поля хронотаксиса представляет собой систему трех взаимодействующих друг с другом микрополей, конstituенты которых в составе каждого из микрополей объединяются набором семантических признаков, выделенных в результате анализа семантической субкатегоризации. Именно эти комплексы дифференциально-семантических признаков, выделенные с помощью категориальной методики, служат идентификации единиц микрополя. Содержательный план ФСП таксиса составляют следующие микрополя: микрополе **строгой разновременности** («цепь» и «предшествование-следование»), микрополе **инклюзивной одновременности** («контрастные ситуации») и микрополе **полной одновременности**. Поскольку у каждого микрополя в плане выражения имеется своя центральная зона, конstituентами которой являются языковые единицы, наиболее полно и однозначно выражающие данную модификацию таксисного значения, поле хронологического таксиса в целом представляет собой полицентрическую структуру.

Семантическая функция одновременности / разновременности отражает взаимодействие отношений в реальной действительности [2; 401–403]. При этом она адекватно отражает содержательную специфику поля хронотаксиса, отношения последовательности-одновременности выступают здесь наиболее полно и однозначно, в наиболее «чистом» виде, без модифицирующих нюансов.

Удельный вес и значимость различных языковых средств внутри названных микрополей неодинаковы. Установление субординации конstituентов микрополей строится с учетом таких критериев выделения центра и периферии, как специализированность, максимальная однозначность и высокая частотность языковых средств для выражения общего для них значения последовательности-одновременности действий. В результате в составе микрополей устанавливается иерархия инвентаря языковых средств: ядерные элементы, отвечающие этим критериям, считаются доминирующими в

структуре поля; вокруг доминанты группируются наиболее тесно с нею связанные конститuentы; составляющие микрополя, отдаленные от ядра, располагаются на периферии поля. Необходимо учитывать также и промежуточные, переходные явления, располагающиеся на стыке центрального массива и периферийной зоны, а также различные слои (ярусы) внутри центра и периферии.

Центр микрополя хронологического таксиса составляют конструкции, определяющие тип семантической функции данного микрополя (и категориальный статус поля таксиса в целом). Однако и центральная зона микрополя хронотаксиса довольно сложна. В ее составе целесообразно выделить отдельные ядерные слои, различающиеся степенью специализации конструкций для выражения категориальной семантической функции.

Первый ядерный слой, т.е. ядро в узком смысле этого слова, составляют конструкции, в которых данный тип таксисного значения актуализируется структурно-формальными средствами (*союзами, предложениями*). Это СПП с придаточными времени с союзом «когда» в сфере независимого таксиса, а также глагольные конструкции с деепричастием и глагольно-именные конструкции в сфере зависимого таксиса со специализированными временными предложениями. Временные СПП представляют собой наиболее эксплицитную форму выражения функции хронотаксиса. Именно на временное СПП как на самый адекватный ядерный компонент сориентирован семантический инвариант: «*Короче — жил, пока русские не выгнали оккупантов. А когда немцы ушли, Пахатиль вернулся*» (Довлатов С. Зона); «*На семи холмах раскинулся городок Федор-Кузьмичск, родная сторонка, и шел Бенедикт, поскрипывая свежим снежком, радуясь февральскому солнышку, любуясь знакомыми улочками*» (Толстая Т. Кысь).

Конститuentы, примыкающие к первому ядерному слою, повторяют его основное значение, однако они обладают меньшей степенью специализации, поскольку это значение не маркируется формально-структурными средствами. Второй ядерный слой составляют ССП, предложения с однородными сказуемыми, БСП. В связи с тем, что хронологическое значение в данных конструкциях выражается без непосредственной опоры на формальные показатели, особенно большую роль играет здесь лексическое наполнение, соотнесенность смыслов, составляющих конструкцию компонентов. В БСП первая предикативная единица содержит в большинстве случаев значение предшествования, вторая — следствие, т.е. во второй части сообщается о событии, например: «*Багрецов негромко выругался. Он оцарапал палец, текла кровь*» (Шаламов В. Колымские рассказы).

Предикативные единицы в составе ССП соединяются союзами «и», «а», «но»: «*Мария только теперь заметила в углу тесно сбившуюся, притихшую стайку женщин в красных платьях и в косыночках. Что-то резкое полоснуло ее по сердцу, и она крикнула, не помня себя: — Прекратите издевательство!*» (Можаев Б. Мужики и бабы).

Особое место в системе ССП с временной семантикой для выражения таксисных значений занимают ССП фразеологизированной структуры типа: «*Танцовщица остановилась, оглянулась. Не успел Рамамурти опомниться, как легкое дуновение ее губ погасило светильники*» (Ефремов И. Торжество тигра); «*Почему все устроено так глупо: можно спасти человека от любой неважной беды — от болезни, от равнодушия, от смерти, и только от настоящей беды — от любви — ему никто и ничем не может помочь. Всегда найдется тысяча советчиков, и каждый будет советовать сам себе. Да и потерпевший-то, дурак, сам не хочет, чтобы ему помогали, вот что дико*» (Стругацкий А., Стругацкий Б. Попытка к бегству); «*К нему на плечо, с размаху, как громадная, мягкая кукла, ничком пал человек. От неожиданности Ганин едва не ударил его, но тотчас же почувствовал, что человек валится на него только потому, что не в силах стоять*» (Набоков В. Машенька).

Хронологическая функция может воплощаться в ССП, предикативные части которых соединены сопоставительным союзом «а» в сочетании с частицей «только», которая функционально приближается к значению ограничения, например: «*Лиза что-то щебетала, давала наказы, советы, а Степан Андреевич только и думал о том, как бы добраться до Терехина поля*» (Абрамов Ф. Братья и сестры).

Особо стоит вопрос о выражении семантики таксиса в конструкциях с несколькими сказуемыми при одном подлежащем. Не занимаясь специально вопросами грамматической квалификации нескольких сказуемых при одном подлежащем, подчеркнем, что есть смысл рассматривать такого рода предложения как явление переходного порядка, отмечая несомненное перерождение однородных сказуемых в сложное предложение: «*Сашка растянул руки убитого, разорвал нательную рубашку и стянул свитер через голову*» (Шаламов В. Колымские рассказы); «*И всю ночь Маракулин бродил в отчаянии и тоске смертельной, заглядывая в глаза каждой, ни одной не пропуская, останавливался на Аничковом мосту и там стоял, пропуская их всех перед собой*» (Ремизов А. Крестовые сестры).

Большую роль в выражении хронологического таксиса конstituентов центральной зоны данного микрополя играет их лексическое наполнение. Если ориентироваться на выявление лексики, грамматически значимой, то следует иметь в виду, что она соответствующим образом дифференцируется: лексические элементы, приобретающие структурный, строевой характер; затем в большей или меньшей степени типизированные элементы лексического состава предложения, также играющие значительную роль в структурной организации предложения, и, наконец, лексический материал, определенным образом взаимодействующий с грамматической организацией предложения [6; 87–88]. В первую очередь необходимо выделить грамматикализованные лексические элементы, которые, проникая в структуру сложного предложения, приобретают строевую функцию («за это время», «к тому времени», конечно» и др.): «Пути были свободны. Гинц бегом **пересек** их. **За это время** из-за разбитых вагонов **выбежали** гнавшиеся за ним солдаты» (Пастернак Б. Доктор Живаго); *Я подсчитал сумму и увидел, что она с избытком покрывает жалованье. Мне не приходилось ничего получить. Я **едва не заплакал** от злости, **но, конечно, удержался**, так как с некоторого времени упорно решал вопрос — «кто я — мальчик или мужчина?»* (Грин А. Золотая цепь).

В ряде случаев это явление переходного порядка, свидетельствующее о проявлениях универсального процесса возникновения грамматических элементов из лексики. Развитие грамматических средств, в частности фразеологических, повлекло за собой возникновение сложных предложений с так называемыми лексико-грамматическими показателями связи между предикативными единицами, т.е. лексическими элементами, не перешедшими в союзы, но, тем не менее, приобретающими «строевую нагрузку». Так, типизированные лексические элементы «*напрасно*» и «*можно*», выступая в роли фразеологических средств связи, в то же время сохраняют свою лексическую полноту. Однако употребление их в функции, близкой к союзной, сопровождается сужением семантики, лексической их спецификацией: «**Можно** и камень раздробить на части, **Раскрошить** железо и свинец. **Но нельзя** украсть минуту счастья у людских выносливых сердец» (Алигер М. Можно и камень...); «И каждый раз наш разговор, едва коснувшись этой необычной темы, кончался подобным образом. **Напрасно я** истощал все доступные пониманию Олеси доводы, **напрасно говорил** в простой форме о гипнотизме, **напрасно старался объяснить** ей физиологическим путем некоторые из ее опытов, — Олесь, такая доверчивая ко мне во всем остальном, с упрямой настойчивостью **опровергала** все мои доказательства и объяснения...» (Куприн А. Олесь).

Следует заметить, что типизация лексических элементов предложения может быть различной. В лексическом составе предложения обнаруживаются достаточно стабильные, типизированные элементы, которые играют вспомогательную, подсобную роль в его структурной организации, приближаясь в своей функции к союзу, но ни в коей мере не становясь им. Есть смысл говорить о периферийном их положении в составе грамматически значимой лексики. К числу их можно отнести частицы «еще не», «все-таки», «все же», «все равно», «и» и др., например: «**Открыв** глаза, **Захар прислушался**; он **проснулся** раньше обычного — солнце **еще не всходило**» (Проскурин П. Отречение).

Уточнению хронотаксисной семантики способствует также употребление соотносительных наречий: «уже», «еще-уже», «все еще», устойчивых предложно-падежных местоименных сочетаний: «в ту самую минуту», «между тем», «в то же время», «вместе с тем», «при всем том»: «**Когда** князь Андрей **подошел** к комнате сестры, княгиня **уже проснулась**» (Толстой Л. Война и мир); «**Госпожа Люверс вышла** на крыльцо **в ту самую минуту**, как мост, сказав им всю свою сказку, **начал** ее сызнова под телегой водовоза» (Пастернак Б. Детство Люверс).

Взаимодействие лексики и синтаксиса в рассматриваемом ракурсе имеет разные повороты. Имеются в виду и закрепление моделей за определенными лексико-грамматическими классами и рядами, и выявление определенных лексико-семантических групп, характеризующих лексическое наполнение временных конструкций, и более мелкие группировки, в частности, синонимические ряды на уровне предикатов и их окружений.

Лексико-грамматическое выражение предикатов и их окружений позволило составить ряды лексических сочетаний, организованные определенным образом — по принципу хронологического соотношения.

В целом поле хронотаксиса представляет собой ФСР. Общую картину реализации наиболее продуктивных средств выражения таксисных значений, выявляемую на основе подхода к таксису как ФСР, можно представить в виде количественной характеристики частотности употребления синтаксических средств (на основе компьютерной обработки текста) и сравнительный удельный вес кон-

рукций, передающих таксисные значения на основе общего числа выборки (48386 примеров). Сравнительный вес конструкций в виде долей вычислялся по формуле

$$p = \frac{m}{n},$$

где m — наблюдаемая частота явления; n — длина выборки, p — доля наблюдаемых фактов в их общем ряду, представленных в %. Для определения существенности расхождения долей использовалась формула квадратичного отклонения:

$$\varepsilon_{1,2} = \sqrt{\bar{p} \cdot \bar{q} \left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2} \right)},$$

где $\varepsilon_{1,2}$ — величина квадратичного отклонения средней доли двух сравниваемых совокупностей; $\bar{p}$ и $\bar{q}$ — соответственно, средние доли изучаемых явлений и всех остальных; n_1 и n_2 — размеры выборок. Если квадратичное отклонение доли меньше разности долей втрое и более, то гипотеза о несущественности расхождения долей отвергается [9; 132–135].

Экспериментальные данные свидетельствуют о том, что для выражения хронологических временных значений на основе выборки из художественных произведений эксплицитно значимыми оказались следующие: СПП с временными отношениями составляют 9723 примера, или 20,09 % (союзы «когда», «как только», «пока», «до того как», «после того как» и др.). Околоядерную зону представляют ССП — 1884, или 3,89 %; предложения с однородными сказуемыми — 1714, или 3,54 %; БСП — 1233, или 9,98 %. Остальные — конститuentы ближней, дальней и крайней периферий.

Говоря о средствах выражения зависимого таксиса в русском языке, А.В.Бондарко вводит понятие «полипредикативный комплекс», который включает сочетание основной и вторичной (второстепенной) предикации в конструкциях с деепричастиями (а также с причастиями и предложно-падежными сочетаниями), когда речь идет о всех конструкциях, включающих основную и второстепенную предикацию [8; 237], связанных временными отношениями.

Итак, анализ фактического материала убеждает нас в том, что к центральной части данного семантического участка (его первому слою), выражающего значение «предшествование-следование», следует отнести СПП с придаточным времени, которые наиболее выпукло отражают специфику рассматриваемой ситуации, характеризуются наивысшей частотностью и разветвленной системой вариативности. Сама синтаксическая структура вместе с лексическими показателями специально предназначена для выражения хронологических отношений одновременности и последовательности действий.

Конститuentами второго ядерного слоя являются ССП, БСП в сфере независимого таксиса и конструкции с деепричастием и причастием, а также глагольно-именные конструкции с предложно-падежными сочетаниями в сфере зависимого таксиса.

Список литературы

1. Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики. — М.: Языки славянской культуры, 2002. — 736 с.
2. Бенвенист Э. Отношения времени во французском глаголе // Общая лингвистика: Пер. с фр. — М.: Прогресс, 1974. — С. 270–411.
3. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира: на материале русской грамматики. — М.: Языки русской культуры, 1997. — 576 с.
4. Золотова Г.А. Категория времени и вида с точки зрения текста // Вопросы языкознания. — 2002. — № 3. — С. 8–29.
5. Зализняк А.А., Шмелев А.Д. Введение в русскую аспектологию. — М.: Языки русской культуры, 2000. — 226 с.
6. Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). — М.: Изд-во «Гнозис», 1994. — 344 с.
7. Nurtazina Maral. Functional-Communicative Approach for the Semantics of Taxis // Journal of Functional Grammar. — № 2. — Vol. 6. — 2010. — P. 32–48.
8. Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры. — СПб.: Наука, 2005. — 480 с.
9. Гмурман В.Е. Руководство к решению задач по теории вероятностей и математической статистике: Учеб. пособие. — М.: Высш. шк., 2001. — 400 с.

Языковая интерпретация идеи одновременности и соотнесенности действий

Нуртазина М.Б.

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана

Мақалада процессуалды әрекеттің немесе жағдаяттық қатардың, уақытша тәртібі жағдайындағы тілдік интерпретацияның процесі талданады. Автор уақыттың референциалдық белгілену мысалдарын процесс барысында қарастырады. Нәтижесінде уақыт категориясына субъективті маркировка жасалған және адам әлемі мен тілі суреттерін концептуализациялауда маңызды рөл атқаратын категория есебінде анықтайтын дифференциалды сипаттары анықталады. Бір уақыттылықтың доминантты уақытша қасиеті басқа қасиеттермен семантикалық кешенде үйлеседі.

In article is analyzed a process of language interpretation of the time order of remedial actions or event's rank. The author analyzes examples of referential designations of time as process, and also there are established the differential attributes defining a category of time as a category subjectively marked and carrying out important role in conceptualization of a picture of the world of the person and language as a result of language interpretation of idea of a simultaneity and correlation of actions. The dominant temporal characteristic as simultaneity is combined with the other distinguishing feature in the semantic complex.

Языковая интерпретация временного порядка включает динамичность «наступлений фактов» и статичность «длительностей» [1; 56–59, 2; 154–155]. В нашем языковом сознании, отражающем обыденное мышление, в котором до сих пор господствует ньютоновское отождествление времени с длительностью, понятие «одновременность» связывается с понятием «длительность», о чем писал еще А.А.Шахматов: «Категория преждевременности ассоциируется с представлением о результативности, а категория одновременности — с представлением о длительности» [3; 490]. Это проявляется и в том, что основным средством выражения одновременности является сочетание форм НСВ в так называемом конкретно-процессном значении, и в лингвистическом определении одновременности [1; 179, 3; 28, 4; 54]: «В предложении с *отношениями полной одновременности* сообщается о двух длительных явлениях, совпадающих во времени на всем протяжении своего существования», «предложения с *отношениями частичной одновременности* сообщают о таком соотношении двух явлений, при котором одно — не длительное — совпадает с каким-то моментом другого — длительного» [1; 72].

На закономерности функционирования видо-временных форм СВ и НСВ оказывает влияние признак локализованности / нелокализованности действий во времени [4; 15]. Вслед за А.В.Бондарко, локализованность / нелокализованность действия во времени мы понимаем как представление либо единичной, конкретной ситуации, занимающей определенное положение на оси времени (прикрепленной к определенному моменту или отрезку времени), либо ситуации повторяющейся, не занимающей определенного положения на оси времени [2; 122–132].

Характерным признаком временных соотношений одновременности является то, что все действия в пределах одного периода времени должны быть однородными с точки зрения их конкретности / обобщенности [4; 74]. Поэтому на следующем этапе анализа одновременности важным представляется вопрос анализа таких ситуаций в рамках конкретных единичных действий.

Каждый из вариантов содержит исследование соответствующих ситуаций и анализ средств их выражения.

Одним из важнейших условий реализации функции процессности при описании конкретного фрагмента действительности является признак перцептивности (наблюдаемости). В конкретном высказывании действие воспринимается в процессе его протекания, это действие «наблюдаемое» [1; 45–56, 2; 40–41]. Наблюдателем действий может быть как субъект описываемой ситуации, так и участник речевого акта.

При обозначении развивающихся процессов в рамках фиксируемого периода выявляется элемент динамичности. Передается динамика переходов от одного состояния в протекании действия к другому, более позднему; моменты t_1 , t_2 , t_3 , t_n и т.д. соответствуют разным состояниям (этапам) разворачивания процесса.

Признак перцептивности находит эксплицитное выражение в СПП с изъяснительными придаточными и местоименно-соотносительной связью частей. Например: «*Мы уселись в кресла друг про-*

тив друга. Ну, помолчали. И вдруг я **понял, почувствовал, догадался, что** эта молодая женщина прихотью судьбы, чьей-то властью или как там еще предназначена мне» (Окуджава Б. Свидание с Бонапартом); «Молчание на балконе некоторое время нарушала только песня воды в фонтане. **Пилат видел, как** вздувалась над трубочкой водяная тарелка, **как отламывались** ее края, **как падали струйками**» (Булгаков М. Мастер и Маргарита).

В приведенных высказываниях используется преимущественно «изобразительный тип речи» [5; 9–12], в котором важным показателем актуальности ситуации, конкретности является наличие субъекта восприятия. Такая процессная ситуация связана с поэтапным изображением описываемого, с детализацией и конкретизацией происходящего с его показом [6; 14]. Представлены конкретно-процессные ситуации с признаком преднамеренности; перцептивность представлена как процесс — процессу наблюдаемого действия соответствует одновременный процесс наблюдения этого процесса.

На конкретность наблюдаемой ситуации могут указывать пространственные ориентиры, например: «Когда **вели** через Тобольск, отец издали **видел** знакомый Тобольский **каторожный централ**: высоко на крутом берегу Иртыша над лугами и лесом серой плотной стеной темнели «пали», бревенчатый часток, за «палями», невидимая, стояла еще одна каменная стена, и **где-то там**, внутри, среди каменных коридоров — брат» (Трифонов Ю. Отблеск костра); «Лека **смотрел на свою руку**, по которой **ползла** капля козлиной крови, и **молчал**» (Лиханов А. Благие намерения). В данном случае элементы типа «через Тобольск», «на руку», «из вездехода» — это и показатели времени процесса, время его восприятия, и показатели места протекания процесса. В процессе восприятия элементы пространства и времени могут не дифференцироваться, а передаваться комплексно.

С точки зрения темпоральной заданности процессов выделяются два типа случаев одновременности действий, различающиеся по степени длительности: 1) процессные ситуации, включающие действия, однородные по степени длительности (выражается полная одновременность действий); 2) процессные ситуации, включающие действия, разные по степени длительности (выражается частичная одновременность действий).

Различные варианты семантики НСВ выявляются на основе определенных дифференциальных признаков; при этом выделяются те признаки, которые связаны с разными аспектами идеи времени, референциальным статусом участников ситуации, понятием контролируемости / неконтролируемости действия.

Рассмотрим ситуации «совмещающиеся действия, однородные по степени длительности» (полная одновременность действий), в которых выражается совпадение действий глаголов в конкретно-процессном значении на всем протяжении их проявления. Отметим, что глаголы НСВ, выражающие состояние субъекта (психические и эмоциональные), выступают не в процессной, а в нейтральной функции. Такие состояния не имеют конкретной протяженности во времени, но могут проследиваться как протекающие процессы. Разные типы состояний выделяются в работах [5; 15, 7; 144, 8; 45]. На реализацию временных отношений накладывает отпечаток и лексическое значение глагола. Например, особенность употребления глаголов слухового восприятия состоит в том, что они часто выступают вместе с глаголами зрительного восприятия, выражая обобщенный характер способа восприятия, например: «**Иванов глядел на своего сына, слушал его слова**» (Платонов А. Возвращение); «**Все трое некоторое время смотрели в окно, слушали глухие звуки улицы**» (Шукшин В. Вянет, пропадает).

Основанием объединения одновременных действий может быть характер их протекания, принадлежность к единой временной сфере, например: «**Возле вахты стояли конвоиры с винтовками в руках — в белом морозном тумане двигались какие-то незнакомые фигуры. Я стоял у стены и ждал очереди**» (Шаламов В. Колымские рассказы); «**Ярко горели лампы, и все пел и пел свою нехитрую песенку медный самовар-инвалид**» (Паустовский К. Прощание с летом).

В каждом из приведенных высказываний внимание сосредоточено на пространственном соположении предметов, перечне внешних признаков, едином временном периоде, в рамках которого осуществляются процессы. Еще А.Эйнштейн писал о том, что «говорить об одновременности двух событий имеет смысл не иначе как по отношению к некоторой координатной системе» [9; 249]. Указание на конкретность ситуации представлено имплицитно: отсутствуют какие-либо средства, которые прямо и однозначно указывали бы на локализованность действий во времени. Однако конкретность обстановки, определенность субъекта свидетельствуют о конкретности всей ситуации.

Одновременность процессов отчетливо проявляется при наличии лексических актуализаторов, которые в комплексе с глаголами НСВ подчеркивают синхронность осуществления действий. Например: «**И в ту минуту, когда Костогрыз еще хмурился и ковырялся в семейных обычаях стари-**

ны, *Пожуйшапка уговаривал себя пожалеть жену*» (Лихоносов В. Наш маленький Париж); «**В ту минуту**, когда я собираюсь ложиться, широкая бледная полоса лунного света ясно **озаряет** место, где я лежу, и я **вижу** что-то темное и большое, лежащее шагах в пяти от меня» (Гаршин В. Четыре дня). Ср. также в следующих ССП: «Квас был крепок, играя, как шампанское, и весело и холодно **сушил** во рту, немного **пьянил** и **в то же время освежал**» (Куприн А. Черная молния); «Мать иногда скучала ими; но в этот раз попался нам хозяин — необыкновенно умный мужик, который своими рассказами о барине всех нас очень занял и очень смешил мою мать. Он как **будто хвалил** своего господина и **в то же время** **выставлял** его в самом смешном виде» (Аксаков С. Детские годы Багрова-внука). Как видим, действия частей связаны одновременной взаимообусловленной связью, объединены общим одинаковым отношением к единому временному периоду.

В некоторых высказываниях действия могут быть соотнесены как общее и частное, когда содержанием второго компонента раскрывается, дополняется некоторая часть первого компонента. Например: «- Давно ты здесь? — спросил Текутьев. — Еще матушка Катерина посадила нас тут, чтобы не забылось, на каком месте Потемкин преставился. Сказывались, сидите, покедова памятник ему не поставят. **Вот и сижу. Жду**» (Пикуль В. Фаворит); «Он (Ганин) с час **попивал** кофе, сидя у чистого огромного окна, и **смотрел** на прохожих» (Набоков В. Машенька). Вторая часть развивает и дополняет содержание первой части.

Рассмотрим разновидности одновременных отношений в рамках конкретных единичных ситуаций, связанных со следующими категориальными ситуациями: 1) «одновременность развивающихся явлений по степени интенсивности»; 2) «полная ограничительная одновременность» и 3) «пропорциональное соответствие двух взаимосвязанных действий по степени интенсивности качества или количества».

Одновременность развивающихся явлений по степени интенсивности действия передается СПП с союзом «по мере того как», например: «Дни в Лихаревке шли горячие и тяжелые; они начинали задышаться уже с утра. **По мере того как** **крепчала** жара, командование **переносило** начало рабочего дня на все более раннюю пору» (Трекова И. На испытаниях); «**По мере того как** **удалялись** они от земли, особенно после того, как Пегий пес вдруг скрылся из глаз за взгорбившейся чернотой воды, он **стал улавливать** некую смутную опасность, исходящую от моря, и почувствовал всю свою зависимость от моря» (Айтматов Ч. Пегий пес, бегущий краем моря).

Данный тип ситуации характеризуется бинарной структурой. Внимание сосредоточено на своеобразной функциональной зависимости компонентов — постепенное изменение одного действия ведет к пропорциональному изменению другого. Необходимым семантическим компонентом этой сопряженной ситуации (сопряженными являются такие ситуации, в которых обнаруживается семантическое взаимодействие категориальных ситуаций) является компонент одновременности, который выдвигается на передний план, а другие компоненты (аспектуальный, компаративный и каузальный) как бы синтезируются с этим доминирующим компонентом в составе иерархически организованного комплекса. Компонент аспектуальности заключается в соразмерном развертывании процесса (указание на нарастающее развитие интенсивности действия содержится в семантике инхоативных глаголов). Компонент каузальности проявляется в том, что одно действие стимулирует развитие другого, действия приобретают характер прямой или косвенной причинно-следственной зависимости. Действия представляют собой контролируемый субъектом процесс в аспекте интенсивности.

В структуре семантической иерархии содержится также компонент компаратива, указывающий на степень возрастания признака, например: «**По мере того** как жена становилась раздражительнее и требовательнее, и Иван Ильич **все более и более переносил** центр тяжести своей жизни в службу» (Толстой Л. Смерть Ивана Ильича); «Вот как бывает: **растишь** — **растишь** сына, а он чужой. **По мере того как** **взрослел** Вадим, **все чаще** они с матерью **ссорились**» (Трекова И. Вдовый паром).

Элементы темпоральности (действия охватывают план прошедшего времени), персональности и модальности не сопряжены непосредственно с другими элементами указанного семантического комплекса (темпоральные ситуации относятся к числу категориальных ситуаций актуализационного типа и вместе с модальными и персональными ситуациями являются обязательными для любого высказывания) [1; 23–34].

Следующий вариант — «полная ограничительная одновременность» как полное временное совпадение действий передается синтаксической структурой — СПП с придаточным времени. Действие главной части ограничено протеканием действия придаточного на всем временном отрезке. Союз

«пока», фиксируя начальную и конечную границы, включает в себе аспектуальный элемент длительности, например: «Пока мы умываемся, Ремзик, прикончив свою чернику, выхватывает у сестренки последнюю ветку и убегает» (Искандер Ф. Праздник ожидания праздника); «Пока Федор лежал в госпитале, отъедался, отсыпался, бегая в самоволку на костылях, шло время» (Тендряков В. Свидание с Нефертити).

Ограничительная длительность передается формой НСВ в конкретно-процессном значении, элемент протяженности содержится в семантике союза «пока» [8; 45]. Совпадение временных границ соотносимых длительных действий может поддерживаться лексическими конкретизаторами, например, «все время»: «Все это время, пока я лежал, мечтая только, чтоб не в голову попало, он (ординарец Никольского) под скатом в бомбовой воронке стирал» (Бакланов Г. Навеки — девятнадцатилетние); «И Медведев, посмеиваясь над собой, все время, пока листал свежие газеты, чувствовал этот жалкий остаток» (Белов В. Все впереди). Такие значения передают и СПП с союзом «когда»: «Рыбаков, мой товарищ, набирал ягоды в консервную банку в наш перекур и даже в те минуты, когда Серошанка смотрел в другую сторону» (Шаламов В. Колымские рассказы. Ягоды).

Возможно употребление глаголов СВ, когда лексические средства «выдвигают» на передний план значение одновременности действий, например: «Кот начал шаркать задней лапой, передней и в то же время выделывая какие-то жесты, свойственные швейцарам, открывающим дверь» (Булгаков М. Мастер и Маргарита); «Аночка не подала, а точно выбросила навстречу Кириллу легкую и немного длинноватую руку, в то же время шагнув к нему неслышно» (Федин К. Первые радости). Четко передают значение одновременности и лексические показатели типа «при этом», например: «Тут иностранец отколол такую штуку: встал и пожелал изумленному редактору руку, произнеся при этом слова: «Позвольте вас поблагодарить от всей души!» (Булгаков М. Мастер и Маргарита).

Характер одновременных отношений нередко осложняется компонентами противопоставления, сопоставления, обусловленности. Рассмотрим такие случаи.

Третий вариант — «пропорциональное соответствие двух взаимосвязанных действий по степени интенсивности качества или количества» достаточно частотен, где основное внимание в данных ситуациях сосредоточено на функциональной зависимости двух сопряженных процессов — возрастающая степень проявления признака в протекании одного процесса ведет к пропорциональному изменению другого. В качестве опорного компонента присутствует компаратив. Данный тип ситуации А.В.Бондарко относит к аугментативно-соотносительному варианту процессной ситуации [1; 146], например: «Пушкин, встретившись в Петербурге с Собаньской, написал ей по-французски следующее письмо: «Сегодня 9-ая годовщина дня, когда я вас увидел в первый раз. Этот день был решающим в моей жизни. Чем более я об этом думаю, тем более убеждаюсь, что мое существование неразрывно связано с вашим» (Лотман Ю. Беседы о русской культуре); «Она (война) ведь будет еще очень длинная, и чем дальше она будет тянуться, тем больше будут цениться люди, которые ее начали с начала и дожили до конца» (Симонов К. Дни и ночи).

В состав комплекса сопряженных ситуаций входят семантические элементы: 1) аспектуальный компонент соотносительности действий по степени проявления предикативных признаков — представлены глаголы НСВ, выражающие нарастание, развитие и усиление действий (возможно употребление глаголов аугментативного и инхоативного способов действия: «оживляться», «сгущаться» и др.); 2) таксисный компонент одновременности действий; 3) компаративный компонент — изменение (ослабление или усиление) интенсивности одного действия ведет к пропорциональному изменению другого; 4) каузальный компонент — одно действие выступает как основание того, о чем утверждается в другом; 5) квалитативный компонент оценки меры длительности действия.

Доминирующую роль аспектуального и квалитативного компонентов, выражающих значение пропорционального соответствия, подчеркивает целый ряд языковых средств: а) процессный интенсификатор «все», заключающий в себе семантику напряженности и усиливающей интенсивность процесса, например: «Чем больше слушал Кучум эти слова своего друга, тем все значительнее серело его лицо» (Платонов А. Котлован); б) значение пропорционального соответствия и экспрессивность конкретизируются повторением лексем типа «страшнее и страшнее», «дальше и дальше», «бессильнее и ничтожнее»: «Уже две недели, как я перестал ходить в академию: сижу дома и пишу. Работа совершенно измучила меня, хотя идет успешно. Чем ближе она подвигается к концу, тем все страшнее и страшнее кажется мне то, что я написал» (Гаршин В. Художники); «Но чем дальше и дальше шло время, тем строже и строже он (отец Сергей) устанавливал свою жизнь, отказываясь от всего излишнего» (Толстой Л. Отец Сергей).

Наряду с количественной оценкой меры длительности повтор служит и средством выражения градуирования динамического, процессуального признака, выполняя прагматическую функцию — выражает субъективно-оценочное значение к описываемому положению дел; в) уточнению динамичности ситуации способствует наличие антонимических отношений, тогда актуальной становится противопоставленность актантов: «Князь Андрей, говоря это, был еще менее похож, чем прежде, на того Болконского, который, развалившись, сидел в креслах Анны Павловны и сквозь зубы, щурясь, говорил французские фразы. Видно было, что чем безжизненнее казался он в обыкновенное время, тем энергичнее был он в минуты раздражения» (Толстой Л. Война и мир); «Чем больше времени проходило в этом тяжёлом, пустом ожидании, тем меньше его для ожидания оставалось» (Распутин В. Последний срок).

Итак, перед нами единый, иерархически организованный комплекс, в котором элементы находятся в разных отношениях с доминантой. Иерархически доминирующими компонентами являются временной, аспектуальный и качественный компоненты, непосредственно связанные с таксисным и каузальным, которые также важны, но находятся на более низкой ступени в семантической иерархии компонентов.

Список литературы

1. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / Вступ. ст. Е.В.Клобукова. — 3-е изд. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 624 с.
2. Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики. — М.: Языки славянской культуры, 2002. — 736 с.
3. Нуртазина М.Б. Опыт функционально-коммуникативного анализа семантики таксиса. — Астана: Изд-во ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, 2008. — 334 с.
4. Смирнов И.Н. Выражение повторяемости и обобщенности действия в современном русском языке. — СПб.: Наука, Сага, 2008. — 160 с.
5. Золотова Г.А. Категория времени и вида с точки зрения текста // Вопросы языкознания. — 2002. — № 3. — С. 8–29.
6. Leinonen M. Russian aspect, «temporalnaja lokalizacija» and definite / indefinite. — Helsinki // Neuvostoliitto-Instituutin vuosikirja. — 1982. — Vol. 27. — P. 309.
7. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира: на мат. русской грамматики. — М.: Языки русской культуры, 1997. — 576 с.
8. Зализняк А.А. Контролируемость ситуации в языке и в жизни // Логический анализ языка: Модели действия. — М.: Наука, 1992. — С. 138–144.
9. Эйнштейн А. Физика и реальность. — М.: Наука, 1965. — 359 с.

ӘОЖ 811.512.122:801.56

Ығысу құбылысы және грамматикалық синкреттену

Баймұрынов Ж.М.

Қарағанды «Болашақ» университеті

В статье рассматривается проблема влияния деактуализации на явление синтаксического синкретизма. Приводятся примеры трансформации в дополнение компонента, выполняющего функцию определения в соподчинительном словосочетании в результате деактуализации служебного слова в подчиненном компоненте и перехода полного словосочетания в управление. Языковые факты утверждают относительность данного явления к синкретизму дополнения и обстоятельства в целом.

The article devotes problem of deactuality on the phenomenon of syntactic syncretisme. There are examples of transformation in addition of the component which is carrying out function of definition in twice word-combination as a result of deactuality of a syntactic word in the subordinated component and transition of a full word combination in management have been resulted. The language facts confirm a relativity of the given phenomenon to syncretisme additions and circumstances as a whole.

Сөйлем құрамындағы анықтауыш мүшелердің әдепкі толықтауыштардың орнына жұмсалы реті жайлы қабыса байланысқан тіркестерге қатысы ілгерідегі жұмыста егжей-тегжейлі сөз болып, сонымен қатар тілдегі ығысу құбылысының әсерінен анықтауыштың толықтауыш орнына жұмсалыуының матаса байланысқан тіркестерден де көрінетіндігі айтылған болатын. Бұл бойынша, ығысуға тиіс сөз — матаса байланысқан тіркестің басыңқы сыңарындағы көмекші сөз. Осындағы ығысудың басты себебі көмекші сөздердің жеке тұрғанда семантикалық мағына бермейтіндігінде болса керек. Екіншіден, матасуда мекендік мән көрсеткішіне ие болатын көмекші сөздердің сол сияқты мекендік мәні бағыныңқы сыңарда да болуы, сөз жоқ, оның (көмекші сөздің) ығысуына негіз болады.

Толымсыз құрылыстағы анықтауыштардың толықтауыш орнына жұмсалыуы кей жағдайларда қабысуды меңгеруге жақындатса, толықтауыштың қызметін көмекші сөздердің түсірілуінен атқаратын анықтауышты матасудың бұл түрінде де тіркес меңгеруге өтеді. Алайда меңгеріле байланысып тұрған тіркестегі бағыныңқы сөз толықтауыш тұлғасынан бұрын анықтауыш тұлғасында болатыны байқалып тұрады. Айталық, *Алушының сұрағына жығылмай, оны өзінің айтқанына көндіріп үйреткен өктем мінез саудагер күні-түні дүкенінен шықпаса да, айтқаны орындалып жататын* (Ә.Кекілбаев) деген сөйлемдегі «дүкенінен» сөзіне әрі толықтауыштың, әрі пысықтауыштың сұрақтарын қоюға болады. Мұның себебі «*ішінен*» сөзінің түсірілуінде (бағыныңқы сыңардың грамматикалық тұлғасы бойынша бағамдағанда). Егер сөйлемнің әдепкі жоспардағы құрылысы мен қабылданғандағы толымды түріне зер салсақ, аралық мүше (толықтауыш-пысықтауыш) қызметіндегі сөз ілік формасына ауысып, кәдімгі күрделі пысықтауыш болып шығады. Сөз саптау үлгісі бойынша жоспардағы әдепкі сөйлем (мұнан былай. — ЖӘС) және қабылданған сөйлем (мұнан былай. — ҚС) *Алушының (қойған) сұрағына жығылмай, оны өзінің айтқан (сөзіне) көндіріп үйреткен өктем мінез саудагер (Махмұт немесе адам) күні-түні дүкенінің ішінен шықпаса да, айтқан (сөзі) орындалып жататын.* «Бұл етістік (*шық-*. — Ж.Б.) меңгерген сөздер объектілік-мекендік мағынада синкреттенеді», — деген зерттеуші Т.Жүкеев дәл осы тұста ығысу құбылысын

және сол арқылы пайда болатын толымсыз құрылыстағы сөйлем мүшелерінің бір түрден екінші түрге осылайша ауысып отыратындығын назардан тыс қалдырса керек [1; 16].

Есіктен кіріп келгенде, сасқалақтап орнынан көтерілді (Ә.Кекілбаев). Бұл мысалдағы «*кір-*» етістігі жоғарыдағы тіркестен өзі қатысып тұрған тіркесті ерекшелейді: есіктің сыртынан кіру. Мұндай қолданыс ешқандай логикаға сыймайды. Сондықтан «*есік*» сөзінде конкретті мекендік мағына болмаса да, ойша қоюға болатын «*бері*» үстеуі оның пысықтауыштық сипатын арттыра түседі. Шындығында, әр уақытта да «*кіру*» етістігі қолданылған жағдайда «неден?» деп емес, «қайдан?» деп сұрақ қойылады. Осындай сипаттарына қарай шығыс септікті сөздердің бәрі бірдей анықтауыштың ауысқан түрі еместігі байқалады.

Жалпы анықтауыш мүшелердің толықтауыштық тұлғада жұмсалуды ілік тұлғалы сөздермен тіркесетін көмекші сөздердің ығысуынан келіп шығатындығына тағы біраз мысалдар келтіруге болады. Бұл кейбір барыс тұлғалы сөздерге де қатысты.

Мысалы, *Кешқұрым қызды бөлмесіне шақырып ап, ақыл айтатын* (Ә.Кекілбаев) сөйлемінде де матасудың екінші сыңары маңызсыз. Сондықтан «ішіне» сөзіндегі жалғау меншіктік анықтауышқа қосылып, оны актуалдандырып тұр. Себебі ЖӘС пен ҚС-дағы «бөлме» сөзі қайтадан ілік тұлғасын қабылдайтындығы байқалады: Кешқұрым қызды бөлмесінің ішіне шақырып ап, ақыл айтатын. Бұл орайда «*бөлмесінің ішіне*» синтагмасы да — күрделі пысықтауыш.

Енді мына сөйлеммен салыстырып көрейік: *Қалың ағаштың арасын сирек қондырылған сықсима шамдардың сұйқылт жарығында тәлтіректеп келе жатқан мас кісідей қисалаңдаған рабайсыз көлеңке әлгі абажса қақпаның алдына келгенде, бойын тіктеп ала қояр-ды* (Ә.Кекілбаев). Алайда мұндағы «*қақпа*» сөзі «үй», «дүкен», «бөлме» тәрізді сөздерге қарағанда мекендік жағынан абстрактілі: *қақпаның (жаны, қасы, алды т.б.)*. Оның мекендік мәнін нақтылайтын — осындай көмекші сөздер. Сонысына қарай сөйлемдегі «*қақпаның*» сөзі анықтауыштық тұлғасына қарамастан, синтетикалық тәсіл арқылы байланысқан күрделі пысықтауыш болады. Ал егер «алдына» сөзін түсіріп, «*қақпаға келгенде*» тіркесі түрінде қарайтын болсақ, бағыныңқы сөз синкреттенеді.

Сол сияқты, *Тас тротуарға шырт еткізіп бір түкіріп, алысырақтағы автобус аялдамасына қарай жүгіре жөнелер-ді* (Ә.Кекілбаев) деген сөйлемде де «тротуарға бір түкіріп» тіркесі ЖӘС пен ҚС бойынша, «тротуардың үстіне бір түкіріп» түрінде келеді де, синкретті сөз таза пысықтауыштық сипатқа өтеді.

Ал *Москваға жиналысқа кетті* (Ә.Кекілбаев) деген сөйлемдегі синкреттіліктің толымсыздыққа еш қатысы жоқ. Себебі мұндағы толымсыздық бастауыштың түсірілуінен ғана байқалады.

Анықтауыш тұлғалы басыңқы сыңардың кей жағдайларда толықтауыштық тұлғаға жатыс септік жалғауымен де өтетіні бар.

Бұрын плащында тасыр салып билеп жүрген ерке тамшылар енді әлденеден естері кете қорқып, көп түтекке ырышып түсіп, безіп бара жатқандай (Ә.Кекілбаев). Қабылданған немесе жоспардағы әдепкі сөйлем тұрғысынан қарағанда, тіркес «плащында билеп жүрген» емес, «плащының үстінде билеп жүрген» түрінде болады. Сөйтіп толымдыға айналған тіркестегі бағыныңқы сыңар пысықтауыш ретінде танылады.

Алайда «Ауылда тұрамын», «Қалада тұрамын» дегендердегі «ауыл», «қала» сөздерінің мекендік мәні конкретті болатындықтан, оларға көмекші сөздері бей-берекет тіркестіре беруге келмейді. Яғни мұндай сөйлемдерге құрылысы жағынан анықтауыш қажет емес. Болған күнде де, ол — сапалық жағынан ғана анықтайды. Ал жоғарыдағы «плащында» сөзіне мұндай анықтаушы көмекші сөз қажет. Себебі онда нақты мекен (*етегі, арқасы т.б.*) белгісіз болып тұрады.

Мұны сөйлем мүшелерінің синкреттілігін арнайы зерттеген Т.Жүкеев те қуаттайды. Мәселен, зерттеуші *Ерік етігін шешіп тастап, пеш түбіндегі (неде? — қайда?) орындықта арқасын қыздырып маужырап отыр* (О.Бөкеев) деген сөйлемді талдай келе, ондағы менгеріле байланысқан екінші тіркестің бағыныңқы сыңарының синкреттенуі жайлы былайша түсіндіреді: «...жатыс септігінде тұрған *орындық* зат есімінде заттық мағынамен қатар, көлемдік мағына да жарыса көрініс тауып тұр. Бұл мысалда көлемдік (мекендік) мағынаның жарыса көрініс беруі үш факторға байланысты: біріншіден, *орындық* сөзінің мағынасына байланысты. Орындық — кісі отыруға арналған үй жиһазының бір түрі. Бұл зат есімнің жаралуында мекендік мағына табиғи бекіген. Екіншіден, *орындық* сөзінен кейін жатыс септікті *үсті* деген көмекші есімнің түсіп қалуы байқалады. Көмекші есімді қалпына келтіріп айтсақ,... жоғарыдағы ерекшеленген мүше тек мекен пысықтауыш болады. Осы аналитикалық сөз формасының (*орындықтың үстінде*) құрамындағы *үсті* көмекші есімінің ықшамдалуының арқасында бұрынғы пысықтауыш мүше толықтауышпен синкреттенген.

Себебі көмекші есімдер кеңістік мағынаны білдіріп, өзі тіркескен сөзді көбінесе пысықтауыш етеді. Көмекші есім ықшамдалған жағдайда оның құрамындағы септік жалғауы алдыңғы есім сөзге ауысады да, оның (көмекші есімнің алдындағы сөз) мекендік мағынасы әлсірейді. Нәтижесінде толықтауыштық мағына мен пысықтауыштық мағына синкреттенеді. Сондай-ақ *Ол төсекте отыр. Ол төсектен тұрды* деген сөйлемдердегі *төсекте, төсектен* деген синкретті мүшелер *төсектің үстінде, төсектің үстінен* деген сөз формаларының ықшамдалуы арқылы пайда болғандығын байқаймыз. Үшіншіден, меңгеруші *отыр* етістігі — мағынасы жағынан статикалық етістік. Етістіктің бұл мағынасы да мекендік мағынаны күшейте түседі» [2]. Алайда меңгеруші етістіктің статикалылығы бағыныңқы сөздің мекендік мәнін күшейтетіндігі түбегейлі тұжырым болмаса керек. Мысалы, *атта отыр* тіркесіндегі бағыныңқы сөзге еш уақытта да *қайда?* деп сұрақ қоя алмаймыз. Сондықтан бұл тұста адресанттың контекст пен жағдаят ыңғайына қарай кодталған хабарындағы интенцияны адресаттың «жазбай тану» қажеттігі негізгі деп саналуға тиіс, яғни ол үшін коммуникативтік актіге түсушілердің (қаламгер мен оқырман) өзара бақылаушылық қызметі маңызды болмақ.

Сонымен, толықтауыш пен пысықтауыш мүшелерінің синкреттенуіне кей жағдайда сөйлемнің толымсыздығы себеп болып жатады. Байқағанымыздай, бұл екі сөйлем мүшесінің ара-жігін ажыратуда меншіктік анықтауыш тұлғасының қызметі ерекше. Синкретті сөзге мұндай ілік жалғауын үстейтін сөздер — көмекші есімдер. Сөйлемдердің осындай синтаксистік құрылысын ықшамдағанда, адресант ығысқан көмекші есімдердің толықтауыш тұлғасындағы барыс, шығыс, жатыс жалғауларын анықтауыш тұлғасындағы сөзге қосатын болған. Қазіргі грамматикалық талдауларда мұндай синкретті мүшелер сөйлемдегі хабарды мұқият танып, сұрақты дұрыс қоя білумен толықтауыш және пысықтауыш болып ажыратылып жүр. Түптен келгенде, сөйлемдегі хабарды мұқият тану деген — адресант интенциясын дұрыс тану. Сонда ғана адресат хабарды толымды етіп қабылдайды да, синкретті мүшені толықтауыш не пысықтауыш деп ажырата алушылық мүмкіндігіне ие болады. Мұнан кез келген сөйлемді таза лингвистикалық емес, сонымен бірге психологиялық тұрғыдан да қарау қажет екендігі келіп шығады. «Сөйлеу, сөйлеу процестерін, сөйлегенді қабылдау, түсіну жағдайларын психологияның қатынасынсыз шешу мүмкін емес. Сөз мағынасындағы алуан түрлі құбылыстар, сөздердің келтірінді мағыналарында қолданылуы т.б. психологияның ассоциация заңына негізделеді» [3].

Енді көмектес септікті толықтауыш пен пысықтауыш синкреттенуіне тоқталып көрейік.

Қолда бар тілдік материалдарды психолингвистикалық тұрғыда талдау арқылы синкреттіліктің бұл түріне де сөйлем толымсыздығының әсер етпей қоймағандығы анықталды. Алайда бұл тұста мәселе тек көмекші сөздердің түсірілуінде емес. Онда да көмекші сөз болатын — атау тұлғалы сөздермен байланысатын *арқылы* септеулік шылауы.

«Арқылы септеулігі зат есім, қимыл атауымен тіркесіп, істің, қимылдың амалын, не арқылы іске асқанын білдіреді» [4].

Осы секілді пікір М.Серғалиевте де бар: «Тілімізде бұл шылаудың соншалықты мол ұшырасатынына сай синоним болу сәттері де жиі кездеседі. Бұған синоним болушы конструкциялар объектінің ішіндегі құралдық мағынада жұмсалады....Көмектес септігінің жалғауы да арқылы-ның қызметінде жүре алады» [5].

Арғы жағаға көпірмен өтесіңдер сөйлеміндегі «көпірмен өтесіңдер» деген меңгерудің бағыныңқы сөзіне *немен? және қалай?* деп те сұрақ қоюға болады. Бұл — синкреттіліктің белгісі. Өйткені сөйлем толымсыз. Ығысқан сөз — *арқылы* септеулік шылауы. Сөйлемге ондағы хабардың декодталуы тұрғысынан ой жүгіртсек, ығысқан *арқылы* шылауы оп-оңай-ақ табылады. Демек, тіркестегі объектілік қатынастың ішінде құралдық мағына айқын аңғарылып тұр. Мұндай құралдық мағынада жұмсалатын сөздер көбіне-көп басыңқы сыңардағы етістікте баяндалатын әрекеттің орындалу тәсілін көрсете алу қабілетіне қарай актуалданады да, әдіс-тәсілді білдіретін сөз маңызсызданып, сөйлем құрылысынан ығысады. Мұнан да гөрі көз жеткізе түсу үшін хабардың декодталуына назар аударайық: (тіркес түрінде) *көпір арқылы өтесіңдер*. Басыңқы сөздің пысықтауышқа айналғандығы дау туғызбас деп ойлаймыз. Яғни сөйлемді толықтыру барысында аралық мүшені бір жақты еттік. Дәл осындай құбылысқа *телефонмен сөйлесті, хатпен* деген тіркестер де мысал бола алады. Бұл арада аталған септеуліктің көмектес тұлғалы меңгерудің барлығына бірдей қатысты емес екендігін айту керек. Айталық, *бормен жазды* тіркесіндегі бағыныңқыға *арқылы* септеулігінің еш қатысы жоқ. Себебі бордың өзімен жазуға болады, ал көпірдің өзімен өтуге келмейді, көпір арқылы өтуге болады, сондай-ақ телефонның өзімен сөйлесуге келмейді, бірақ телефон арқылы

сөйлесуге болады. Сонда, мұндай жағдайда *арқылы* септеулігімен жасалған аналитикалық сөз формасының қандай да бір әрекеттің орындалу тәсіліне тікелей қатысы болмай, жанама, яғни, дәнекерлік қызметте ғана жұмсалатындығы аңғарылады. Қысқаша баяндағанда, субъектінің әрекеті синкреттеніп тұрған объектінің өзіне емес, өзге бір келесі объектіге бағытталуға тиіс.

Енді бір сөйлемдерде құралдық мағынадағы сөздер әрекеттің орындалу әдісі мен тәсілін өзі арқылы беруге бейім келеді, яғни құралдық мағынадағы сөздің атауынан-ақ оның әрекетті қалай жүзеге асыратынын білуге болады. Осыған байланысты баяндауышты сипаттаушы сөз ығысады да, құрал атауы санада әрі әрекет, әрі зат ұғымдарын қоса бейнелейтін сөз ретінде бекиді. Бір сөзбен айтқанда, ол актуализатор қызметін атқарады.

Мысалы, *Бұл жақта ағашты балтамен бұтайды* деген жалпылама жақты сөйлемдегі «балта» сөзінде құралдық ұғыммен бірге (шабу) қимылдық ұғым да бар. Хабарды қабылдауда бұл сөздің осындай қасиеті міндетті түрде ескеріледі. Ол қасиет — қос ұғымды бір формамен кодтау қасиеті. Мұндайда адресант сөздің кодтай алушылық мүмкіншілігіне қарай хабарды толымсыз сөйлеммен береді. Себебі код «кілті» коммуникативтік актіге түсушілерге ортақ. Сонда ҚС *Бұл жақта ағашты балтамен шауып бұтайды* түрінде декодталады да, ондағы «шауып» сөзінің контекстке еш қатысы болмай қалады. Сонымен толымсыз күйінде талдауда «балтамен» сөзі — синкретті сөз, ал толымды етіп талдауда — толықтауыш мүше. Себебі екі бірдей ұғымды бір бойына сыйдырған сөздегі қосалқы пысықтауыштық мағына «шауып» көсемшесіне ауысады да, «балтамен» сөзі ондай қосымша грамматикалық қызметтен ажырап, қалған толықтауыштық мағынаны еншілейді. Сол сияқты және бір мысал: *Ол бес әріпті ауызбен (ауызбен дауыстап. — Ж.Б.) айтып жатудың ешқандай қажеті жоқ* (Ә.Кекілбаев). Ал **-п, -ып, -іп, -а, -е, -й** көсемшелерінің жеке тұрғанда көбінесе синтаксистік қызметі пысықтауыш болатыны белгілі [4; 529]. Осы секілді тағы бір мысал: *Таспен (...) ұстап алдым* (ықшамдалған сөйлем, мұнан былай — ЫС) — *Таспен ұрып ұстап алдым* (ҚС) немесе *Қайықпен (...) өттім* (ЫС) — *Қайықпен жүзіп өттім* (ҚС) т.б.

Осы жерде зерттеуші Т.Жүкеевтің еңбегіне тоқтала кетсек, онда «бұл септіктегі есім сөздер сөйлемде объектілік-амалдық, объектілік-себептік мағыналарда синкреттенеді. Мысалы: *Екі күнді әбігерлі (немен? қалай?) дайындықпен өткізді* (О.Бөкеев).

Кейде бұл септіктегі сөзде объектілік мағына мен себептік мағына түйіседі. Мысалы: *Шынында, Игілік осы үйді үлкен (немен? — не себепті?) есеппен жасатып еді* (Ғ.Мүсірепов)» делінген [1; 16].

Автордың синкреттілік құбылысын түсіндіруде бағыныңқыны меңгеретін етістікке көңіл бөлуі орынды. Десек те, синкреттенудің көмектес тұлғасына қатысты түрі объектілік-себептік мағына тудыратындығы күмәнды. Мәселен, жоғарыдағы екі сөйлемнің синкреттенуінде объектілік-амалдық мағына ғана бар сыңайлы.

Біздің ойымызша, олар — *Екі күнді әбігерлі дайындықпен (жанталаса) өткізді және Шынында, Игілік осы үйді үлкен есеппен (ойлай) жасатып еді* түрінде жоспарланған толымсыз сөйлемдер. Ал «есеп» сөзіне ассоциациялық өрісіндегі «ой» сөзі жақын тұратындығын ескерсек, толымсыз құрылыстағы бұл синкреттілік объектілік-амалдық мағына береді. Оған адресат ретінде өзіміз қабылдаған хабардың мазмұны дәлел деп ойлаймыз.

Ғалым Ә.Хасеновтің пікірінше, «септіктер категориясына тән ерекшеліктің бірі — мотивациялануы. Әр септік әр түрлі қатынасты — заттың затқа немесе заттың белгілі бір процеске қатыстылығын айқындайды» [6]. Мәселеге осы қырынан келгенде, сөйлемдегі толымсыздықтың нәтижесінен септік тұлғаларының бірден екінші түрге өтуінің мағыналық қатынасқа түрліше әсер етіп, синкреттілікке негіз болуы — заңды құбылыс. Егер қабылданған хабардың мазмұнына сүйенетін болсақ, мұндай ауысулардың, Т.Сайрамбаев айтқандай, «уақытша» (сөз саптау мен қабылдаудың арасындағы өлшем бойынша) екеніне толық көз жеткізген боламыз.

«Көсемше өзгермейтін форма екені, әрі қимылды, іс-әрекетті қимылға қатысты, соның сапалық қасиеті ретінде атайтын форма екені белгілі. Бұл жерде біз көсемшенің синтаксистік қызметін атап отырмыз» [7].

Дегенмен сөйлем мүшелерінің синкреттенуіне себеп болатын тілдегі үнем заңдылығынан кеп шығатын ығысу құбылысы деп нақты кесіп-пішіп айтудан аулақпыз. Негізгі мақсат — бұл мәселеге ығысу құбылысының қандай да бір қатысы бар екендігін ғана көрсету.

Әдебиеттер тізімі

1. Жүкеев Т.Б. Қазақ тіліндегі пысықтауыш мүшеге қатысты синкретикалық құбылыстар: Филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. — Астана, 2005. — 28 б.
2. Жүкеев Т.Б. Қазақ тіліндегі пысықтауыш мүшеге қатысты синкретикалық құбылыстар: Филол. ғыл. канд. ... дис. 10.02.02. — Қарағанды, 2005. — 43-б.
3. Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі: Оқулық. — Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының РБК, 1999. — 89-б.
4. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. — Астана, 2002.
5. Серғалиев М. Синтаксис мәселелері: Монография. — Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. — 83-б.
6. Хасенов Ә. Тіл біліміне кіріспе. — Алматы: Рауан, 1990. — 111-б.
7. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі: Оқулық. — Өңд., толық., 2-бас. — Алматы: Қазақ ун-ті, 2003. — 34, 35-б.

ӘОЖ 81' 373.422/512,122

Паремнологиялық қайшылықтар

Жүсіпов А.Е.

Рудный индустриалдық институты

Статья посвящается изучению вопроса о языковой природе пословиц и поговорок, способных использоваться в различных языковых ситуациях. Автор на основании сопоставительного анализа идиом казахского языка с другими языками рассматривает явление несоответствия путем сравнения значений слов, входящих в состав фразеологизма, что позволяет увидеть особенности формирования категории значения. В статье лингвистически обосновывается явление парадокса, подтверждаются результаты анализа достаточным языковым материалом.

The article is devoted to consideration of a question on the language nature of idioms which can use in different situations. Author of the article on the basis of the comparative analysis of the Kazakh language with other languages proves a phenomenon of opposition in aspect of semantics which allows to show a formation of a category of meaning. Also authors confirm a phenomenon of paradox, and they show results of the analysis of idioms by a sufficient language material.

Антикалық кезеңде қарама-қайшылық мәселесі батыста Платон және Аристотель еңбектерінде, суфистерде талқыланды. Қайшылықтың тілдегі және тілдесім кезіндегі қырлары стоиктер мен александрия мектебі грамматиктері, сонымен бірге Цицерон мен Секст Эмпирик еңбегінің өзегі болады. Қайшылық Шығыс елдерінде джайнист және будда логиктері, қытай даоцисі және парадоксалисі Хуэй Ши және Гунсунь Лун еңбектерінде жан-жақты зерттелген болатын. Ежелгі христиан кезеңінде Августинді осы сұрақ қатты қызықтырды, орта ғасырда схоластик Абельяр, Оккам, Гроссетест, Риард Софист және басқалардың еңбегінде қайшылық түрлі қырынан талданды. Н.Кузанский, Л.Валл және Дж.Бруно әлемнің құрылысы мен дамуындағы қайшылықтың орнын айрықша атап өткен болатын. Жаңа кезеңде Лейбниц пен Кант осы мәселеге аса мол көңіл бөлді. Гегель бұл мәселеге диалектикалық тұрғыдан келіп, Аристотельдің логикасын сынға алды. Ғаламның логикалық құрылымын Герbart пен Бредли қайтаруға тырысты. Қарама-қайшылықтың лингвистикалық қырын алғаш рет антиномия түрінде зерттеген В.Гумбольдт болатын.

Түрлі кезеңде қайшылық сараптау нысаны ретінде әр түрлі зерттеушінің еңбегінде кейде қарама-қарсылықтың соқтығысу нәтижесі, кейде таза және логикалық қайшылық түрі, кейде антиномия мен дилемма, кейде софизм мен парадокс деген атпен, кейде тілдік ауытқу түрінде талданған болатын. Тіл-тілдегі қайшылық, оның формасы мен қызметі сан түрлі, сондықтан көптеген зерттеушінің зерттеу нысанына айналды. Қайшылық қазақ тіл білімінде С.Аманжолов, М.Балақаев, Р.Сыздықова, Р.Әміров, М.Серғалиев, Ш.Сарыбаев, Б.Шалабаев, Қ.Аханов, С.Исаев, Х.Есенов, Х.Нұрмұқанов, М.Кожина, Ж.Мусин, Г.Смағұлова, С.Абақан, А.Жұмабекова, А.Ислам, Д.Әлкебаева, С.Қоянбаева, А.Әділова, Б.Кәукербаева, А.Бекмашева, Ж.Әділбекова және тағы басқа ғалымдардың жұмыстарында кей қырынан қарастырылған.

Біздің жұмысымызда қайшылықтың логикалық қыры лингвистикамен байланыста ғана каралады. Жұмысымызға біріншіден, әдетте логикалық термин ретінде жұмсалатын «қайшылық» терминіне лингвистикалық балама, екіншіден тілдік және тілдесім қайшылығының өзегі ғана емес, кез келген тілдесім қайшылығынан шығудың әмбебап тәсілі болғандықтан «аллофрония» терминін енгізіп отырмыз.

Қарама-қайшылық құбылысының өте күрделі де іргелі мәселе екенін, оны философия, логика, семантика, стилистика, эстетика, психология, теология және т.с.с. ғылымдарды түйістіре отырып зерттеу керектігін, бір жұмыс шеңберінде талдау мүмкін еместігін түсінеміз. Аллофронияның тілдік мысалын санамалап беру, тілдік қайшылықтарды анықтау, қайшылықты анықтау критерийі, қайшылыққа қатысты түрлі көзқарасты іріктеуге байланысты қиындықтар болды. Осы қиындықтардың барлығы да мәселе бойындағы қайшылықты ашудың қажеттілігіне көз жеткізіп отыр. Теориялық база қайшылықты не зерттеудің негізгі нысаны, не басқа да мәселенің бөлігі деп қарастырушы авторлардың жұмысынан алынды.

Жалпыфилософиялық аспектіде қарама-қайшылықты зерттеушілер Гегель диалектикасын қолдаушылар, мәселен, Ф.Энгельс, марксистер Г.Плеханов, Н.Бухарин, А.Богданов және түсінік берушілер А.Деборин, Ф.Георгиев, Л.Петровичева, В.Горбач, Э.Ильенков, И.Нарский, А.Спиркин, К.Бакрадзе, Б.Базаров, Г.Брутян және басқалар, марксист емес-зерттеушілер С.Хук, М.Вольфф, Р.Туардини, Х.Кляйн және тағы басқалар. Тарихи философиялық бағытта осы төңіректе зерттеу жүргізгендер: П.Попов, Н.Стяжкин, А.Богомоллов, А.Кожев, Дж.Пассмор, Д.Зильберман, В.Соколов, А.Чанышев, С.Радхакришнан, С.Чаттерджи, Д.Датта, Ф.Пиронэ, А.Степанова, М.Степанянц және басқалар. Ғылыми теория мен тәжірибе кезінде ғылыми философияда қарама-қайшылықтың барын дәлелдеп берген ғалымдар: В.Гейзенберг, Н.Бор, А.Уайтхед, С.Люпаско, Г.Башляр, В.Ланге, А.Сухотин.

Қарама-қайшылықтың әлеуметтік және әлеуметтік-прагматикалық сипатына тоқталып өткен ғалымдардың ішінен К.Маркс, Г.Зиммель, Л.Леви-Брюль, З.Фрейд, А.Кожинский, П.Вацлавик, Д.Бивин, Д.Джексон, А.Уилден, Н.Луман, Р.Рюйер, Ж.Вюненбюржэ, Ф.Юэр, М.Бейгбэдэ, И.Барель атап өтсек болады. Діни мәтіндердегі қарама-қайшылықты қарастырғандар Климент Александрийский, К.Тертуллиан, А.Кентерберийский, П.Абеляр, Ф.Аквинский, Б.Дакийский және басқа да теологтар мен философтар. Шығыс дінін зерттеушілер де осы мәселені сырт айналып өткен жоқ, олардың ішіндегілер О.Розенберг, Ф.Щербатский, Д.Судзуки, Е.Завадская, Н.Абаев, В.Андросов, А.Игнатович, С.Лепехов, В.Пупышев, Т.Григорьева, Дж.Гарфилд, Г.Прист, А.Массе, И.Шах, У.Читтик, К.Юнг, П.Флоренский, П.Тиллих, Б.Раушенбах, Л.Крейн, С.Исаев және басқалар.

XIX ғасырдың орта шенінен бастап қарама-қайшылық пен парадоксты әлеуметтік және әлеуметтік-прагматикалық тұрғыдан сипаттаған ғалымдар да бар, олар Г.Фреге, А.Мейнонг, Ф.Брэдли, Н.Васильев, Я.Лукасевич, Б.Рассел, У.Стюрман, А.Черч, Н.Мулуд, Я.Хинтиikka, Г.фон Вригт, Р.Павиленис, А.Шафф, Й.Бар-Хиллель, Л.Витгенштейн, С.Кэмпбелл, В.Целищев, Л.Тондл, Н.Решер, Ч.Пайл, С.Мэйпер, Б.Гинзбург.

Әдебиеттанудағы және эстетикадағы қарама-қайшылықты қарастырғандар М.Бахтин, А.Лосев, Ю.Лотман, И.Силантьев, Н.Федоренко, Л.Сокольская, М.Тоэска, Қ.Жұмалиев, З.Ахметов, З.Қабдолов, Т.Қожасев, Р.Коли және тағы басқалар. Қарама-қайшылықтағы күлкінің орнын сараптауға қатысты жазылған еңбектері бар ғалымдар А.Бергсон, З. Фрейд, А.Кестлер, А.Вулис, Ю.Борев, Л.Карасев, А.Лук, Д.Лихачев, А.Панченко, Р.Понырко, В.Пропп, Г.Почепцов, В.Овсянников, В.Санников, Т.Қожакеев, А.Мұсаев, Г.Демесінова, Г.Қортабаева және тағы басқаларды атап өтуге болады.

Қарама-қайшылық жалпылингвистикалық аспектіде мына ғалымдардың еңбегінде қарастырылды: Г.Пауль, Ф. де Соссюр, Ф.Полян, С.Карцевский, В.Волошинов, Ш.Балли, Э.Косериу, Э.Бенвенист, Ж.Делёз, Э.Кассирер, В.Звегинцев, Н.Арутюнова, Ю.Степанов, В.Одинцов, В.Девкин. Тілдік кезіндегі қарама-қайшылыққа тоқталып өткен ғалымдардың ішінен Г.Колшанский, Н.Комлев, Е.Падучеваны атап өтуге тұрарлық.

Қарама-қайшылықтың жеке лингвистикалық аспектілерін жан-жақты талдаған ғалымдар — Р.Якобсон, М.Бахтин, А.Пешковский, В.Шерцль, Н.Трубецкой, В.Виноградов, Н.Шанский, Д.Шмелев, Л.Васильев, Ю.Апресян, Л.Новиков, З.Ураксин, Г.Пермяков, «Логический анализ языка: противоречивость и аномальность текста» жинағының авторлары, С.Абель, Сами-Али, К.Бюлер, Дж.Макколи, У.Вайнрих, З.Вендлер, П.Фарб, М.Кусси, Е.Вольф, Т.Миролюбова, Б.Мучник,

С.Колесниченко, А.Мурадян, Г.Эйхбаум, Т.Винокур, А.Анисимов, С.Нухов, М.Сидоренко, М.Марутаев, Б.Ганеев.

Тіл-тілдегі қарама-қайшылықтарға қатысты зерттеулер жүргізген ғалымдарды атап өтер болсақ, олар Б.Гранде, В.Ушаков, О.Фролова, Л.Рену, Т.Елизаренкова, В.Кочергина, В.Горелов, А.Драгунов, Т.Корчагина, И.Головнин, А.Пашковский, О.Фролова, А.Кунин, Е.Шендельс, қазақ тіл білімінде Ж.Мусин, М.Оразов, Х.Нұрмұқанов, А.Жұмабекова, А.Салқынбай, С.Қоянбекова, А.Әділова, Б.Кәукербаева, А.Бекмашева, Ж.Әділбекова және тағы басқалар.

Стилистикалық және риторикалық аспектіде, қарама-қайшылықтың парадокс, метафора және екіұштылығын зерттеушілер де көптеп табылады: Аристотель, Цицерон, Дандин («Кавьядарша»), Б.Грасиан, Ш.Балли, Э.Ирих, У.Эмпсон, К.Брукс, О.Барнет, Б.Дебатин, Дж. Лакофф, М.Джонсон, М.Блэк, Дж. Серль, Д.Дэвидсон, Н.Гудмен, Б.Хасанұлы және басқалар.

Лингвистикалық стилистикалық және риторикалық қырынан қарама-қайшылықты сараптаған зерттеушілер: Х.Пальяро, Х.Вильяр, К.Коморовски, В.Успенский, Н.Шпекторова, Н.Елина, Г.Семен, И.Арнольд, М.Брандес, Э.Ризель мен Э.Шендельс, Дюбуа Ж. және басқалар. Қарама-қайшы сөздің синтагматикалық оппозициясы келесідей құрылымдық типке бөлінеді.

Х немесе У семантикалық қатынастың екі негізгі түрі: қарсылықты (күшті) (e_1) — *Оның адамдар туралы бір-ақ ойы болатын — жақсы немесе жаман, оларға не сенетін, не сенбейтін* (М.Х.); — *ыңғайлас-қарсылықты (жеңілдетілген) (e_2) — Оның енді бар түсінгені — қазір ол туралы не жақсы, не жаман ойлағысы жоқ* (М.Х.). Бірінші жағдайдағы *немесе/не/* шылауы жоққа шығару мағынасында жұмсалған (не А, не Б), ал екінші жағдайда — жоққа шығару жоқ (не А, не Б, не сол немесе басқа не бәрі бірге) деген мағынаны үстеп тұр.

Фактілердің кезектесу, бірінен соң бірінің келуі мағынасында *біресе Х біресе У, бірде Х бірде У* олардың бірі екіншісімен бірге бола алмайды (f): *Мойнындағы орамалын біресе байлап, біресе шешіп қарт ана не істерін біле алмай біраз тұрды* (М.Х.). *Қол ұшыңды бір беріп кетсең етті бір келіп, көрсең етті құрбыңды, бірде — тірі, бірде — өлік...* (М.М.).

Х емес У, Х, бірақ У — қарама-қарсы мағынада — (с): *Кәрия емес, жас әйел үйден шығып, атымды байлап жатыр ағашқа...* (М.М.). *Буы бұрқыраған жас топырақ емес, жел үрлеп, жауын шайып көнерген, иесіз, ескі іннің аузындағы үйінді сұрықсыз топырақ* (М.М.). *Сен жүз жасайсың, мен алғашқы ызғырықпен өшем. Бірақ мен өлмеймін* (М.М.).

Х > У-тен, У гөрі < Х (не керісінше) — ортақ салыстыру мағынасында (g): *Қорлық өмірден ерлік өлім жақсы* (М.). *Соңынан қуа зуалаған екінші алғашқыдан гөрі кішірек үшкір тас Бардасоқтың үстінен асып, тобылғының арасына түсті* (М.М.).

Х-тен-У-ке дейін, Х-тен У-ке, Х-тен У-ке және т.с.с. барлық зат, құбылыс, қасиет, сапа қамтитын мағына қарама-қарсылығын көрсетуде: *Басынан аяғына дейін, ерліктен елдікке, таңнан кеш батқанша дейін және т.с.с. Ертеден қара кешке дейін сілбіреп тұрғаны* (М.М.).

Х У, Х = У бірінің қарама-қарсылығы екіншіге ауысады — (і): *Бәрі бір мезетте қиындық туғызды емес пе — ең оңайы да* (М.Х.). *Бірінің жеңісі екіншісінің жеңілісіне айналған шаққа тап болдық* (К.С.).

Х/У, Х//У, (бұнда / белгісі — бірлесу, қосылу интонациясын береді, ал // белгісі — қарама-қарсылық интонациясын береді) — бұл сөйлемде семантикалық байланыстың формалды синтаксистік құралы ретінде бірлесу, санамалау, қарама-қарсы қою интонациялары жатады: *Бәрін қойшы, бәрі де өтер тоқтаусыз, өмір, өлім, өнбей, өспей, жоқ барсыз...* (М.М.). *Сен жүз жасайсың, мен мәңгілікпін* (М.М.). Қарама-қайшы оппозиция құрылымдық типтерінен төмендегідей семантикалық мағына туындайды:

- (a) — бірлестіру (конъюнкция);
- (b) — салыстыру;
- (c) — қарама-қарсы қою;
- (d) — қарама-қайшылық (қарама-қарсылық негізінде);
- (e) — бөлу (қарсылықты, дизъюнкция);
- (e_1) — күшті дизъюнкция;
- (e_2) — жеңілдетілген дизъюнкция;
- (f) — кезектесу;
- (g) — салғастыру, теңеу;
- (h) — қарама-қарсылыққа бөлінген барлық зат, құбылыс, қасиет, сапалардың класын қамту;

(і) — қарама-қарсылықтардың бір-біріне айналуы және т.б. Осы қайшылықтың мақал-мәтелдегі орнын төмендегі мысалдар арқылы талдаймыз.

Көптеген ғалым мақал-мәтелді тілдің фразеологиялық бірлігіне қисынды түрде жатқызып жүр, ал формасына қарасаң ол — «қысқа тәмсіл», ауыспалы мағыналы аяқталған сөйлем. Мақал-мәтелдер — қай халықтың да жан-дүниесі, мінез-бітімі, тыныс-тірлігінің айнасы; сол халықтың сөздік қорының байлығын жанытып қана қоймай, оның уақыт озған сайын құны артпаса арзымас қазына екенін де сездірер белгісі. Өйткені мақал-мәтелдің айтары — өсиет, ұлағат, тәлім, парасат, ізгілік.

Мақал-мәтелдер — қай тілде болмасын, халық даналығының қайнар көзі, ақылман ойшылдар, ділмәр-шешендер, айтқыш даналар сөзінің мәйегі, ұйтқысы болып саналады [1]. Мақал-мәтелдер — сан ғасыр бойы халықтың қоғамдық даму үрдісінде қалыптасқан ұстанымы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, оның тарихы, рухани мәдениетінің қайнаркөздері жайында мол ақпарат беретін тілдік қор.

«Мақал-мәтел — қысқа, ырғақты, тілдесімде тұрақты халықтың бейнелі нақыл сөзі» [2]. Осында айтылған қасиеттің көбі (қысқа, тұрақты, бейнелілік) фразеологизмге тән. Мақал-мәтел аллофрониялығы тура мәнімен емес, сол секілді жағдаятта қолданыла алу мүмкіндігімен ерекшеленеді. Мақал-мәтел арқылы сөйлеуші айтылмаған ойды бағалайды, сипаттайды.

Көптеген мақал-мәтелдің тағы бір қыры — олардың парадоксқа құрылуы. Ағылшын тілінің Уэбстер сөздігінде мақал-мәтелге берілген негізгі анықтамаға қоса, «бұл — тосын не парадоксты пікір» дегенді айтады. Ендеше қайшылық мақал-мәтелге екі рет: алғашында фразеологиялық бірлікке, екінші ретінде мақалдың басым бөлігін құрайтын парадокс пікірге енеді.

Парадокс мақал-мәтелдер негізгі үш топты құрайды:

Гномалық (гректің *γνῶμη* — «ақыл, білім, пікір» деген сөзі, сонымен қатар гнома — «ұлағатты пікір», «өсиет» ретінде де қолданылады), яғни осы қоғамда өмір сүретін көпшіліктің көзқарасына қайшы келетін пікірді білдіретіндер: *күндердің күнінде* — осы күндердің бірінде емесі анық.

Семантикалық, сырт әлемге тура бағыштамай-ақ сол пікір шеңберінде орын алатын қайшылық: *асығуын асықпай-ақ қой, бірақ тездет.*

Әзіл және сөзойнатымдық (каламбур): *Анашым, әкеме күйуге шығуың саған оңай-ақ болды, мені бөтен ерге бергің-ақ келеді.*

Кейде мақал-мәтелдегі парадокс прагматикалық тұрғыда қарапайым, қарабайыр десе де болады, көбіне сол тіркес екінші шекке өтіп, әдетте парадокс ретінде қабылданады. Мақал-мәтелдің парадоксы семантикалық және прагматикалық деңгейде туындайды. Семантикалық деңгейде парадокс туындатушы логикалық қайшылық мәтін ішінде, ал прагматикалық қайшылық — мәтін мен мәнмәтін әрекеттескен кезде туындайды.

Парадокс мақалдар туралы ғылыми еңбегінде Матти Кусси халық арасында мол қайшы пікірдің барлығын көрсетті [3]. Кусси парадоксты ұлғайтқыш деп атаған. Алайда сипаттайтын екі нысаны бар кей антонимдік тілдік бірлікті парадокс қатарына қосуға негіз бар ма? «Мысықтың қуанышы — тышқанның көз жасы», «Байлар кедейдің салығы есебінен күн көреді», «Бүгінгі алтын — ертеңгі шаң». Бұл жағдайда парадокс жоқ, тек қарама-қарсылық қана бар. Х Х емес формуласына негізделген «алтын — алтын емес, нан — алтын» іспетті парадокстар тосындығымен тыңдаушыны қайран қалдырады деген ойды да осы Кусси айтады. Х у-тен артық, жақсырақ салыстырмалы формулаға негізделген «Өз зұлымың өзгенің ұлығынан артық» секілді мақалдар да тіл білімінде көптеп кездеседі. Алайда «Жүз рет естігенше, бір рет көр», «Алты қорқақтан бір батыр артық», «Жүз доллардан жүз теңге артық» деген сияқты мақалдарда парадокс бар деу қиынға соғар. Салыстырмалы парадоксты «Саво елінің адамынан гөрі қасқырды иландырғаның артық» іспетті мақалды алып, болуы мүмкін емеске қарағанда болуы ықтимал дүниемен салыстырудың өзі парадокс туындатады деген оймен қорытындылайды.

Мақалдағы парадокстың негізін құрайтындар:

- (а) қарама-қарсылық түсінігіне екі қарама-қарсы эпитет қарсы тұрады;
- (ә) эпитет тағы бір эпитетпен «соқтығысады»;
- (б) бір эпитет екі қарама-қарсы эпитетпен байланысады немесе олар басқаша анықталады;
- (в) аксиомалық шындыққа қарсы шығады;
- (г) әдетте «мүмкінге» қарағанда «болуы мүмкін емес» іске асады;
- (ғ) «жақсы/жаман», «көп/аз», «төмен/жоғары» сияқты мағына тәртібі «төңкеріледі»;
- (д) «х у болса, онда у х» деген құрылым құрылады.

Парадокс мақал-мәтелдер екі есе кереғар, себебі үнемі бір-біріне қайшы шығып тұрады. 1887 жылы «Нью-Йорк Таймс» газетінде жарық көрген «Влияние пословиц» деген мақала авторы мақал-

мәтел дегені дұрыс емес, үнемі бір-біріне қайшы болады, шынайы болып көрініп адамды арбайды, «Ғұламаның тапқырлығы әрі бұқараның даналығы» емес, «Азшылықтың сопылығы мен көпшіліктің жөнсіздігі», «Молчание — знак согласия», «В тихом омуте черти водятся» сияқты мақалдар құндылығы даулы, ал кейбірі тіпті бір-біріне қайшы пікірді білдіреді деген. Мысал ретінде ағылшын тіліндегі: «A little learning is a dangerous thing» — «Аздаған білім қауіпті», «It is better to know something than nothing» — «Түк білмегеннен де аздап білген жақсы» деген мақалдарды салыстыра отырып сынауға алады. В.Мидер бұл тұжырымға қарсы шықты: мақал-мәтелдер — универсалийлер емес, олар адам тәжірибесінің әрқилы қырынан хабар береді, сондықтан да бір-біріне қайшы, себебі өмірдің өзі қарама-қайшылықтан тұрады [4]. Мақал-мәтелдердің айрықша тобына сәйкес жұп мүшесінің мәніне семантикалық тұрғыдан қайшы келетін мақал-мәтелдер жатады. Олар көбінесе парадокс мақалдың бірінші тобына жатады: «Ащы шындықтан, тәтті өтірік артық», «Тәтті өтіріктен, ащы шындық артық» «Шыңғырған шындық» деген нұсқасы да қолданылатынын білеміз. Өз кезегінде осы типтес мақал-мәтелдерді екі топшаға бөлуге болады: (1) бір-бірінен тәуелсіз, жеке тұрып та парадоксты болып қабылдана беретін мақал-мәтел жұптары: Өтірік болмаса, шын екенін кім білер. Шындық болмай, өтірік те болмас; (2) өздігінен жеке тұрып нақты мағынадан хабар бететін, мазмұны түсінікті, алайда бір-біріне қарама-қарсы қойылған кезде тыңдаушы қайшылық пен парадоксқа тап болатын мақалдар. Салыстырған кезде қайшылық туындайды. *Қонақ қойдан жуас. Мықты қонақ қожасын билейді. Қонақ берсең етіңді жейді, бермесең бетіңді жейді. Қонағым сен ет деме, мен кет демеймін. Тойға барсаң бұрын бар, бұрын барсаң орын бар. Көп күттірген — сыйлы қонақ* [ҚХММ 2001: 246–265].

Қандай да мақал-мәтелдегі қалыпты не парадоксты таңдау мәліметті жіберуші не қабылаушының талғамына байланысты. Осындай (тілдесімге қатысушы көзқарасына тәуелді) парадоксты мақал-мәтелді гномалық парадокс мақалдар деуге болады.

Мақал-мәтелдің кез келгенін қарама-қарсы қою парадокс туындата бермейді. *Теңіз — біздің егістік: балық та, нан да терістік. Теңіз егістік емес, себер ем, тұқым жетпейді.* Бұл екі мақал бір-біріне қайшы, алайда парадокс жоқ, себебі бірінші жағдайда «егістік» метафоралық, екінші жағдайда тура мағынада қолданылған.

Мағынасы қайшы мақал-мәтелдер жұбы — қазақтың тілдік бейнесінің тамаша көрінісі: *Үндемеген үйдей пәледен құтылады — Жыламаған балаға емшек бермейді; Адам көркі — шүберек, ағаш көркі — жапырақ — Киіміне қарап қарсы алады, ақылына қарап шығарып салады;*

Парадокс мақал-мәтелдер тіл тілде көптеп кездеседі. Тура баламасы болмаса да, соған жақын ұқсастары жетіп артылады.

ҮНДЕМЕГЕННЕН ҮЙДЕЙ ПӘЛЕ ШЫҒАДЫ — орыс. *Тихая вода берега помывает; тихие воды глубоки; В тихом омуте черти водятся;* башқ. *Йүкә шына имән яра* — тынық су жағалауды шаяды; *Тымык күлдә корт үйнай* — тынық көлде сайтан жүрер; *Тәрән йылға тың аға* — ақырын дауыс алыстан естілер; ағылш. *Still water are deep* — тынық су терең болар; суах *Ki mya kingi kina mshindo mkuu* — терең тыныштықта шу мол (Жаңалық болмаса, жамандық күт, тынық көлде сайтан жүрер).

ЖАМАН АЙТПАЙ ЖАҚСЫ ЖОҚ — орыс. *Не было бы счастья, да несчастье помогло; Нет худа без добра и добра без худа;* башқ. *Искеңез яны булмас, ямансыз яхши булмас* — жамандықсыз жақсы жоқ; *Ямансыз яхши булмас, яхшысыз яман булмас* — зұлымдықсыз — жақсылық, жақсылықсыз — зұлымдық жоқ; жап. *Сонситэ току торэ* — шығыннан да пайда көр (Біреуін жоғалтсаң, келесіні табарсың); ағылш. *Every (dark) cioud has a silver lining* — әр бұлт күміспен апталған (Жамандықсыз жақсы болмас); *It is an ill wind blows nobody good* — жақсылық әкелмес желден не қайыр (Жамандықсыз жақсы болмас); суах. *Kipya kinyelmi kingawa kidonda* — жара болса да, жаңаның аты жаңа (Не істелсе де, жақсылыққа).

АСЫҚПАҒАН АРБАМЕН ҚОЯНҒА ЖЕТЕР — орыс. *Тише едешь — дальше будешь;* башқ. *Ашықһаң да, капаланма* — асықсаң да аптықпа; *Ғин ашықһың, ул кабалана* — сен асығасың, ол аптығады; *Әркән барған тиз житә* — ақырын жүрсең, тез жетерсің; *Ашықсаң, соңға қаласың* — асыққан — кешігер; ағылш. *Make haste slowly* — ақырындап тездет; *More haste, less speed* — асыққан сайын жылдамдық тежелер; жап. *Tanki-wa sonki* — асықсаң — күлкіге қаларсың; суах. *Pole pole ya kobe humfisha mbali* — тасбақаның баяулығы алысқа өрмелеп кетуіне кедергі емес.

ҚОЙШЫ КӨПТЕ ҚОЙ АРАМ ӨЛЕДІ — орыс. *У семи нянек дитя без присмотра; Где много пастухов, там овцы дохнут;* тат. *Ирләр күп болса, утын юк; хатынныр күп булса, су юк* — бұл жерде, қазақтың «еркек көп болса, отын жоқ, қатын көп болса, су жоқ» деген мақалына сай. Жап.

Kiyobimbo — он саусағынан өнер тамған адам бір өнерді де тереңінен білмейді, алтын қолды адам кедей; *Tagei wa tugei* — бәрін істей білу — ештеңе істей алмау дегенді білдіреді; ағыл. *Too many cooks spoil the broth* — аспаз көп болса ботқаны бүлдірер.

ЕТІКШІ БІЗГЕ ЖАРЫМАС — балық суда жүріп шөлдейді, орыс. *Сапожник ходит без сапог*; башк. *Итексенең итеге тишек, тимерсенең балтаһы китек* — етікшінің етігі тесік, ұстаның балтасы кетік; *Тимерсе бысакка йәлсемәс* — ұста пышаққа жарымас; ағыл. *The coddler's wife is the worst shod* — етікші әйелінің етігі жоқ (басқалардан кем киінген).

Жұмыс барысында жасалған мол зерттеу негізінде формалдық модельдің әрқилығына қарамастан, парадокс мақалдардың басым көпшілігі сапалық баға принципіне сай құрылған деген шешімге келіп отырмыз. Әр формалдық модель үшін бағаның семантикалық формуласын ұсынып отырмыз. @ — мәнмәтін/ контекст; ! — жақсы; !! — үздік; ? — жаман; ?? — нашар; & — конъюнкция; Ø — нольдік элемент; а — шағын өлшем; А — кері өлшем; а, А — қайшы сәйкестіктер.

П-1. *Айран ішкен құтылар, шелек жалаған тұтылар*

(? а)?? (? АА) @ ұрлық (шағын жаман үлкен жаманнан нашар);

П-2. *Өлуге емес, өмір сүруге қорық*

! А? &? А! @ өмір мен өлім (жаман — жақсы, жақсы — жаман);

П-3. *Досы көптің жауы да көп*

! АА =? АА @ дос және жау (жақсы мол — жаман да мол);

П-4. *Қатаң тәртіп шексіз тәртіпсіздікке әкеп соғар*

! АА =? АА @ тәртіп пен тәртіпсіздік; (жақсы мол — жаман да мол);

П-5. *Өзіңді үйіңдегідей сезін, алайда қонақта екеніңді ұмытпа*

! А =? А @ ұстаным (жақсы = жаман) [ұстаным]

П-6. *Үндемегеннен үйдей пәле шығады*

! А =? А @ үндемеу (жақсылық = жамандық);

Халықтар тілінің қоғамның даму барысындағы атқаратын қызметі өте зор, өйткені ұлттық-мәдени дүниенің даму деңгейі тілдің даму шеңберімен тығыз байланысты. Ал осы әдеби тілдің байлығы мен мәдениетін, көркемдігі мен бейнелілігін арттыратын лексикалық категория — бұл мақал-мәтелдер. Мақал-мәтелдің қалыптасуына белгілі бір жағдаяттар негіз болады да, әр халықтың мәдени дәстүрі, әдет-ғұрпы, ортасы, діни наным мен дүниетанымы, психологиясын көрсетеді.

Бұл мақал-мәтелдің басқа мәдениет қорынан ерекшелігі көлемі жағынан қысқа, мазмұн жағынан тереңдігінде ғана емес, көңілге ерекше қонымды, ұжымдылығында және барлық халыққа бірдей ортақтығында.

Әдебиеттер тізімі

1. *Қайдар Ә.* Халық даналығы. — Алматы: Толғанай, 2004. — 32-б.
2. БЭС: Большой энциклопедический словарь: В 2-т. — М.: Сов. энцикл., 1991. — С. 6.
3. *Kuusi M.* Concerning Folk Paradoxes Mind and Form in Folklore. — Helsinki, 1994. — P. 131–141.
4. *Mieder W.* Popular views of the proverb. — P. 2 (1985). — P. 109–143.

Фразеологиялық энантиосемия

Жүсіпов А.Е.

Рудный индустриалдық институты

В статье исследуются вопросы соотношения предметных слов в устойчивых словосочетаниях и проблемы их несоответствия в разных языках с точки зрения языковой структуры. Исследование семантических парадигм фразеологических единиц с противопоставленным значением базируется на взаимодействии философской категории противоположности, противопоставления и собственно лингвистических основ выражения противопоставленности. Природа рассматриваемой языковой категории осуществляется на материале нескольких языков.

The article is devoted to a question of a correlation of item nouns in idiomatic expressions and also to problems of disparity in different languages in aspect of language structure. Offering research of semantic paradigms of idiomatic expressions with opposition meaning is based on interaction between philosophical category of opposition and linguistic ways of expression of opposition. The nature of language category of opposition is based on material of some languages.

Жалпы кез келген ғылымда «қарама-қайшылық» ұғымы кеңінен сипатталынып, ауқымды түрде түсіндіріледі. Аталмыш ұғым туралы ғылыми бастама ежелгі заманда ғылымдардың атасы философия ілімінде өте күрделі категориялар қатарынан орын алған. Сөйтіп ғылымның психология, логика, лингвистика салаларында өзіндік сипатқа ие болды.

Қарама-қарсылық пен қарама-қайшылықтың айырмасы мен ұқсастығын анықтап алмай, бұл мәселе төңірегінде зерттеу жүргізу оңай соқпасы белгілі. Нысандардың арасындағы айырмашылық пен ұқсастықты анықтамай кез келген қызметке қол жеткізу мүмкін болмайды. Адамның осындай ойлау қасиетін алғашқы рет атап өткен Платон болатын. Ол кез келген қасиет, атау не нысан туралы ой қозғар алдында адам ең алдымен оны бір затқа ұқсатып не айырмашылықты анықтап алатынын тілге тиек етеді. Гадамер Платон тезисін былайша талдаған: «Если я хочу мыслить нечто как то, что оно есть, я с необходимостью должен мыслить его как отличное от другого. Тожество и различие всегда и нерасторжимо вместе» [1].

XVIII–XIX ғасырларда қарама-қайшы сөздерді әр алуан атаумен белгіледі: «қарсы заттар» (М.В.Ломоносов); «қарсы мәнді, қарама-қарсы, қарсы атауыш» сөздер (И.И.Срезневский); «қарама-қайшылық, қарама-қарсы» (И.И.Давыдов) т.б.

Қайшылық өзгермейтін, қозғалмайтын бірдеңе емес. Пайда болғаннан кейін нақты қайшылықтың қай-қайсысы болмасын дамиды, белгілі бір саты, баспалдақтан өтеді. Құбылыстың қай-қайсысы болмасын, оның қайшылығының беті ашылғанша, толық мөлшерде өріс алғанша жойылмайды, басқа құбылысқа орын бермейді, өйткені тек осындай даму процесінде ғана жаңа сапалық күйге секіріс үшін алғышарт жасалады.

Бұл процесте негізгі екі кезеңді атап көрсетуге болады: (1) нәрсеге тән қайшылықтың даму, өріс алу кезеңі; (2) бұл қайшылықтың шешілу кезеңі.

Дамуының бастапқы кезінде қайшылық әлі өріс алмаған айырмашылық сипатында болады. Содан кейін айырмашылық тереңдей түседі де, қарама-қарсылыққа айналады, бұл қарама-қарсылықты енді беті ашылған қайшылық деп түсіну керек, бұл қайшылықтың қарама-қарсы жағының бұрынғы бірлігі енді барған сайын азая береді. Дамудың бұл кезеңінде қарама-қарсылық «бұл қайшылықтың шешілуіне түрткі болатын қуатты, шиеленіскен форма» болады.

Қайшылықтың мұндай дамуы мен өсуін қоғамға қолданудың классикалық мысалы К.Маркстің «Капиталында» келтірілген. Маркс капиталистер аса мол пайда табуға тырыса отырып, өз мәні жағынан қоғамдық болып табылатын өндірісті барған сайын кеңейте дамытуға мәжбүр болатынын ашып көрсетті. Ал өндіріс неғұрлым қоғамдық өндіріс бола түскен сайын, оның қоғамдық сипаты мен капиталистік жеке меншік формасы арасындағы қайшылығы барған сайын шиеленісе түседі.

Екінші кезең — қайшылықтың шешілу кезеңі. Бұл кезең қарама-қарсылықтың даму және күресі процесінің заңды түрде аяқталуы болып табылады. Егер бұған дейінгі бүкіл процесс қарама-қарсылықтың бірлігі, өзара байланысы шеңберінде өтетін болса, енді қайшылықтың шешілу кезеңі бірліктің біткенін, жойылғанын білдіреді, ал бұл нәрсенің түбегейлі сапалық өзгерісімен сәйкес

келеді. Тілдегі қарама-қарсылық ұғымының пайда болуының негізі философиядағы «қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресі заңынан» бастау алады.

Тілдегі қайшылық құбылысы психоллингвистикалық, семантикалық, гносеологиялық аспектілерде кенінен зерттелді. Тұрақты сөз тіркестерінің қарама-қайшылық қасиеті де мол. Тіл біліміндегі қарсы мәнді фразеологизм туындауына адамның ой-санасында объективтік дүниедегі зат пен құбылыс, табиғат құбылысы туралы ұғымды салыстыру және осы ұғымды бір-біріне қарсы қою секілді қабілеті әсер еткен. Дегенмен, қарама-қайшы фразеология — лингвистиканың кешірек зерттеле бастаған, әлі де болса тереңірек зерттеуді қажет ететін дүниесі. Аталмыш мәселенің тіл біліміндегі өзектілігі жөнінде академик І.Кеңесбаев былай дейді: «Фразеология саласында басы ашылмаған, тіпті, күн тәртібіне қойылысының өзі принциптік тұрғыдан шешілмеген мәселе антонимия. Жеке сөз лексема көлемінде айдан анық көрінетін, осы құбылыс тиянақты сөз тіркесі аясында көмескеленіп айқын аңғарылмайды. Әйтсе де, фразеологизмдер табиғатында «сырт» тұрпаты жағынан да «ішкі» ұғымы жағынан да қарсы мағына сипатындағы тіркестердің бары анық. Алайда бұл да танылып жетпеген категория. Фразеологизмдер ішінде өзара қарсы мағына беретін сыңарлардың бары анық болса да, олардың типтері әлі де тереңірек зерттеуді, тексеруді қажет етеді. Арада жарты ғасырдай уақыт өтсе де, қарсы мәнді фразеологизмдердің қыр-сыры ашылып, топтастырылмағаны баршаға аян» [2; 10].

Қарсы мәнді фразеологизмдердің семантикалық парадигмаларын зерттеу барысында қазақ тіл біліміндегі І.Кеңесбаев, Ө.Қайдар, Ө.Болғанбайұлы мен Ғ.Қалиұлы, Ж.Мусин, Ғ.Смағұлова, С.Сәтенова, А.Жұмабекова, А.Ислам, С.Е.Исабеков және тағы басқа ғалым-зерттеушілерді атауға болады.

«Қарама-қарсылық» және «қайшылық» ұғымдарының мәнін ашуда философияда Аристотель, Гегель, И.Кант, В.И.Горбач, логикада Д.П.Горский, А.Д.Гетманова, психоллингвистикада Қ.Жарықбаев, Ф.Н.Гонобалин, С.Н.Кахиани, А.А.Брудный, Э.И.Родичева, В.А.Маслованың зерттеулеріндегі негізгі тұжырымдарды басшылыққа алуға болады.

Философиялық тұрғыда қарама-қайшылық бірін-бірі жоққа шығару қасиеттерін иеленсе, осы қайшылықтың екі шегі қарама-қарсы құбылыстар болып табылады деп түсіндіріліп жүр.

Салыстыру нәтижесінде философиядағы «қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресі заңының»: (1) ажырамас бірлікте болу; (2) әр қилы ғана емес, сондай-ақ бірыңғай қарым-қатынаста тұрып бірін-бірі жоққа шығару; (3) бір-біріне өту [3] сияқты басты белгілері тілдегі қарсы мәндес ұғымдардың төмендегідей белгілерімен ұштасып жатады.

Психоллингвист-ғалымдар тәжірибеде адамның ойлауы негізінде қалыптасқан жауаптары арқылы берілген ұйытқы сөздің түрлі қарама-қарсы жағын айқындаған.

Қарама-қайшылыққа негізделген фразеологизм жаһандық категориясының сәйкессіздігін әлсіз (жұмсақ) қайшылыққа жатқызамыз. Әлем нысанының жаһандық категориясының төрт түрін алып көрсетуге болады: (1) өлі нысандар; (2) жануарлар; (3) адамдар; (4) абстрактылық түсінік.

Алғашқысына жататындар: *жынды ақша* — бұл орыстың «бешеные деньги» фразеологизмінің аудармасы екені дау туғызбайды. *Жынды ақшаның буына мас болған «жаңа қазақтардың» телпектері теріс айналғанын тарихтың өзі көрсеткен жоқ па?* (К.). *Өлі үй* — бұл тұрақты тіркестің де көршілес елдің «мертвый дом» тіркесіне балама ретінде алынғанын айта аламыз. *Өлі үй емей не, мазардан қай жері артық бұл қу моланың?* (Ж.А.). Бұл жерде дербестеу және анимацияға негізделген қайшылықты көріп отырмыз. Араб тілінде осыған ұқсас тамаша тіркес бар, *ḍaxikati I-'ardu* — *жер күлді*, яғни *жер жемісін әкелді* деген мағынада жұмсалған.

Екінші топтағы қарама-қайшылық жануарларға қатысты құрылған. Қазақ тілінде бұл топқа жататын тұрақты тіркестер байқалмады. Орыс тіліндегі «медведь на воеводстве», «заяц во хмелю» тіркестерін алуға болады.

Үшінші топ, адамға қатысты қайшылықтар. Бұл қайшылық қимылдау мен қимылдамау (бейанималдану), яғни заттануға, негізделген.

Қимылдау (анимация) — (біздің жағдайда жануарға айналу) — *құйрығын бұтына қысу*, бұл тіркес қорқып қашу мағынасында жұмсалады. *Ардақтың зәре-құты қалмады, оның үстіне «қорыққанға қос көрінері» бар, құйрығын бұтына қысып қашты дерсің...* (А.). *Күзгі әтеш* — аузында уызы кеппеген, аузынан ана сүті кетпеген, жас деген мағынада жұмсалған. *Бесіктен белі шықпай жатып, мынауың әңгіме соғып әкетіп барады ғой, күзгі әтеш неме!...* (А.). *Қанаты қырқылды* — салы суға кету, демеушісі, көмек күтер адамы жоқ, дегеніне жете алмау мағынасына жақын мәнде жұмсалатын тіркес. *Бала кезімнен бірге өскен Сәуле момын, қой аузынан шөп алмас, ал мен болсам,*

керісінше, шаш ал десе бас алатын қыз едім. Сөйтіп жүргенде аяқ астынан қанатым қырқылды емес пе? (А.Б.). *Көзсіз өгіз, көзсіз бұқа* — топас, әумесер мағынасында жұмсалады. Бұл тіркес жергілікті қолданыстағы тіркес болуы да мүмкін. Мысал ауызша әңгіме кезінен алынған (мұғалімнің балаларға ұрысқан сәтінен үзінді). *Көзсіз өгіздер, бастарында бір грамм ми жоқ, сабақтан қашу* деген өнерді қайдан шығардыңдар (ауызша әңгімеден). Парсы тілінде *Ba dom-t hod gerdu sekastan* — *Құйрығымен грек жаңғағын жару* деген тіркес кездеседі, яғни қуанышында шек жоқ, жерден жеті қоян тапқандай қуану мағынасында жұмсалады.

Қимылдамау (заттану): тас бауыр — Осы қарағыма өзгелердің тас бауыр қатыбас мінезін бере көрме деген еді (М.Ә.). *Тас бүркену* — Тас бүркеніп жатып алдым (О.Б.). *Тас жүрек* — Осы ұзақ жолында Сәрсен ешкімнің үйіне де қонған жоқ. Қонаға келіп түскен үйде таң сібірлегенше әңгімемен отырды да: — Таң салқынымен біраз жерге барып қалса қайтар еді? — деп жолдастарына қарады. Қасындағы тас жүрек міз бақтастан отыра берді. (А.Х.). *Тісін қайрау* — Біз сол үшін найманға кектеніп, енді қалай өш аламыз деп тісімізді қайрап жүргеміз (М.Ә.). Парсы тілінде *del dadan va olve gereftan* — *жүрегін беріп, бүйрегін алу* деген фразеологизм бар, оның мағынасы — әңгімешінің ыркына көніп, әңгімеге елтіп кету, аузын ашып, көзін жұмып әңгімені қылып етпестен тыңдау. Жапон тіліндегі мына тұрақты тіркесті де айта кетуге болады, *hidanimaе-ni nari* — *түйреуіш болу*, яғни жұмысын өте нашар орындау деген мағынада жұмсалады. Башқұрт тілінде де осы типтес тіркестер жиі кездеседі: *күзле бүкән* — *көзді түбір* (ағаштың түбірі), топас, әңгүдік деген мағынаны береді, *ауыззы сөйгә әлеу* — *аузын шегеге ілу*, ашығу деген мағынаны береді, ал *беишмәгән бәрәңгә* — *піспеген картоп*, басқа сор болу мағынасын беретін фразеологизмдер.

Абстрактылық түсініктер.

Дербестену: уақыт өлтіру — Әншейінде у тілді Жомарт қазір зығырданы қайнаса да, аузын баға қалған. Уақыт өлтіру үшін ана-мынаны шалып қана отыр (Т.Қ.). *Ұяты оянды* — Бірі қырт, бірі дарақы, мақтаншақ, бірі ұр да жық, даңғой атанғанда, осындай көп жиын үстінде масайып атақ алатыны бар-тын. Осы жолы ұяты оянды ма қалай, кім білсін, елден ерек ерте келіп отырғанына жұрт таң қалысты (Т.Қ.). Парсы тілінде *sab-ra sobh rasandan* — *түнді таңға жеткізу*, яғни, уақыт өткізу деген мағынадағы, сонымен қатар *margra be cesm-e hod didan* — *өлімді өз көзімен көру*, яғни, өлім аузында болу, ажал аузынан алып қалу мағынасындағы тіркестер кездеседі.

Материалдану: жеңіл жүріс — Өке қаншама ағынан жарылдым дегенде де әлде бірденелерді бүгіп қалған. Әрине, ол Сәуленің жеңіл жүрісі туралы әңгімені әлдеқашан естіген (Р.Т.). *Жаны мұрнының ұшына келу* — Жаны мұрнының ұшына келе үш рет ауырды (Ғ.М.). *Жаны көзіне көріну* — Жаны көзіне көрінген Сайран: — Шекер жаным, Шекертай, — деп тәуір-ақ жалынып көрді, бірақ Шекер үн қата қоймады (Ә.Ә.). *Жанын жаһаннамға жіберу* — Отырған жерінде мойныңды шілде бұрап алайын ба, қоян жүрек қорқақ? Кәне, сақтанып көрші, жаныңды жаһаннамға жіберейін! — деп тұра ұмтылды (Қ.Ж.). *Жанын көзіне көрсету* — Бақсыбайдың әлгі оқыс қолқасы не? Сонда ұл қылам деді ме, құл қылам деді ме Нұрланымды?... Бес байталдың терін бұлдап жанымды көзіме көрсеткен-ау, ә? (С.С.). *Жанын қоярға жер таппау* — Салқын қораға үйренген Ахметтің ала биесі жанын қоярға жер таппай тұр (Ғ.М.). *Жанын салу* — Мұндай адамды өз жұмысына жанын салады, жақсы көреді деп мақтауға болады, өмірдің өзге тілектерінде жұмысы жоқ деп кінәлауға да болады (Ғ.М.). *Сақалын сату* — Пайдаға кенелемін деп арын сатып, сақалын сатып жүрген ақсақалдарды қайтерсің.... (Ж.А.). Ақымақ баладан сақалын сатқан шал жаман (А.Ә.). *Зәресі (зәре-құты) зәр түбіне кету* — Түні бойы ұйықтай алған жоқпын, зәрем зәр түбінде (Ғ.М.). *Зәр (зәре) иманы қашу (қалмау)* — Дәу қызыл қасқа өгіз өкіріп, мандайымен жер сүзіп, айбат шегіп жүр. Қасқыр шапты ма деп Саматтың зәре-иманы қалмады (Б.Т.). *Иманы ұшып кету* — Бір-біріне отты шала лақтырып, адамның иманын ұшырды (І.Ж.). *Үрейі ұшу* — Хаттың сөздерінен үйдегілердің, әсіресе, ояз бен оның әйелінің үрейі ұшты (С.М.). Башқұрт тілінде *күнеленде киң тот* — *жаныңды аш*, яғни тосарсың, күткенің сол ма деген мағынадағы, *ақыл өлдікәндә урыныңды булмаған* — *ақыл үлестіргенде орнынан табылмаған*, яғни аздап жетіспейді деген мағынадағы тіркестер кездеседі.

Жоғарыда аталған жаһандық категориядан басқа пропозиция субъектісі предикатын білдіретін жеке категориялар бар. Осы предикаттың (жеке категорияның) күтілетін предикатпен сәйкессіздігі, нәтижесінде субъектінің семантикалық және прагматикалық сәйкессіздігінен қарама-қайшылық туындайды. Оларға жеке-жеке тоқталатын болсақ, төмендегідей:

Сапа мен санның қатынасы. Ағаш артынан орманды көрмей қалу, бір жарым адам, яғни өте аз деген мағынада.

Тұлғаның екіленуі (екіұшытылық) — *өзінен өзі қашу, мен мен емеспін*;

Неантизация (яғни *жойылу, жоғалу*) — *жсейденің жеңіндей, тулақтай* /өте аз деген мағынада/.

Эллипсис: табаны жалтырады — Табанымды жалтыратайын деген ой сап ете түсті (ЕҚ). *Табан тайдыру* — Ұлықтан сайлау жасай алмайтыны айдан анық еді. Енді бөгелместен табан тайдырып, Семейге қарай жөнелу қажет (М.Ә.). *Табан таймай* — Ерліктің, ептің үлкені бопсаға шыдау екеніне көзіміз жетті. Жүрек қобалжымай, табан таймай қасқайып тұрып салысуға шыдастық (М.Ә.).

Мағынасыздық: үріп ауызға салғандай — Өзі жоқта кемпірі өліпті... (Дулат) қазір үлкен ұлының қолында. Үріп ауызға салғандай немерелері бар. Ендігі алданары — солар (Қ.Ж.). *Жұтып қоярдай* — Өзге жаяу қалған балалар атты, тайлы балалардың жарысқанын қызық көріп, сондарынан шуласып жүгіргенде, Нұртай жұтып қоярдай уылжыған қызға көзі түсіп біраз тұрды да, үйге кіріп жер бауырлап жатып алды (Ғ.С.). *Желкесінде көзі бар* — Мансап десе, ішкен асын жерге қоятын, біреудің лауазымынан ләззат алып, шоғына жылынып күн көретін осындай желім ауыз, құнарсыз қулар қайдан пайда болды екен? Онысымен қоймай өзінің желкесінде көзі бар дерсің, тегі... (Қ.Ж.). *Ешкінің құйрығы көкке, түйенің құйрығы жерге жеткенде* — Мен өзім қазақ қыздарының мектеп бітірген бойда оқуға түсіп, бір мамандық алып шыққанын мақұл көремін. Әйтсе де, ешкінің құйрығы көкке, түйенің құйрығы жерге жеткенде көресің деген қауесет сөздер де шаршатып бітті (С.Б.).

Уәжді жәнсіздік, қисынсыздық: көзі шарасынан (ұясынан) шығу — Қара бала қарғып тұрды орнынан, қызараңдап үлкен көзі шарасынан шыға жаздады (Ғ.Мұс.). *Бит терісінен биалай тоқу* — Есен аға кешіріңіз, мен сіздің көзіңізге көрінуге бетім шыдамай жолықтастан кеттім. Бәрін кейін толықтай жазармын деп ойлайды. Бит терісінен биалай тоқыған ағасын ренжіткені есіне түсіп өзін қоярға жер таппай басы салбырап келе жатыр... (М.И.). *Аяғы аяғына жұқпау, аяғы-аяғына тимеу, аяғы жерге тимеу* — Мұнда келгелі Еламанның аяғы жерге тимеді (Ә.Н.). *Қашпаған қашардың уызын ішу* — Таяның жүзінде иненің жасуындай да реніш жоқ. Үйдің тарлығы, тұрмыстың нашарлығы — сондайдың бірде-бірі оның қаперіне де кірмейді. Сәкеннің қашпаған қашардың уызын ішкен әңгімесі есіне түсіп сәл күліп алды да, тағы да тәтті ойға шомып кеткен (М.И.). *Уақытынан ерте (жасына жетпей) қартайған* — Өзің жоқта олардан көрген қорлықты, міне, жетпістен асып, сексенге жақындадым, әлі ешкімнен көргем жоқ, — деп зарлайды кәрі би ұзақ жүріп сағындырып келген баласына... — Жауырды жаба тоқыдым. Іштей қайнадым. Сені көрер күнге жеттім, әйтеуір. Жасына жетпей қартайғандар менің жасыма келсе не халде болады екен... (Ғ.С.). *Қу бастан қуырдақтық ет алады* — Бұл күнде Жігітектің бұрынғы басшылары — Бөжей ғана емес, Байдалы, Түсіп те қайтыс болған. Енді ел сөзіне ие болып, біркелкі жас буын шығып еді. Олар: Бөжейдің балалары Жабай, Әділ. Сонан соң жаңа пері боп атанған табанды, қырыс Бейсембі. Және қу бастан қуырдақтық ет алады дейтін, қансүлік Әбділла болатын (М.Ә.). *Қырықтың қылауынан* — Төргі үйге кіріп шыққан кемпірдің күңіреніп сөйлегені естіліп тұр. Жасаған-ай, оң толғағын бере гөр. Қырықтың қылауынан қалған қарашығым-ай. Ақжолтайым болса екен! — деп, Жәнібектің қасына отыра кетті (Қ.Ж.).

Башқұрт тілінде кездескен тіркестердің ішінен *ауызы көрәк менән тешкан* — ауызы күрекпен тесілген, яғни өсекші мағынасында; *ауыз эсендә бутка бешеру* — аузында ботқа пісірген, яғни түсініксіз сөйлеу, міңгірлеу деген мағынада; *былтыр үлгән ябалақты быйыл атып алу* — былтыр өлген жапалақты биыл атып алу, яғни баяғыдан белгілі нәрсе туралы ой қозғау деген мағынадағы фразеологизмдерді мысалға келтіруге болады. Парсы тіліндегі тіркестің мағынасы *dast az pa deraztar bargastan* — аяқтан ұзын қолымен оралу, яғни аузы құрғап қайту; аузын құр шөппен сүртіп қайту дегенді білдіреді. Араб тіліндегі *yamči mukabban əala wajihi* — бетін жауып келе жату, яғни көрмес түйені көрмес, көз алдындағыны көрмей қалу деген мағынадан хабар береді де; *saqata s-sama u* — аспан құлады, яғни жауын жауып өтті деген мағынадан үстейді. Жапон тіліндегі *heso-o-kami* — кіндігін тістеу, санын соғып қалу, өкіну мағынасында қолданылады.

Уәжді сәйкессіздік: Мар қасқа — Кришан Чандр, Ходжа Ахмед Аббас сияқты үнді әдебиетінің мар қасқалары, бізге белгілі Радж Капур, Болрадх Сахни тәрізді үнді киносының ең жарық жұлдыздары да кеңес еліне келіп жүреді (Т.А.). *Жүрек жалғау* — Әуелі жақын жерден біздің үйден жүрек жалғап алмайсың ба? Жұмысқа сосын бірге шығармыз (Қ.Ж.).

Уәжсіздік (синхрондық): синхрондық уәжсіздік даусыз дұрыс болуы сирек кездесетін диахрондық уәжділіктің болуын мегзейді. Көбінесе шынайы уәж мейлінше ұқсас гипотетикалық уәжбен ауыстырыла салуы да ықтимал. Жапонның *aruba-o uru* — «май сату» деген идиомасы қазақтың «шошқа тағалау» — Екі күннен бері қайда жүрсің шақыртқанда келмей, демалыстасың ғой, шошқа тағаладың ба? (АТ), немесе «екі қолы алдына сыймау» — Екі қолың алдына сыймай бос отырғанша, өнерге үйренсең еттің (Т.А.) фразеологизмдеріне ұқсас. Жапонның осы фразеологизмінің мағынасын түсіндіру үшін мынадай мысал алынған. Әйелдер үйді-үйге жүріп, бай әйелдерге басқа

жағатын май сатқан. Бұл жұмысты олар асықпай, саспай, жүрдім-бардым, әшейін, жолшыбай істеген деген түсінік беріледі.

Сойып қаптап қойғандай — Сойып қаптап қойғандай Шыңғысханның өзінен айнымайтын Жошы деген ұлы бар еді (АҚ). *Күн көру* — Есеннің ойынша, әкесінің арқасында күн көрген Мәлікке келер де, кетер де жоқ, жетер де күш жоқ (Е.Н.). *Тақырға отырғызу, тақыр мұзға отырғызу* — Сен түгіл сельпоны тақырға отырғызып кеткен алаяқ емес пе Сатыпалды (Қ.Ж.). Башқұрт тілінде *әнә ашаған әт кеуек* — ине қылғытқан ит секілді өте арық адам туралы айтылатын тіркес, *тәртіңе ерек* — ашушаң, өкпелегіш деген мағына беретін тіркес. Парсы тіліндегі фразеологизмдерге кезек берсек, олар біршама: *ab be ab sodan* — су суға айналады, яғни қайтыс болу дегенді білдіреді; *as-I baraye kas-I roxtan* — біреу үшін ботқа даярлау, біреуге қастандық жасау дегенді білдіреді; *qab-e kas-i-ra ba cub zadan* — ойнау үшін асықты ұрлап алу, біреудің көңілінен шығу деген мағынада жұмсалады; *za –e siyah-e kas-i-ra ba cub zadan* — біреудің қарғасын ағашпен ұру, құпия түрде біреуді анду деген мағынаны білдіреді; *kolah de sar-e kas-I gozastan* — біреудің басына малақай (бас киімді) кигізу, яғни алдау, арбау, тақырға отырғызып кету мағынасынан хабар бететін тұрақты тіркес. Араб тілінде кездесетін тұрақты тіркестердің ішінен *eaduw azraq* — көгілдір жау, ең қатерлі жауы; *çajarun qah saħa* — ағаштар айқайлады, яғни ағаштар өсті деген тіркестерді атап өтуге тұрарлық. Жапон тіліндегі жоғарыда аталған тіркестен басқа екі фразеологизмді келтіре кетуге болады, олар: *abura ga noru* — семіру, яғни қызығушылық таныту, бір жұмысқа құлшына кірісу дегенді білдіреді; екінші тіркестің аудармасы көз қарашығын жеу дегенді білдіреді, *omedama-o kuu*, мағынасы — таяқ жеу, ұрыс есту.

Бейнелі метафоралық аллофрония: жүрегі жоқ — Қорықпаймын түсінігі жоқтардан, Жүрегі жоқ адамдардан қорқамын (М.Ш.). *Ит қылу* — Қойдың жылдам баспағанына зығырданы қайнап, Зекен бәрін есіне түсіріп, қасындағыларды ит қылып, боқтық астына алды (Т.А.). *Аяғы ауыр* — Апыр-ай, мына байғұста ес қалмапты ғой. Әйелі Бәтештің аяғы ауыр еді, ұл тапқан ғой шамасы деген ой басымнан зымырап өте шықты (ҚӘ). *Өкше көтеру* — Бір күні апақ-сапақта қасында төрт адамы бар Сарман келіп тоқтады. Зәрезап болған ауыл тұрғындары тығылып, қашқаны қашып, ұйқы-тұйқы болып жатқан-тын. Өкше көтеріп кеткені қаншама дерсің (Т.А.). Соңғы кездегі ақша айналымына қатысты, әсіресе, көршілес елдің *«грести деньги лопатой»* деген тіркесінің баламасы ретінде жұмсалып жүрген тіркес — *күректеп ақша табу*: Күректеп ақша табу дәмесі зор ағамның қала жаңалап кеткеніне міне аттай алты жыл болып қалыпты... (АҰ). *Артын жалау* — Күн көріс үшін бастықтың артын жалап жүргенін ұмытып кеткен, өзінше бай болып ақшаны әрлі-берлі шашып жүрген Сымайылды жұрт енді ауылға жолатпайды (Ғ.С.).

Ирониялық аллофрония: күте тұр — Әрине, жерден жеті қоян тапқандайсың ғой тегі, күте тұр, қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көресің... (А.А.). *Жақсы бопты/болыпты* — Сөз құмар, пәле құмар Байтастар аз ба? Алдап, арбап жора-жолдастарын мұзға отырғызып кеткенін талай рет күлкі ғып айтып жүргенін естігенбіз. Жақсы бопты дейміз де қоямыз, баяғы (А.А.). *Қуанышын/м/да шек жоқ* — Оқымай қалсаң да, бізден сен артықсың. Сенің тырнағыңа да татымаймыз деп қоямыз.... Ал ол «байғұстың» қуанышында шек жоқ (Т.А.). *Жолы болды* — Бұл жігітті не оңға бастап жүр де, не сор түртіп құйрығына қалжуыр байлайын деп жүр. Айтқандай, көп уақыт өткен де жоқ, ақыры — жолы болды — істі болып қамауға алдынды (АА).

Әсірелеу метафоралық аллофрония: көздері жану, алтын, күміс, қорғасын жауын/жаңбыр, Шық бермес Шығайбай — Жер еңбексіз, еріншекке шық бермес Шығайбай тәрізді (Ө.Т.). *Сынық ине, сыдырым таспа бермеу* — жақын ағайындары мыңғыраған бай бола тұра, сынық ине, сыдырым таспа бермейді оған (ҚЕ). *Бетінен қан шықпас* — Өмірімде ондай адамды көрсем, көзім шықсын, бетінен ет кесіп алсаң қан шықпайды-ау... (А). *Ине шаншар жер жоқ* — Жаңылған үйі тойға қамдалғалы біраз болып та қалды. Міне, бүгінгі жиында тіпті ине шаншар жер жоқ, абыр-сабыр адам: сарысы, сақалы, мұрты бәрі осында (А). *Үш қайнаса сорпасы қосылмау* — Үш қайнаса сорпасы қосылмайтын Сәбиттің өзі мені туыс қылғысы келіп, соңғы кезде күні-түні үйден шықпайдынды шығарды (Қ.Ж.).

Болымсыздық аллофрония: әйел логикасы, бұл тіркес жалпы тіл біліміне ортақ фразеологизм. «Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа» десе де қазақтың тілдік әлемінде әйел адамның орны айрықша. Білімі мен біліктілігімен әр кез тең түсетін, кейде асып та жатады, оған мысалға Қарашашты, батырлар жарларын келтіре кетуге болады. Дегенмен аллофронияның аты айтып тұрғандай бұл — қоғамда қалыптасып қалған, өмірде кездесетін құбылыс.

Анықтауыштық аллофрония: тәтті су, жыңды су, кендір мойын бау/галстук/.

«Қоғам, тіл иесі — халық нақты өмір сырын, шынын тіл арқылы біледі. Ана тілінің тағдырына, өткен-кеткеніне, болашағына немқұрайды қарамайды. Халық жүйесін тауып сөйлеуді мақұл көреді.

<...> Сөз мағынасын, сөйлем сазын, қат-қабат еркін, тиянақты сөз тіркестерін, мақал-мәтелдерді халық сұрыптап, өз ой елегінен, өмір талқысынан өткізіп отырады» [2; 601]. Ой елегінен өткізілген, сұрыпталған тұрақты тіркестер жаһандық категория сәйкессіздігінен әлсіз қайшылық, субъектінің семантикалық және прагматикалық сәйкессіздігінен соны қарама-қайшылық туындатқан. Бұл тілімізде жиі сирек қолданылуына, өмірлік маңызына, жалпы халықтық сипатына және т.б. қасиеттеріне қарай анықталып шешілуі тиіс күрделі мәселе екенін атап өтпекпіз.

Әдебиеттер тізімі

1. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. — М.: Искусство, 1991. — С. 37.
2. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. — Алматы, 1977.
3. Философиялық сөздік // Құраст. Н.Нұрғалиев, Ғ.Ақманбетов, Ж.Әбділдин. — Алматы, 1996. — 224-б.

ӘОЖ 81

Психолингвистикадағы лексиконды зерттеудің ұстанымдары

Кенжеғалиев С.А.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

В статье приводятся научные суждения относительно структурной особенности языка и мышления, языковых функций, языковой и речевой деятельности. Наряду с этим уделяется внимание постановке проблемы лексикона, структуры и организации, его роли в процессе речевосприятия, а также определению основных критериев единиц как эквивалентов ментального лексикона.

The article devotes problem of scientific opinions about structural especiality of language and thinking, language functions, language and speaking acts. So there is attention to putting of problem of lexicon, its structure and organization, rule in process of speech and showing base criteries of members like as equalients of mental lexicon.

Жапон тіл білімінде «тіл тіршілігі» деп аталатын мектеп бар. Ондағы зерттеулердің мақсаты — тілді адам іс-әрекетімен, қызметімен байланыстыру. Бұл — тілдік акті мен ауызекі сөйлеуді зерттеу деген сөз. Бұл мектеп тұжырымдамасының түйінін тезис түрінде ұсынамыз. Тілқатысым танымның құралы болғандықтан, соған орай зерттеудің негізгі нысаны интеракт болады. Сөйлем — адамның әлеуметтік дағдылы, әдеттегі әрекеті. Ол әрекет ой мен сезімді тілдік таңбалар көмегімен бейнелеуден және осы бейнеленгенді ұғынудан тұрады [1].

Қазіргі кезеңде психологиялық тілтану аясында тілді, сөйлеу іс-әрекеті мен ойлауды әр басқа қырынан қарайтын әр түрлі бағыттар пайда болды. Тіл мәселесіне психологиялық тұрғыдан келу әлеуметтік лингвистика мен құрылымдық, тілдік таңбатану және математикалық тіл білімі зерттеулерінен байқалады. Сөйлеу қызметін психофизикалық әрекет айтушының қабілеті ретінде зерттеушілер сөйлеудің физиологияға негізделетінін мойындайды. Тіпті, олар сөйлеуді айтқан я тыңдаған уақытта ғана адам ағзасында болатын психикамен бірлескен физиологиялық қызмет деп те таниды. Осыдан болар бұл бағыттағылар тілдегі тарихилықты трансформациямен және сөздің сапталуының статикалық күйіндегі деңгейлік сипатымен алмастырып жіберді. Лингвистикалық психологизм ішінен қазір этнолингвистикалық, семантикалық психологизм, психологиялық құрылым, таза психологиялық бағдарларды бағамдауға болады.

Психолингвистердің өз арасында сөйлеу іс-әрекеті туралы әр түрлі пікірлер бар. Мәселен, Н.Хомскийдің трансформалық-генеративтік грамматикасы адам өз сөйлеуін комбинаторика ережелеріне сай түзеді деп үйретеді. Биохевиористер сөйлеуді «стимул–реакция» қатынасымен талдайды. Әрекет теориясы сөйлеу іс-әрекеті сөйлеуші мен қабылдаушының белсенділігіне тікелей қатысты деп санайды.

Бұл көзқарастарда ұтымды тұстар баршылық, алайда инсандағы тіл мен сөйлеудің қасиеттерін түгендеп береді деп айтуға болмайды.

Қарым-қатынастың ұлттық-мәдени ерекшелігі аз дегенде екі қырынан көрінуге тиісті:

1) тіл, ойлау, жад, қатысымдардың бір-бірімен байланысы және адам өміріндегі, тұтастай алғанда, тілдің алатын орны;

2) қатысымның ұлттық ерекшелігі бар үдерістері мен құралдары жағынан. Мұндағы бірінші аспектіні «Сепир-Уорф» лингвистикалық салыстырмалылық туралы гипотезасы сипаттаса, ал екінші аспектіні этнопсихология қарастырады.

Әр түрлі халықтың тілі мен сөйлеуіндегі өзгешеліктер психоллингвистика мен этнопсихологияның түйісінде қаралады. Мәселен, норвегтер, шведтер, финдер сияқты солтүстіктің халықтары оңтүстіктегі испандар мен италияндарға қарағанда дауысын ақырын шығарып және эмоцияны аз жұмсап сөйлейді екен. Ал осы испандар мен италияндарға қарағанда грузин, цыган, түрік, араб сияқты оңтүстіктегі халықтар мен қара нәсілділердің ішіндегі бойлары ұзын болып келетін этникалық топ өкілдері дауыстарын қатты шығарып сөйлейді екен. Шығыстағы жапондар, үнділер, вьетнам халқы, қытайлар т.б. ақырын сөйлеседі. «Орыс болып кеткен еврейлерді дауыс ырғағынан білесін» дейтін әзілде де шындық жоқ емес. Бұл жерде басқа факторлармен бірге географиялық мекен, климаттың да, өскен ортаның да ықпалы баршылық екені байқалады. Алайда бір географиялық ендікте өмір сүретіндердің сөйлеуі мен қылығында әр түрлі өзгешеліктер бола береді.

Сөйлеуге жанама әрекеттер тіл білімінен гөрі этнографияда қарастырылады. Десек те, мұндай әрекеттер тілге сәулесін я көлеңкесін түсірмей тұрмайды, сондықтан да ол тілмен қосталады, сол себепті бұл психоллингвистиканың бір саласы этнопсихоллингвистикада қарастырылады. Этнопсихоллингвистикада белгілі бір мәдениеттің тілдегі көрінісін сипаттайды. Бұл жерде біз әр ұлттың я ұлыстың ым-ишара, қимыл, тұспалдарын еске алып отырмыз. Мұны лингвистикада «тілдің көмекші құралдары» деп атайды. Шындығында, адамзат тілінің шығуында ым мен қимылдың белсенді рөл атқарғандығы туралы болжамдар негізсіз емес. Мәселен, Австралиядағы аранда тайпасы 450 түрлі ым мен қимылды нақты зат я құбылысты білдіру үшін ғана емес, жалпы ұғымды түсіндіру үшін де қолданады екен. Үндістердің тайпааралық қарым-қатынас құралы ым-ишара екенін көпшілік біледі.

В.Вундт әуелде екі тіл — ым тілі және дыбыс тілі болған деп есептейді. Дыбыс — сезімді, ым-қимыл нақты затты білдірген. Ым-қимылдың үш түрі болған: нұсқау, бейнелеу, символика. Ымдау, негізінен, тарихи-әлеуметтік құбылыс. Зерттеулердің түсіндіруінше, сөзбен қосалқы жүретін ым мен қимыл бірте-бірте әр халықта әр түрлі рөл атқара бастаған. Бізге мәлім мәліметтерге қарағанда, бір сағат сөйлескенде мексикалықтар 180 рет, француз 120 рет, италиялықтар 80 рет, ал финдер 1 рет қана ым-қимыл жасайды екен. Сондай-ақ орыстарда қол сермеу әдепсіздікке жатқанмен, басқа халықтардың әдетінде ол кәдімгі күнделікті ишараның біріне жата беретін жайттар көп. Сол сияқты бір мағына әр халықта әр түрлі ым-қимылмен беріледі. Мысалы, болгарларда келісуді білдіретін «иә» — бас шайқаумен, ал теріске шығаруды білдіретін «жоқ» — бас изеумен беріледі, дәл осы мағыналар болгарлармен туыстас орыстарда керісінше: «иә» — бас изеу, «жоқ» — бас шайқау. Испандар мен португалдар «жоқ» дегенде қолын өзінен ары кері қарай қозғалтады, ал жапондар мұндайда саусағын шошайтады, ал үндістер білегін бүгіп бетінен иығына дейін қолын апарады, арабтар басын шалқайтып таңдайын қағады, түріктер иегін шошаң еткізіп, көздерін сығырайтады да таңдайын қағады (түрікпен туысқан қазақта тіптен басқаша екенін білесіз), малайзиялықтар мұндайда көзін төмен түсіреді.

Міне, осы сияқты құбылыстарды этнографтар салт ретінде зерттесе, лингвистер қарым-қатынастың тілге көмекші құралдары ретінде ұлттық ерекшелікті ескере отырып зерттейді. Жеке инсанның қандай да бір ұлттың өкілі екенін ескеретін болсақ, бұл бағыттың ділдік лексиконға әсерін жоққа шығаруға болмайды.

Психоллингвистиканың мәдениеттанушылық бағытында мәдениетаралық қарым-қатынасқа да назар аударылады. Мәдениетаралық қарым-қатынас дегеніміз — әр түрлі ұлт пен ұлыстың өкілдерінің өзара қатысуы. Мәселен, мұндай зерттеулерде бір мәдениет реципиентінің (өкілінің) басқа мәдениетке негізделіп түзілген мәтінді ұғуы туралы қаралады. Бұл құбылыс ділдік лексиконға да жат емес. Мұндай мәтіндер психоллингвистикада өзге мәдениеттік мәтіндер дейтін арнайы нысандық санатқа ие.

Психоллингвистика әлеуметтік лингвистикамен де шектеседі. Мәселен, белгілі бір әлеуметтік топтың сөйлеуі әлеуметтік лингвистика мен психоллингвистикаға ортақ проблема бола алады.

Айталық, гендерлік лингвистика — осы тұрғыдағы сала. Ал ділдік лексикон мәселелерінде әлеуметтік және психологиялық факторлар қатар жүреді.

Психолінгвистика коммуникация теориясымен, оның ішінде тілдік қарым-қатынас теориясымен тығыз байланыста болады. Тілдік қарым-қатынас теориясында өзекті мәселе — тілдің (сөйлеудің) қалай қатынас құралына айналғаны туралы мәселе, яғни тілдің шығуы жайлы мәселе. Тілдің шығуы жөніндегі болжамдарда психикалық факторларға сүйенетін дәлелдер баршылық. Тілдің шығуы жөніндегі «еліктеу» теориясы (Лейбниц, Гумбольдт) екі ұстанымға (қағидатқа) сүйенеді:

- 1) сөз табиғаттағы қоршаған ортадағы дыбысқа еліктеуден шыққан;
- 2) дыбыстау әуелден символикалы болды, сондықтан мағына заттың табиғатын бейнелейді.

Табиғатқа еліктеудің тілдік қарым-қатынаста орыны бар екені, табиғаттың адам психикасына әсері болатыны даусыз. Дегенмен еліктеуге сүйеніп шыққан тілде ұлттық қасиет болмас еді, оның үстіне әр халықта еліктеу әр түрлі болады. Тілдің шығуы туралы эмоционалдық болжам (Жан-Жак Руссо) бойынша, құштарлық алғашқы тілдік дыбыстарды шығарды. Сондықтан алғашқы тілдер үнді, сазды болып келеді, ал кейін қарабайырланып кеткен. Көріп отырғанымыздай, бұл Жан-Жак Руссоның ағартушылық, гуманистік идеал іздеу ниетінен шығып отыр. Кейін бұл болжам «одағай» (рефлекс) теориясына (Штейнталь, Дарвин, Потебня, Кудрявский) ұласты. Табиғатпен тайталаста адам өз еркінен тыс дәйім дыбыс шығарып отырды (аштыққа, қуанышқа т.с.с. байланысты). Осының дамуы нәтижесінде мұндай одағайлар қоғам мүшелерінің бәріне бірдей символдық мәнге ие болды. Тілдің шығуы жөнінде психикаға мән берілген бұл екі бағыттағы теориялардың айырмасы — бірінде адам сөйлеуіне қозғаушы күш сыртқы дүние болса, бірінде — адамның өзінің ішкі әлемі.

Байқап отырғанымыздай, бұл болжамдарда тілдің экспрессивтік қызметі жоғары қойылады да, коммуникативтік қызметі оның көлеңкесінде қалады, басты мәселе ретінде сөйлеу механизмдерінің пайда болуы психофизикалық тұрғыдан зерттеледі. Олай болса инсанның сөз саптауы мен сөз қабылдауы мәселесінде тарихи-генетикалық себептер де бар. Бұл — арнайы зерттеудің үлесінде болғаны жөн.

Психолінгвистикада бұқаралық ақпараттық коммуникацияның мәселелерін зерттейтін де сала бар. Бұқаралық қарым-қатынас теориясы радиомәтіндерді қабылдау, теледидар тиімділігі, газет мәтіндерінің ықпалдылығы, саяси плакат, ұран, жарнамалардың адам санасына әсер етуі т.с.с. мәселелерді қамтиды. Демек, бұл тұста психика мен сөйлеу (тіл) көмекке келеді. Ғалымдар психолінгвистиканың осы аспектісінде бұқаралық коммуникацияға арналған мәтінді қабылдау сәтінде әрекет ететін сатиация деп аталатын механизмнің егжей-тегжейлі зерттелгенін айтады. Сатиация дегеніміз — қайта-қайта қайталау я жағдаятқа сәйкестірмей қолдану салдарынан сөз мәнінің жоғалуы. Бұл механизм жеке инсан басынан да өтетінін ділдік лексиконды зерттеуде назарда ұстаған жөн.

Психолінгвистика, әрине, лингвистикалық талдауға да сүйенеді, бірақ лингвистикалық талдауды көбінесе аралық, өткел, өткінші мәлімет ретінде қолданады. А.А.Леонтьевтің пікірінше, сөйлеу әрекетін зерттеуде тілтану мен жантанушының еңбегінің үлестік мөлшері мына сипатта: тілтанушы меңгерілетінді, меңгерілгенді зерттейді. Ал психолог лингвистикалық модельді игеру, қабылдау барысында адам санасында болып жататын психикалық байланыстар мен үдерістерді зерттейді, қарапайым айтқанда, сөйлеушілер шын болмыста, өмірде сөйлемді (сөйлеуді) қалай құратынын және түсінетінін тексереді. Ділдік лексиконды зерттеуде осыны тұғырлы әдіс ретінде қарау керек.

Психолінгвистикадағы лингвистикалық сала туралы айтатын болсақ, онда бірнеше тарамдар бар екені байқалады. Солардың бірі — сөз мағынасының тұрпатын зерттеу. Айталық, көп жағдайларда дыбыс сапасы сөз мағынасымен байланысты болмайды дейтін қағида бар. Алайда бұл тұста да қағидадан ауытқу болатыны рас. Дәлел үшін айтсақ, қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздердің мағынасының дыбыспен байланысы бар екенін ешкім жоққа шығармайды, керісінше, дәлелдей түседі (Ш.Ш.Сарыбаев, С.Р.Ыбыраев, К.Ш.Хұсайынов). Тіл дыбыстарының эмоциялық-экспрессивтік мәнін зерттейтін фоносемантика саласының нәтижелері де назар аудартады. Мысалы, А.П.Журавлев («Звук смысл») экспериментінде (10000 адамдай қамтылған) орыс тілінің дауысты дыбысына мына тәріздес түстік мағына беріледі: *а* — қызыл, *я* — ашық қызыл, *о* — ақ, *ё* — сарғыш жасыл, *е* — жасыл, *э* — жасылдау, *и* — көк, *у* — көк жасыл, *ю* — бозқараған түсті, *ы* — шымқай қоңыр [2]. Ділдік лексиконды сипаттауда сөзді графика-фонологиялық белгілер арқылы талғап тану үдерісін түсіндіру үшін осы дәлелдер шығар жол орнында болады.

Лингвистикалық бағыттағы психоллингвистикалық зерттеулерде сөз семантикасы мәселелері айрықша орын алады. Тіпті, білімдердің индивидуалды (дара) жүйесінің пайда болуы, құрылуы мен қызмет етуін зерттейтін ерекше ғылыми сала психосемантика шықты. Психосемантиканың басты қағидасы тіл біздің әлемімізді екі еселейді дейтін пікірге сүйенеді. А.Р. Лурия: «Адамда екі әлем болады, оған тікелей бейнелейтін заттар әлемі де, сөзбен белгіленетін сапалар, қатынастар, нысандар мен бейнелер әлемі де кіреді. Сөйтіп, сөз болмысты бейнелеудің ерекше формасы болып саналады. Адам бұл бейнелерді олардың шын өмірде бар-жоғына карамай-ақ еркін түрде атай алады, осы екінші әлемді еркінше басқара алады», — деп жазады [3]. Психосемантика ділдік лексиконмен табиғи байланыста болатыны — айқын жайт.

Тіл біліміндегі ат қою, ғылымыландырып атасак, номинация теориясының да адамзат психикасымен, ойлауымен, таңбатануымен байланысы баршылық. Осы түйісте сөздің уәждемесі (мотивациясы) туралы мәселе келіп шығады.

Уәждеме құбылысына тіл білімі ғылымында тоқтамды, тұрақталып қалыптасқан анықтама берілмеді десе де болады. Бұған айқын дәлелдің бірегейі сол, бұл құбылыстың өзін әр түрлі терминдермен береді: мотивировка, мотивация, сөздің ішкі формасы, семантикалық форма, сөз образдылығы, сөздің мағыналық белгісі, сөздің этимологиялық құрылымы, негіздеме, уәждеме т.б.

Тіл — адам танымының айнасы болғандықтан, тілді таңбалық жүйе аясында қарасак, уәждеме арқылы зат пен құбылыс атауының табиғатына бойлауға, қажеттілігін түсінуге, атаудың негізін түсінуге, зат пен құбылыс және олардың атауларының арасындағы әлдебір байланысты айқын сезінуге, байымдап байқауға болады. Қазақ тілінде уәждемеге берілген екі қысқаша анықтама қолымызда бар: «Мотивация, уәждену (фр. *motif* — сылтау, дәйектеме) ағыл. *motivation* — уәждеме, дәлелдеме — тіл арқылы аталған заттың немесе құбылыстың белгілерін бейнелеу актісі [4]. Әдетте, мотивация мәні диахрониялық тұрғыдан ашылады. Мысалы, тіліміздегі *қабырғасымен кеңесу* деген фразеологиялық тіркестің «үйдегі әйелімен, отбасымен кеңесу, ақылдасу» мәнінде қолданылатыны бәрімізге белгілі. Ал осы тіркестің шығу төркінін христиан дінінің қасиетті кітабы «Таураттан» іздеуге болады. «Жаратылыстың басталуы» тарауында құдай көк пен жерді жаратқан соң топырақтан еркек адамды жасап, оған жан бітіріп, «адамның жалғыз болғаны жараспас» деп, оның бір қабырғасынан әйел жасап берді. Осындай мотивация негізінде фразеологизм пайда болған.

Екінші бір лингвистикалық түсіндірме сөздікте уәждемені «туынды және күрделі сөз мағыналарының, оларды құрайтын сөздердің мағыналарына тәуелді болуы» деп көрсетеді [5].

Көріп отырғанымыздай, назар күрделі сөздің, тіркестің мағыналық құрамына, таза экстралингвистикалық оқиғаларға аударылады екен. Ал жеке сөз мағынасының уәжіне бойлай қойған жоқпыз. Ал мұның адам психикасының даму үдерісімен қалай да бір байланыста екеніне күмәндануға болмайды.

Сөзжасам барысында сөз жасаушы бірліктер уәждемені тудыруға себепші болады да, ал оның нәтижесінде туған жаңа атау уәждемелген таңба болып саналады. Демек, уәждеме номинациямен (затты сөзбен атаумен) байланысты қарастырылуы қажет.

Күнделікті тұрмыста уәждемелген сөздер ішкі тұрпаты айқын сөздер сияқты белгілі бір заттың атауы қызметін атқарады. Дей тұрсақ та, мұндай уәждемелген сөздермен салыстырғанда, уәждемелген сөздер қолданылу аясы, таңбалық қасиеті тез қабылданып, санада, есте берік сақталады. Уәждемелу байланысы — сөздік құрамдағы жүйелі қатынастардың маңызды түрі сөздік құрам болады.

Құбылыс немесе зат атауының түп-төркініндегі бастапқы негіз оның субъектіге қалай әсер етуінде жатады. Әрбір зат пен құбылыс табиғи және табиғи емес қасиеттерден, белгілерден тұрады. Олардың бәрі бірдей бір мезгілде адам психикасында, санасында орнығуы қиын. Сондықтан солардың ішіндегі біреуі я бірнешеуі ғана іріктеліп, екшеліп шығады да, адам жадынан ерекше орын алады. Нысанды бейнелеу үшін тілдік жүйе іске қосылады да, түйсікпен қабылданған алғашқы белгі (қасиет, сипат) кеңейіп, өрістей түседі. Осылайша таңдап алынған қасиет барлық физиологиялық қатынастарға тәуелді емес. Әсер етуші қозғаушы күштің қайсысы неғұрлым басым болса, адам санасына тек сол ғана ерекше әсер етеді деген түсінік тумаса керек. Себебі осының нәтижесінде ұғынылмақ мағынасы бар сөздің я басқа тілдік таңбаның бәрі бірдей қалыпты нормаға айналып кете бермейді. Ми қабатының қызметі арқылы заттың немесе құбылыстың тек бір ғана қасиеті сүзіліп шығып, оны субъект берік қабылдайды. Сүзуден өткен санадағы осындай құбылыс тілде дұрыс әрі жиі пайдаланылады. Мысалы, «сағақ» деген сөздің жалпы қасиеті (мағынасы) бірнәрсенің төменгі жіңішке, қылта жағын таңбалайды. Алайда қазақ әдеби тілінде бұл малдың мойыны мен иегінің

арасын білдірсе, оңтүстік өңірде оның «төменгі жақ» мағынасы басым болып қабылданудың нәтижесінде және тұрмыс-тіршіліктің ерекшелігіне орай «ағаштың ең төменгі бұтағын» таңбалайды.

Құбылыстың не заттың белгілі бір бастапқы қасиет, сипатын белгілеуге арналған сөздің тілдік даму жолында алғашқы мағынасының көмескі тартып кетуі де тіл тарихына белгілі үдеріс. Мәселен, «тон» сөзі алғашқыда киім атаулыны белгілеуге бағытталса, қазір ол жалпы тектік сипаттан айырылып, киімнің бір ғана түрін таңбалайды. Кейбір сөздің аталуы сол құбылыстың я заттың адам психикасында қалай қабылданып, оған қай жағынан әсер еткендігімен байланысты болады.

Сондықтан кез келген сөз белгілі бір нысан арқылы уәжделеді. Тілдік таңбаның таңбаланушымен арасындағы байланыстың еркін болуы нәтижесінде келе-келе сөз бен оның түпкі уәжі арасындағы байланыс алшақ тартады, сөз өзінің «тегін жатсынады». Осының нәтижесінде лексикалық бірлік деэтимологияланып, уәжі күңгірттенеді. Тілдік таңбалау еркін құбылыс болып шыға келеді. Сонымен қатар адам психикасының табиғаты, қызметінің икемділігі сондай, түсініксіз деген сөздерді қайта өңдеп, оның тағы бір жаңа баламасын тауып, соған қайтадан уәждеме жасай алады.

«... мотивацияның көптеген біржақты анықтамалары зат атауының тек экстралингвистикалық немесе тілдің ішкі ерекшелігіне көңіл бөлумен шектеледі. Ойдың мазмұнын жеткізу жолы бір ғана тіл арқылы іске асқанымен, оның өзі түрлі физикалық жақтан қабылданып, түрлі физикалық жағынан беріледі» [6].

Себебі әрбір құбылыс адамның сезім ағзаларының бәріне бірдей әсер етпейді, біреуін ерекше қабылдайды. Мысалы, көзбен көру арқылы қабылданған сезімді адамның дыбыстық тілі тек сол көрініс ұғымында ғана, тыңдау арқылы қабылданған сезімді тек сол дыбыс күйінде жеткізе алады. Бастапқы атауға негіз болатын алғашқы импульсті беретін тіл емес, керісінше, адам сол құбылысты таныту үшін тілдік құралды талап ететін заттың өзі психикаға әсер ету арқылы нұсқау береді.

Сөздің уәжделуі уәждеменің ең өзекті, басты теориясының бірі ретінде саналады. Бұл ұғымға берілетін анықтамалардың түрлі варианттары қолданылып жүр. Мысалы, заттың атау алу заңдылығы принциптеріне сүйенетін тілдегі ономонология ғылымы уәжделуді былайша түсіндіреді: уәжделу үдерісі — тілді ономонологиялық жағынан ыңғайластыратын, атаудың негізінде себеп болатын, белгілі бір уәждің барысында шығатын атаудың формасы. Уәжделудің анықтамасын іздегенде басты рөлді тілдік қатынастар атқаратынын ұмытпаған жөн. Себебі әрбір ой, әрбір лексикалық бірлік әр ұғымда әр түрлі болып қалыптасады. Уәжделуді қарастырғанда лексикалық материалды лексикологияның аспектісінен іздестіру жиі кездеседі: сөз мағынасының уәжделуі оның құрылымы мен тілдік жүйедегі сөйлеу элементтерінің тірі санамен болатын семантикалық қарым-қатынасынан көрінеді. Уәжделу — күрделі бүтіннің мағынасынан сол бүтіннің бөлшектерінің мағынасын алып шығу, сөздің семантикасы мен айтылуының, дыбысталу мен мағынаның арасындағы байланыстың негізгі себепкері. Уәждемелік мағына синхронды түрдегі сөз өндіру факторы ретінде психолінгвистикалық тұрғыдан егжей-тегжейлі, өте ұқыпты зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Конрад Н.И. О языковом существовании // Японский лингвистический сб. — М., 1959. — С. 85.
2. Журавлев А.П. Звук и смысл. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Просвещение, 1991. — С. 119.
3. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. — М.: Изд. Москов. ун-та, 1975. — С. 44.
4. Тіл білімі сөздігі / Жалпы ред. басқ. Э.Д.Сүлейменова. — Алматы: Ғылым, 1998. — 232-б.
5. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. — Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. — 151-б.
6. Гинатулин М.М. К исследованию лексических единиц. — Алматы: Наука, 1973. — С. 32.

Психолінгвистикадағы лексикон туралы пайымдаулар

Кенжеғалиев С.А.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

В статье рассматривается проблема исследования лексикона в психолінгвистике. Связь языка как историко-культурного явления с народом, отдельной личностью объясняется с психологической точки зрения. Приводятся примеры возникновения психологической парадигмы в казахском языкознании в сочетании со взглядами А.Кунанбайулы, А.Байтұрсынулы, Ж.Аймауытулы.

The article devotes problem of research of lexicon in psycholinguistic. The combination of language like as historic-cultural thing is understood by psychologistic position. There are examples of appearing of psycholinguistic paradigmes in combination by opinions of A.Kunanbaylu, A.Baytursunulu, Zh.Aymaulytuylu.

Психолінгвистиканың пәнін айқындауда даулы мәселелер баршылық, қазіргі психолінгвистикадағы бірқатар қағидалар нақты емес, зерттеуге алынған мәселелерде айқын меже жоқ десе де болады. Бұл жайттан психолінгвистика осы күнге дейін арыла алмай отыр. Себебі оның қамтып отырған проблемалар аясы өте кең, әр алуан, әр текті. Басқа сала өрістеріне жиі жайылып кетеді. Мұның өзі біздің зерттеуімізді бұлдыр шексіздікке апарып соғардай әсер етеді. Сондықтан ділдік лексиконға қатысты айқын деген құбылыстарды негізгі нысанаға алуға тура келеді.

Психолінгвистика аясында тіл білімінің философиялық аспектісі мен психологияға арналған зерттеулер баршылық. Бұлардың қатарына тіл мен ойлау, тіл мен сананың өзара ықпалы мәселесіне арналған, онтогенездік және филогенездік тұрғыдан адам санасының қалыптасуына бағытталған еңбектер жатады. Ойлаудың таңбалық сипаты проблемасы да осы тұрғыдан зерттеліп жүр. Мәселен, неогумбольдтшіл Лео Вайсгербердің «Ана тілі және рухтың қалыптасуы» атты еңбегі тіл философиясы тұрғысынан жазылған. Солай бола тұра бұл ғалымның осы еңбектегі пікірлеріне психолінгвистер дәйек ретінде жиі назар аударып отырады. Вайсгербердің психолінгвистикаға сүйеніш болып жүрген кең тараған бір пікірі мынадай [1; 14]. Ғалым таңбаның мүмкіндігін саралай келе, таңбаның мынадай қызметтерін көрсетеді:

1) оқиғалар легіндегі бір сәтті белгілейді, ол сәтті басқа сәттерден өзгешелейді де сол арқылы оған жаңа айқындық, анықтық қосады;

2) тәжірибе арқылы сезінуді еркін түрде қайта қайталауға мүмкіндік береді және оны жеңілдетеді;

3) түрлі сезім толқыныстарының арасын байланыстыруға көмектеседі де, соның арқасында нақты бір сезім толқынысынан көптеген басқа құбылыстарды жалпылап ойлап қорытып шығаруға болады.

Ділдік лексиконның түзілуінде бұл қызметтер белсенді әрекеттерге жатады.

Мәтінді ұғыну-ұғындыру туралы ғылым ретінде герменевтика да психолінгвистикамен жақын, шектес. Герменевтикада сөз (сөйлеу іс-әрекеті) мәтіннің өзі мен оның қабылдануы, болмысты адамның түсіндіруі мен түсінуінің тұрғысынан қарастырылады. Герменевтикада да, психолінгвистикадағы сияқты, мәтінді интерпретациялаудың көптүрлілігі, көп нұсқалы болатыны туралы қағида бар. Бұл жайт ділдік лексикондағы сөзұғыным үдерісінде де кездеседі.

Психолінгвистикада мәдениеттану мен ұлттық психологияға, ұлттық танымға шектесетін бірқатар ортақ проблемалар бар. Атап айтсақ, тіл-тілдегі әлем бейнелерінің арасында айырмашылықтың болуы тілдердің құрылымымен ғана емес, сол тілде сөйлеушілердің дүниені өзінше, сол тілдің «көзімен» көруімен де байланысты екендігі туралы ойлар. Дәйек ретінде мына бір қағидаларға ой жіберіп көріңіз. Данышпан қазақ шығарған мақал: «Сөзіне қарай кісіні ал, — Кісіге қарап сөз алма» [2]. В. фон Гумбольдт: «Тіл — халықтың рухы, мәні» [3]. Л. Вайсгербер: «Тілде халықтың тәжірибесі, сол тілдің өкілдеріне маңызды дегеннің бәрі сақталады» [1; 15], — деген Ділдік лексиконның түзіліп, қалыптасуындағы ұлттық факторлар үлкен-үлкен зерттеулерді күтіп тұр.

Қазақ тіл білімінде психолінгвистика дербес сала болып қалыптасқан жоқ. Жоспарлы түрде зерттеу мен оқытудың өзі санаулы ғана уақыттың еншісінде. Оның бір айқын дәлелі — қазақ тілінде атап көрсетерліктей іргелі арнайы зерттеу еңбегі немесе оқулықтың қолда жоқтығы. Бізде тіл құбылыстарының психикамен байланысы модальділік шеңбері көбіне мағынадағы эмоционалдық-

экспрессивтілік аясынан аспайды десек, асырып айтқан бола қоймайды. Себебі қазақ тіл білімінде сөйлеу үдерісі емес, тіл зерттеледі. Көп тұста тіл мен сөйлеудің ара жігі ажыратылмай талданады. Бір дәйек келтірейік: «Психолінгвистикалық құбылыстар (түйсік, қабылдау, сезім т.б.) сөйлеу үдерісіне тікелей қатысады. Адам ауызекі немесе жазба тіл арқылы қатынас жасағанда, белгілі бір ұғымды білдірумен бірге, сол ұғымға деген өзінің көзқарасын да қоса аңғартады. Демек, тіл ойды ғана емес, сонымен қатар адамның сезімін, жан дүниесін де білдіреді. Мысалы, *оңбаған, қаныпезер, жауыз* немесе *сұлу, әдемі, көрікті, керім* сияқты синонимдік қатардың құрамындағы сөздер бір-бірінен тек лексикалық мағынасымен ғана емес, сонымен қатар эмоциялық бояу-реңкімен де ажыратылады. Айтылу мақсатына қарай хабарлы, лепті, бұйрықты, сұраулы болып келетін сөйлемдерде адам психологиясына, ішкі дүниесіне әр түрлі әсер етеді». Бұл «Қазақ тілі» энциклопедиясының алынған дәйексөз қазақ сөйленісінің психологиялық қыры тың жатқанын көрсетеді [4].

Әрине, бұл қазақ тіл біліміндегі психологизмді тақыр жерге орнату деген сөз емес. Оның нышандарын сөзтануға қатысты әдебиеттерден кездестіруге болады. Тіптен, Абайдың өзінің: «Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар»:

- әуелі, көкірегі байлаулы берік болмақ керек;
- екінші, сол нәрсені естігенде я көргенде ғибратлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек;
- үшінші, сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып, ойланып, көңілге бекіту керек;
- төртінші, сол кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек.

Ой кеселдері: уайымсыз, салғырттық, ойыншы-күлкішілдік я бір қайғыға салынып, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу. Бұл төрт нәрсе — күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер», ал «Он тоғызыншы қара сөзінде»: «Адам ата-анадан туғанда есті болып тумайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе... білгені, көргені көп болған адам білімді болады» [2; 173], — деген сөздерін психолінгвистикалық санаттар тұрғысынан қарастыруға әбден болады. Сөз арасында айырықша атайтын бір тарихи идея бар. Өкінішке қарай, идеологиялық субъективизм кесірінен жанданып, дамытылмай қалды. Ол — Ахмет Байтұрсынұлының: «... ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады», — деп сөйлемге тауып белгілеген талабы. Психология мен тіл білімінен хабардар адам мұндағы «ауыздан шыққан сөз», «айтушы», «ой», «тыңдаушы», «ұғарлық», «түсінікті болып айтылған» деген ұғымдарды сөйлеу іс-әрекетінің психологиясынан да кезіктіретін еді. Бірақ қазақ кеңес тіл білімі мұны «жылы жауып» қойды да, «сөйлем дегеніміз — аяқталған ойды білдіретін синтаксистік тіркес» деген анықтаманы дәлелдеуді, өзгертуді қажет етпейтін қасаң қағидаға (аксиомаға) айналдырды [5; 264].

А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде әдебиетті сөзді іске жарату тұрғысынан қарайды. Сол себепті де оның пікірлері психолінгвистиканың, оның келелі мәселесі ділдік лексиконның қазақ филологиясындағы бағдарламасындай әсер етеді:

«Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға; 2) қиялға; 3) көңілге.

Ақыл ісі — аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі — мегзеу, яғни ондағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі — тую, талғау.

Тілдің міндеті — ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың мегзеуін мегзегенше, көңілдің туюін түйгенінше айтуға жарау». Мұнан соң ғалым ділдік лексиконның тұғырлы нысандарын айқындайды: «... жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын мегзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек. Мүддесін тілмен айтып жеткізу қиын екендігін, оған өте шеберлік керек екендігін мынадан байқауға болады. ...Әркімнің өз салты болғанымен, ол салттар жалпы сөз тізу шарттарынан аса алмайды. Сөз шығарушылар, әуелі сөз ұнасымына керек жалпы шарттарды орнына келтіріп, өзінің өзгеше әдісі болса, соның үстіне ғана қосады. Сондықтан сөз шығарушылар бәрінен бұрын лебіз заңынан шыққан сөздің асыл болуының жалпы шарттарын білу қажет.

...Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп, қисынын, қырын, кестесін келтіріп сөз арқылы тысқа шығару — сөз шығару болады» [6; 10–17]. Көріп отырғанымыздай, жеке адамның тілді жаратуы психолінгвистиканың бір саласы сөз саптау (производство речи) мәселесімен ұласып жатады.

А.Байтұрсынұлы мұрасында ділдік лексиконның нақты негіздерін көрсетіп беретін пайымдамалар баршылық. Мына бір пайымдаманы ділдік лексиконның қазақ тіл біліміндегі алғашқы ғылыми түсіндірмесі деуге әбден болады: «Біз қазақ тіліндегі сөздің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдана білу болып табылмайды. Тілді қолдана білу деп айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді айтамыз. Қазақ тілі қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ мүлік болғанмен, бәрі бірдей пайдаланбайды. Әркім әр сөзді *өзіңше қолданады, өзіңше тұтынады* (қоюлатқан біз. — С.К.). Бүтін пікірін айтып шығатын әңгіме ішінде түгіл, жалғыз ауыз амандасу жүзінде де әркім әр түрлі сөз қолданады. Мәселен, біреу «Амансыз ба?» деп, біреу «Есенсіз бе?» деп, біреу «Сәлемет жүрсіз бе?» деп, біреу «Күйлі, қуатты барсыз ба?» деп амандасады. Сол сияқты, әркім пікірін сөз қылып шығарғанда да ана тіліндегі сөздерді әрқайсысы әр түрлі қолданады. Қысқасын айтқанда, әркім сөзді өз қалауынша алып, өз оңтайлы көруінше тұтынады. Әркім өз қалауынша алып, өз оңтайынша алып тұтынған сөздер сол адамның тілі болады» [6; 18,19].

Ғалым ділдік лексикондағы сөзді тану үдерісінің жалпы сипатын беруде айтушының айтатын нәрсені жетік білуі керектігін, себебі адамның мұндайда «ашық» сөйлейтінін, ал толық таныс емес сөзді «көмескі, күңгірт» баяндайтынын басшылыққа алады [6; 20].

А.Байтұрсынұлы сөзді қолданудағы инсанның психикасында болатын объективті үдеріс өзектендіруді анық байқаған: «Сөздің дұрыс, таза, анық, дәл айтылуының үстінде талғау сөздің көрнекі болуын да керек қылады. Адамға дерексіз заттан гөрі деректі зат түсініктірек, жансыз заттың күйінен жанды заттың күйі танысырақ. Сондықтан адам сөйлегенде, сөзі толық түсінікті болу үшін, дерексіз заттарды деректі затша, пернесіз заттарды пернелі затша қалыптастырады. Жансыз затты жанды заттай ғамалдайды» [6; 23].

Ойды сөзбен хабарлаудың алгоритмдік өңделуі туралы алғашқы бастау пікірді де А.Байтұрсынұлынан табуға болады. Бір дәлел: «Сөз дұрыс айтылуы деп әр сөздің, әр сөйлемнің дұрыс күйінде жұмсалуды айтылады. Олай болу үшін керек:

- 1) сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді жақсы біліп, әрқайсысын өз орнына тұтыну;
- 2) сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру;
- 3) сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орындастыру» [6; 19].

Сондай-ақ, психолінгвистикадағы гештальт мәселесінің алғашқы ұшқындары А.Байтұрсынұлының әдістемелік еңбектерінен орын алған [5; 335,336; 364–366].

Инсанның сөзді танып-білу үдерісінде сөзді көру, есту арқылы графика-фонемалық деңгейде танудың маңызы зор екені — қазіргі психолінгвистика теориясында дәлелденген жайт. Мұның маңызын А. Байтұрсынұлы да тілді оқыту әдістемесіне арналған еңбектерінде айырықша атап көрсетеді [5; 324; 357–363; 368–372].

Қазіргі этнопсихолінгвистикадағы өзекті мәселенің бірі белгілі бір тіл әлеміне еңбек инсанның мәдени-психологиялық толқыныстарының себебін А. Байтұрсынұлы мынадай жайттардан көреді: «Современная культура не есть создание одной какой-нибудь нации или расы, а результат совокупных усилий и навыков всего человечества. В культуре каждой нации, кроме собственного творения, имеются заимствования, и на смешение их культуры влияют их отношения, которые различаются с точки зрения дружественного и неприязненного. Заимствования бывают и при покорении одной нации другой, и при мирном общении народов друг с другом. При этом сходные формы религии, обычаев, нравственности, общественной организации, сродность наклонностей, инстинктов, психологии и т.д. облегчают процесс заимствований и смешения культур» [5; 419, 420].

Ж.Аймауытовтың «Психологиясында» да ділдік лексиконды зерттеуде ескеруге тұрарлық ойлар баршылық. Ділдік лексикон функционалдық-динамикалық жүйе ретінде көрінеді, осыған ғалымның мына бір аналогиясы орайласады: «Ағаш» деген ұғымды жүз түрлі ағаштың бернесінен құрастыру негізінде болмайды. Болса, біздің ойымыз тым шабан жүрер еді. Осындай көп бернелерді ықшамдап, оңайлату үшін сөз қолданылады, сондықтан ойымыз шағындалып, аз уақытта көп нәрсе ойлайтын боламыз. Ойды өнімді қылатын сөз екен» [7; 190]. Ж. Аймауытұлының тілдің шығуын психологиялық негізден іздеуі де зейін қоярлық жайт [7; 191–193]. Ж. Аймауытұлы жеке адамның сөйлеу әрекеті туралы проблемалардың бір парасын санамалап береді. Олар сұрақ түрінде берілген: «Сөйлеу мінезі, қалай сөйлейді? Аз ба? Көп пе? Зауықты ма? Зауықсыз ба? Жылдам ба? Баяу ма? Тәптіштеп пе? Қысқа ма? Бір тегіс пе? Кібірттік пе? Тілге байлығы, ойлағанын үнемді, еркін айта ала

ма? Жан толқындары сөзіне қандай рең береді? ... жазғандағы тілі, баяндағандағы тілі, қол сермесі, сөйлегендегі бет құбылысы» [7; 285].

Жеке адамның семантикалық жады ділдік лексиконның қалыптасуына ерекше ықпал етеді, тіпті, қазіргі психолінгвистикалық кейбір зерттеулерде бұл екеуін теңестіріп қарау да бар. Осы тұрғыдан келгенде, Ж. Аймауытұлының жадты ассоциациямен (оны «іліктестік» деп атайды), зейінмен (Ж.Аймауытұлы терминологиясында — «ілітпат») сабақтастыруы [7; 152–161] лексиконды зерттеуге өзгеше бір жол сілтеп тұрғандай әсер етеді.

Сөйтіп, қазақ ғылымында психолінгвистиканың аты аталып, арнайы зерттелмегенмен, сөйлеу мен психиканың ықпалдастығы жайлы, жеке инсанның сөз саптауы туралы зерттеуге азық болар пайымдар бар екеніне көз жеткізуге болады. Әрине, зерттеуімізде бұларды тұғырламасақ та, тұрғы ретінде ескеріп отырамыз.

Әдебиеттер тізімі

1. *Белянин В.П.* Психолінгвистика. — М.: Флинта, 2003. — 232 с.
2. *Құнанбаев А.* Шығармаларының екі томдық толық жинағы. — II т. — Алматы: Ғылым, 1977. — 312 б.
3. *В. фон Гумбольдт.* Избранные труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1984. — С. 32.
4. *Арын Е.М.* Қазақ тілі энциклопедиясы. — Алматы: «ІДК-ТІРО», 1998. — 321-б.
5. *Байтұрсынов А.* Тіл тағылымы. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 264 б.
6. *Байтұрсынов А.* Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. — Алматы: Атамұра, 2003. — 208 б.
7. *Аймауытұлы Ж.* Психология. — Алматы: Рауан, 1995. — 312 б.

ӨОЖ 811.512.122.378.096.

Еліктеу сөз табының кейбір морфологиялық және сөзжасамдық мәселелері

Пірімбетов Т.Т., Сапарова К.О.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

В статье рассматривается история происхождения подражательных слов, при этом особое внимание уделяется сравнительному обзору научной литературы в данной области исследования. Автор, останавливаясь на общих вопросах словообразования, более подробно характеризует морфологические и словообразовательные способы образования исследуемой группы слов.

In article is considered the history of imitative words, thus special attention is given to the comparative review of the scientific literature in the field researches. The author stopping on the general questions of word-formation, characterizes morphological and word-formation ways of formation of investigated group of words in more details.

Қазақ тілі әлемдегі бай тілдердің біріне жатады. Тілдің лексикасының үнемі дамып толығып отыруы экстралингвистикалық факторлармен де тығыз байланысты. Тіліміздің сөздік қорының бойындағы негізгі қызметті қазақ тілінің сөзжасам жүйесі атқарады. Сөзжасам жүйесіндегі тіл көне заманнан бері үнемі толығып, дамып, күрделеніп, әбден қалыптасқан заңдылықтар арқылы жүзеге асты. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап тіл білімінде қарастырыла бастаған сөзжасам туралы көптеген еңбектер, зерттеулер жүргізіліп, соның нәтижесінде сөзжасам лингвистикалық зерттеудің лексикамен және морфологиямен терезесі тең жеке сала ретінде қалыптасты. Оның ерекшелігі сөздердің арасындағы байланыс, қатынас лексика-семантикаға, морфологияда формаға келіп тірелсе, ал сөзжасамда семантикаға да, формаға да екі жақтан бірдей қатысты болып келеді. «Қазақ грамматикасында» сөзжасам туралы былай делінген: «Сөзжасам тіл білімінің басқа салаларының ешқайсысы атқара алмайтын қызметті жүзеге асырады. Ол — сөзжасамның туынды сөз, жаңа сөз жасау қызметі» [1; 193]. Оның сөзжасамдық ірі бірліктер болып саналатын сөзжасамдық ұялар, сөзжасамдық ұяның құрамындағы мүшелердің қызметі, тағы басқа тек сөзжасамға қатысты

зандылықтар сөзжасамды тілдің басқа салаларынан ерекшелендіретін сөзжасамдық деңгейі, оның өзіндік нұсқалары барына байланысты. Ол сөзжасамдық өзіндік нұсқаларына сөзжасамдық түр мен сөзжасамдық үлгілер жатады. Н.О. Оралбаева өзінің сан есімнің сөзжасамдық жүйесін зерттеу жұмысында сөзжасамға былай деп анықтама беріп өтеді: «Сөзжасам өз алдына зерттеу объектісі бар тіл білімінің жеке саласы. Сөзжасам объектісіне сөз жасаушы тәсілдер, сөз жасаушы тілдік элементтер, сөзжасамдық типтер мен тізбектер, сөзжасам үлгілері, туынды сөздер, олардың түрлері, сөзжасамдық заңдылықтар мен мағына, сөзжасамның сөз таптарына қатысы сияқты күрделі мәселелер жатады. Бір сөзбен айтқанда, сөзжасам тілдің сөзжасам жүйесін зерттейді» [2; 5].

Сөзжасамның ерекшеліктерін атай келе, оның тіл білімінің басқа салаларымен байланысы жоқ деп айтуға болмайды. Өйткені қандай да тіл білімінің саласы болмасын барлығының зерттеу объектісі бір, ол — сөз. Барлық тіл білімі саласының зерттеуінің негізгі көзі сөз болғандықтан, олар бір-бірімен қашан да тығыз байланыста болады.

Морфологияның құрамында қарастырылып келген сөзжасамның одан ерекшелігі сөзжасам жаңа сөз жасаушы морфемаларды анықтаса, ал морфология грамматикалық тұлғаларды зерттейді.

Жалпы осы сөзжасам жүйесіндегі көптеген тілдік құбылыстар, заңдылықтар сонау көне түркі тілінен бастау алған. Оған куә ретінде Орхон–Енисей ескерткіштеріндегі грамматикалық заңдылықтар негіз болады.

«Орхон–Енисей жазба тілдерінде шетел кірме сөздерінің аз ғана мөлшері бар — кейбір лауазым атаулары, қытай және соғды тілдерінен этно- және топонимдер» [3]. Осы зерттеу нәтижесінен сол кездің өзінде-ақ сөзжасам жүйесінің өзге шет ел тілімен де толығын көруге болады. Сондай-ақ көне жазба ескерткіштерінде сөзжасам жүйесінің ертеден-ақ қалыптасып бүгінгі күнге негіз болғандығын көптеген ғалымдар еңбектерінде де айтылған. Осыдан тілдің сөзжасам жүйесі ертеден қалыптасқан тек тілдің даму процесінде сөз жасаушы элементтер, сөз жасау тәсілдері, модельдері өмірдің елеулі өзгерістеріне сәйкес бірде активтеніп, бірде пассивтеніп, бірде мағынасы кеңейіп, тіпті кейде қолданыстан шықса, енді бірде жаңа қосымшалармен толығып отырды.

Сөзжасам жүйесі әр дәуірдің жаңалығымен бірге де толығып отырады. Осы салада еңбек сіңіріп жүрген ғалымдар қауымының ізденістерін бір арнаға тоғыстыру тіл мамандарының ғана емес, ана тілін ардақтаған, сөз байлығын түгендеген әрбір азаматардың монографиялық еңбектерінен көруге болады. Ертедегі әдеби мұраларымызда, бай ауыз әдебиетімізде қолданылған, бірақ қолданыстан шығып қалған әр сөзді мағынасымен қолдана білу үшін жинақтап, болашақ ұрпаққа ұғындыру, тіл мәдениетін көтеру, көнерген, ескірген сөздердің бәрін бірдей қолданыстан шығарып тастамай, әр сөзді жарасымдылығымен орнын тауып қолданып, тілімізді әрлендіру сөзжасам қорын кеңейтеді.

Қазақ тіл білімінде қалыптасқан 9 сөз табы бар, олар: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, шылау, одағай және еліктеу. Әр сөз таптарының ерекшеліктеріне байланысты сөзжасамға қатысу қабілеті әр түрлі. Басқа сөз таптарына қарағанда зат есім, сын есім, етістіктер сөзжасам процесінде әлдеқайда белсенді түрде қатысса, ал сан есім, еліктеуіш сөздер, одағай сияқты сөз таптарының сөзжасамдық мүмкіндігі төмендеу. Шылауға келетін болсақ, оның сөзжасамдық элементтері өте аз. Осыған қарап қазақ тіліндегі барлық сөз таптарының мүмкіндігі бірдей еместігін байқауға болады.

Еліктеуіш сөз табының сөзжасамын теориялық тұрғыдан зерттеуді бастаудың қажеттілігі туралы мәселесі туындап отыр. Қазақ тіл білімінде еліктеуіш сөздер өзге сөз таптары сияқты семантикалық ерекшеліктері бар, грамматикалық сыр-сипаты айқын, фонетика-морфологиялық құрылымы жағынан өзіндік орны бар әрі өзге сөз таптарынан окшауланып тұрады. Әрі еліктеу сөз табы қазақ тілінде біршама зерттелген, талқыланып және оның түрлері еліктеуіш пен бейнелеуіш сөздердің қазақ тіліндегі дербес сөз таптық болмысы негізделіп, лингвистикалық статусы қалыптастырылып, атқарар рөлі, яғни мағыналық құрылымы, сөйлемдегі синтаксистік қызметі, морфологиялық, коммуникативтік-прагматикалық қасиеттері, айқындалған. Сондай-ақ еліктеу сөз табынан туған басқа да сөз таптары да сараланған.

Бірақ еліктеу сөз табы сөзжасам саласында әлі терең зерттелмеген, ашуы жетіспей тұрған бір теориялық мәселелері жеткілікті. Бұған дейін тек жеке монографиялық еңбектерде морфологиялық деңгейде қарастырылып келді. Қазақ тіл білімінде еліктеу сөз табына жеткілікті түрде мағыналық тұрғыдан талдау жасалынса да, олардың сөзжасам жүйесіндегі атқарар рөлі мен сөйлемдегі синтаксистік қызметі қарастырылмаған. Оның сөзжасамдағы мағыналық құрылымын, морфологиялық, синтаксистік және коммуникативтік-прагматикалық қасиеттерін айқындауға жеткіліксіз болып отыр.

Еліктеу сөзінің шығу тарихына келетін болсақ, ең алғашқы адамдар тілі осы еліктеу сөздерінен барып шыққан деп XVIII ғ. тілші-ғалымдар дәлелдеуге тырысса, ал, керісінше, қазіргі таңдағы батыс лингвистері олардың нақты лексикалық мағынасы жоқтығын алға тартып, оларды тілдегі сөз жүйесіне қосқылары келмейді. А.М. Щербак өзінің «Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков» атты еңбегінде «у изобразительных слов — совершенно особый тип значения, подражательный, образный. Следовательно, и изобразительные слова наряду с самостоятельными и служебными входят в систему средств языкового общения» деп ол өз пікірін ұсынады [4]. Оның тіл біліміндегі жалпы зерттелуі жөнінде ұсынысын К.Құсайынов «Звукоизобразительность номинации в казахском языке» атты диссертациялық еңбегінде ары қарай нақтылай түседі [5]. Түрлі сөздердің сөзжасамы жазу-сызу пайда болған кезден бастап бастау алған, ал сол сөздерді жүйелейтін сөздіктер қажеттілігі әр түрлі мақсат-мүдделерге сай, белгілі жүйе бойынша топталып, нақты ұғымдарды білдіретін нышандардан, белгілерден, сөздерден жасалған азаматтың даму жолын айғақтайтын куәлік тәрізді, рухани мәдениеттің жазба шежіресі.

Гректің ұлы ойшылдары Аристотель мен Платон саралай келе, сөз атаулыларды екіге бөліп қарастырған. Олар: есімдер және етістіктер. Ал кеңірек зерттеле келе сол елдің грамматисі (б.э.б. I ғ.) Дионис Фракийский сөз таптарын сегізге бөлген. Осы қағидаға сүйене отырып, өзге елдің ғалымдары да орта ғасырларға дейін сөз табын сегіз деп келді. Оның ішінде еліктеу сөз табы болған жоқ. XX ғ. 20-жылдарына дейін еш зерттеле қоймаған еліктеу сөздерді көне түркі тілдерінің чуваш тілінде алғаш зерттеген Н.И.Ашмарин болды. Оны түркологиядағы еліктеу сөздің атасы деп таниды. Одан кейін Н.И. Ашмариннің салып кеткен жолын ары қарай зерттеп жүйелеген Н.К. Дмитриев болды. Ол оғыз тіліндегі еліктеу сөздерді зерттеді. Ары қарай Ресей мен Орталық Азия республикалары ғалымдары зерттеу нәтижесінде қомақты зерттеулер жарық көрді. Бірақ еліктеу сөздерді үндіеуропалық тілдердегідей 1950 жылдарға дейін түркі тілдерінде де бірде одағайлардың, бірде үстеулердің қатарында қарап келді. Қазақ тіліндегі еліктеу сөздермен ең алғаш А.Ысқақов, содан кейін Ш.Сарыбаев, А.Қайдаров, К.Құсайынов, Б.Катембаева, тағы басқалар зерттеген. Ал М.Жұбанова және А.Ислам ағылшын және қазақ тілінің еліктеу сөздерін кандидаттық диссертацияларында өзге тілдермен салғастырып қарастырған.

Еліктеу сөзі бірқатар тілдерде күні бүгінге дейін де одағайлар мен үстеулер қатарында қарастырса, көптеген түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тіл білімінде де еліктеуіш сөздердің лингвистикадағы статусы айқындалып, одағай сөз табынан бөліп алынып жеке сөз табы ретінде қарастырыла бастады.

«Қазақ тілі» грамматикасында сөз таптарын негізгі сегіз топқа бөлген. Олар: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, шылау, одағай. Ал 1948 жылы қазақ тіліндегі еліктеу сөзінің атасы ретінде тануға болатын А.Ысқақов осы мәселеге байланысты жазылған мақалаларында қазақ тілінде тағы бір сөз табын кіргізуді ұсына келе көптеген зерттеулер нәтижесінде 1954 жылы «Қазіргі қазақ тіліне» еліктеу сөзді 9-шы сөз табы ретінді кіргізіп, қазақ тіл біліміне өзгерістер енгізді. Содан бері еліктеуіш және бейнелеуіш сөздер кеңінен зерттеліп, жеке дара сөз табы ретінде тілдік категория болып есептелінді. Ол кейбір тілдерде, атап айтқанда, үндіеуропалық және неміс тілдерінде әлі де болса еліктеу сөзі одағайлар құрамында қарастырылып отыр.

Еліктеу сөздері негізінен ертеден қалыптасқан тілдік құбылыс, өзге сөздер сияқты тілдің даму барысында біртіндеп өз құрамын жетілдіріп, әр халық көркем әдебиеттерінде, ауызекі тілдерінде қалыптасып, қордаланған дүние.

Бұған дейін А.Байтұрсыновтың 1914 жылы жарық көрген «Тіл — құрал» атты еңбегінде одағайлар мен еліктеу сөздерді бір сөз табына жатқызылса, кейіннен 1925 жылғы нұсқасында одағайларды өз ішінен еліктеуіш және лептеуіш деп бөлген [6].

Дегенмен де бұл сөз табының бөлінуі өз шешімін таппаған, әлі де болса пікір таластырып отырған мәселе уақыттың еншісінде қалып отыр. Еліктеу сөз табының түрлері, еліктеуіш және бейнелеуіш сөздердің лексика-семантикалық сипаты, коммуникативтік-прагматикалық сипаты, сондай-ақ түбір еліктеуіш пен бейнелеуіш сөздерден сөзжасамдық тұрғыда жасалған зат есімдер, етістіктер, сын есімдердің өздеріне тән ерекшеліктерді айқындап, саралау; еліктеу сөздердің түркітанудағы, оның ішінде қазақ тіліндегі жалпы зерттелу жақтарын қарастыру, сондай-ақ еліктеуіш және бейнелеуіш сөздердің семантикалық, морфологиялық, синтаксистік сипатындағы ерекшеліктері, оның ішінде олардың мағыналық тұрғыдағы, сөзжасамдағы сөз тудыру, сөйлемдегі орны мен сөйлем мүшелерімен тіркесу жағдайларын қарастыру бүгінгі күннің мәселесі болып отыр.

Еліктеу сөз табын сөзжасам тұрғысында қарастыру туралы осы күнге дейін дау туғызып отырған мәселелер көп. Жан-жақты зерттеуді әлі де болса талап етіп отырған мәселе болып отыр. Оны лингвистикада «ономатопика» терминімен беруге болады. Грек тілінен алынған бұл терминнің мағынасы *onoma* — атау, *poesis* — жасау, яғни *onomatopoica* — сөз жасау болады. Ал сөзжасам жүйесінде толық ашылып зерттеле қоймаған бұл сөз табы туралы әр тұрғыдан зерттеулер жүргізілсе де, сөзжасамдық тұрғыдан нақты зерттеу нысанына айналмай отыр.

Еліктеу — сөз жан-жануарлардан, заттардан шыққан түрлі дыбыстарды, яғни, тілдік емес акустикалық түйсікті адамға тән артикуляциялық органдардың көмегі арқылы тілдік дыбыстармен беруге тырысу.

«Еліктеуіш сөздер семантикалық жағынан алғанда, біріншіден, табиғатта ұшырайтын сан алуан құбылыстар мен заттардың бір-бірімен қақтығысу я соқтығысуларынан тұратын, сондай-ақ неше түрлі жан-жануарлардың дыбыстау мүшелерінен шығатын, әр түрлі қимыл әрекеттерінен туатын, әрқилы дыбыстарға еліктеуден пайда болған түсініктерді білдірсе, екіншіден, сол табиғатта ұшырайтын сан алуан құбылыстар мен заттардың және түрлі жан-жануарлардың сыртқы сын-сипаты мен қимыл-әрекеттерінің қилы-қилы көріністерінен пайда болған түсініктерді білдіреді» [1; 320].

Еліктеу сөз табы семантикалық тұрғыдан екіге бөлінеді: дыбыстық еліктеуіш сөздер және бейнелеуіш сөздер. Екеуінің атқарар қызметіне қарай өзіндік ерекшеліктерімен айқындалады. Дыбыстық еліктеуіш сөздер табиғаттағы, қоршаған ортадағы, күнделікті тіршілікте кездесетін неше түрлі алуан дыбыстардың тілде барынша дәл берудегі еліктеуден тұрса, ал бейнелеуіш сөздер семантикалық мағыналары сол табиғат пен қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың сыртқы бейнесін іс-әрекетін көзбен көру арқылы туатын түсініктердің атаулары болады. Сонымен қатар олардың семантикалық тұрғыдан ғана емес, фонетика-грамматикалық жағынан да өзіндік айырмашылықтары бар. Басқа елдің де тіл грамматикаларында да еліктеу сөзін екіге бөлу фактілері бар. Орыс тілінде подражательные слова болса, ал еліктеуіш пен бейнелеуіш сөздерді звукоподражательные и образоподражательные, немесе звукоподражательные и звукообразные, слова деп бөліп қарастырады [7]. Бұл термин түркі тілдеріне алғаш орыс тілінен келіп кірген болса керек. Осы еліктеу сөздерінің екі түрінің айырмашылығына тоқталатын болсақ, еліктеуіш сөздер қандай да бір дыбыс атауын дәл жеткізуге тырысса, ал бейнелеуіш сөзде ештеңеге еліктемей тек әсерлі, ерекше етіп суреттеп, мәнерлі түрде бейнелейді. Мысалы: *Ай-Шешек ұзын, аппақ мойнын сәл қисайта, үміт, күмән аралас жүзбен, сынай қарап қалт бөгелді* [8; 329]. *Жалт қарап еді: Хамиттің атының тізгінінің бір жағы лесниктің қолында тұр екен* [9; 14]. *Қала шырт ұйқыда, ұйқыда болғанда, оянбайтын ұйқыда екен* [9; 66]. *Ол орнынан лып етіп түрегеліп, Ақраштың созып жіберген аяғының үстінен аттап өтті* [10; 57]. Осы сөйлемдердегі *қалт, жалт, шырт, лып* бейнелеуіш сөздері көркемдік, бейнелілік бір әсер беріп тұр, бірақ ештеңеге еліктеп тұрған жоқ. Ол мына мысалдардағы еліктеуіш сөздерде керісінше: *Маған міндет қылатының мынау шоқпым па? — деп долы әйел көсеуді лақтырып жіберіп, көйлегінің өңірін дар-дар жыртып* [10; 55]. *Сол кезде зор қуатқа шыдамай, Қалдыбайдың белбеуі бырт үзіліп кетті* [10; 39]. *Шаңқ-шаңқ еткен білте мылтықтың даусы естіледі* [11; 19]. Еліктеуіш сөздер мен бейнелеуіш сөздер құрамындағы дауысты дыбыстардың ашық немесе қысандығы, жуан не жіңішкелігіне қарай сөздің мағынасына әсер етіп қана қоймай, сонымен бірге көп мағыналы болуымен бірге ауыспалы мағынада да қолданысқа түсе алады. Белгілі бір сөйлем мүшесінің қызметін өзіне қатысты мағыналық сөздермен тіркесе отырып атқара алады. Сондай-ақ бұл сөздерден сөзжасам жүйесінде түрлі жаңа сөздер жасалып, тілдік сөздік қорын байытуда өзіндік қызметі ерекше. Яғни көркем әдебиетте шығарма кейіпкерлерінің сырт пішіні мен түр-тұлғасын, іс-әрекеттерінің қимыл-қозғалысын, әр түрлі заттар мен жан-жануарлардың мәнерлілігін дәл сипаттайтын, шебер түрде жеткізе алатын таптыртпас құрал ретінде құндылығы жоғары еліктеу сөз табының қолданысында өзіндік ерекшелігі айқындалған.

Сөздік қор ұдайы даму үстінде үнемі толығып, басқа тілден енген сөздермен болсын, өмірдің әр саласына қатысты жаңалықтармен бірге келген сөздермен болсын жаңа ұғым туғызып, олар тілде жаңа сөздер, атаулар қалыптастырады. Бірақ ол тілдегі сөздік қордың көбейуінің негізгі жолы емес. Тілдің ішкі мүмкіндігіне байланысты тілдегі бар сөздер мен сөзжасамдық жұрнақтар, яғни сөзжасамдық тәсілдер, арқылы туынды сөздер жасалады. Бұдан тілдегі туынды сөздердің көне заманнан бері қарай қолданылып келе жатқан сөзжасамның негізгі үш тәсілі арқылы іске асады, олар:

- 1) синтетикалық;
- 2) аналитикалық;
- 3) лексика-семантикалық тәсіл.

Ертеден қордаланып жинақталған тіліміздегі барлық сөздер мен сөзжасамдық жұрнақтарды қандай ретпен қолданудың заңдылықтарын қалыптастыратын осы тәсілдердің рөлі айтарлықтай айқындалған. Осы үш тәсілдер бойынша еліктеу сөз табының жасалуы, сөзжасам тұрғыдан қандай заңдылықтармен жасалатыны жөнінде тіл білімінде қалыптаса бастаған жүйелі іздері көп. Оны осы сөзжасам жүйесімен айналысқан А.Ысқақов, Н.Оралбаева, О.Тоққожаева, тағы басқалардың сынды еңбектерінен көруге болады. Аталған ғалымдар еңбектерінен тілдегі туынды сөздердің белгілі сөзжасам тәсілдерінің қалыптасқан жүйесі бойынша сөзжасамдық жұрнақтарды туынды сөз жасау үшін қалай, қандай тәртіпте қолданудың жолдары осы тәсілдер арқылы берілгенін көруге болады.

Сөзжасам жүйесіндегі синтетикалық тәсілде сөздің жұрнақ арқылы жасалу жолдарын көрсетсе, ал сол сөздердің мағынасын анықтайтын тәсілді синтетикалық дефиниция қазақ тілі түсіндірме сөздіктерінде атқарады. Ал сөзтізбеге алынған сөздердің мағынасын ашудағы, яғни дефиниция берудегі тәсілі туралы мынадай бір анықтама бар: «Синтетикалық дефиниция — белгілі бір дүниетанымның, құндылықтардың жүйесіне, белгілі бір ұғым немесе түсініктің құрамына енетін зат, құбылыс немесе қатынастырды бір-бірімен өзара салыстыра бағалаудан келіп шығатын, тәжірибеге, қауымның ортақ білігіне негізделіп жасалатын анықтама» [12; 279].

Мысалы: **БЫРТ**: *бырт етті* — *тырс етіп үзілген, не морт сынған дыбыс* [13; 163]. **ШЫҚЫР**: *қатты заттардың үйкелісінен шығатын дыбыс, сықыр* [13; 932]. **ТАРС**: 1. *Құлағанда, ұрылғанда, ашылғанда қатты шығатын дыбыс, үн*. 2. *ауысп. Мықтап, қатты етіп деген мағынаны білдіреді* [13; 185]. **ЖЫЛТ**: *жылт етті* а) *бір нәрсенің кенет жылтырап көрінуі; ә) бір нәрсенің оқыстан кездесуі*. *Жылт еткен* — *көрінген, жаңадан пайда болған, кез келген* [13; 329]. **ШАТЫР-КҮТІР**: *Дыбыстық еліктеуіш сөз. Сатырлаған, күтірлеген дыбыс* [13; 907]. **ШЫЖ**: *шыж етті* — *отқа қатты қызып, шыжылдады*. *Шыж ете қалды* — *дауыстың оқыс шығуы*. *Шыж көбелек болды* — *бәйек болды* [13; 931]. **ШЫЖ-ШЫЖ**: *шыж-шыж етті* — *дыбыс еліктеуіш сөз. Шыр-шыр ету* [13; 932].

Синтетикалық дефинициялардың бір түрі — анықталатын лексикалық бірлікті оның өзін тудырған қимыл-әрекеттің нәтижесі немесе бір бүтін нәрсенің, құбылыстың бөлігі, бөлшегі ретінде көрсететін генетикалық дефинициялар. Генетикалық дифференциялармен түсіндірме сөздіктегі математикалық, физикалық және техникалық терминдер түсіндіріледі [14].

Еліктеу сөз табының синтетикалық тәсілмен жасалу жолы тұрғысынан туынды сөз жасау үшін оның, біріншіден, лексикалық мағынасы болуы қажет етілсе, екіншіден, оның сөзжасамдық жұрнағы болуы керек. Бұлар тілдік бірлікке жататындықтан әрқайсысының өзіндік атқаратын қызметтерімен ерекшеленеді. Мысалы: *Енді үздіксіз тарсыл-гүрсіл басталды* [8; 446]. *Мен сені... қазір... — деп, бұрқылдап орнынан тұра сап, бас отауға қарай тайды* [10; 43].

*Қылаң етіп қылт етіп,
Сылаң етіп, сылт етіп,
Мықындары былқылдап,
Тау суындай саңқылдап,
Сүмбіледей жылтылдап,
Айдынды тұған Қыз Жібек,
Отауға қарай жөнелді....* [15].

Топтанысып, жамырыңқырай сөйлесіп, ақырын сыңқылдап күлісіп, қыз-келіншек ауылдың солтүстік жағындағы жалпақ аламыш қарағандарға қарай жүрді [9; 107]. *Бар жылқы дүрлігіп, дүрсілдете шапқан көсем айғырдың соңынан бұрыла бергенше болған жоқ, аришынды шабдарын ұшыртқан қара шалдың қолындағы ирелеңдеген ұзын шалма ұрымтал жерден найзағайдай зу етіп, құрық мойынға оқ жыландай тәп етті* [16; 11]. *Өзі де сөзінен жаңылып, береке-құты қашып отырған бүйрек бет адан сайын ыңқылдап-сыңқылдап қалып еді* [16; 20]. *Құтырған көк төбеттей арс-ұрс етіп, Бақсыны кім әкелген ырылдатып* [17; 125]. Лексикалық мағынасы бар еліктеу сөздері лексикалық бірліктен және сөзжасам жұрнақтарының қатысуымен жасалады. *Тарсыл-гүрсіл, бұрқылдап, былқылдап, саңқылдап, жылтылдап, сыңқылдап, дүрлігіп, дүрсілдете, ыңқылдап-сыңқылдап, ырылдатып, тағы басқа туынды сөздердің жана мағынасы тарс, гүрс, бұрқ, былқ, саңқ, жылт, сыңқ, дұр, ыңқ, сыңқ, ыр* сөздерінің негізінде жасалған, сондықтан олар негіз сөздер деп аталады. Мағына байланыстылығы туынды мағынаға арқау болған негіз сөздерден жасалынып тұр. Туынды сөзге негіз сөзі болатын лексикалық бірліктер негізінде туынды мағына туындап тұр. Тілдік

зерттеулер нәтижесі де туынды сөз жасайтын лексикалық бірліктердің лексикалық мағынасы болуы керектігін дәлелдеген.

Еліктеу сөздерінің лексикалық мағынасы сөзжасамдық жұрнақтар арқылы басқа сөз таптар жасалып, жаңа лексикалық мағынаға ие болады. Мысалы: *тарс-ыл, сыр-ыл, бұлт-ақ, бұлк-ек, даң-ғыр, қаң-ғыр, дұң-гір, күң-гір* т.б. Еліктеу сөздерінің негізінен *-ыл, -іл, -л, -ек, -ғыр, -гір* сөзжасам жұрнақтары арқылы зат есімдер туындаған болса, *желб-іре, салб-ыра, ұлб-іре, қалб-ыра күрк-іре, дүрк-іре, арбаң-да, ербең-де, күбір-ле, қоқаң-да* т.б. Негіз еліктеуіштерден туынды *-ыра, -іре, -ла, -ле, -да, -де* сөзжасам жұрнақтары арқылы жаңа лексикалық мағынаға ие болып, етістіктіктер жасалған. Осы мысалдардағы негіз сөз қызметін еліктеуіш сөз атқаратын болса, сөзжасам жұрнақтары арқылы жаңа лексикалық мағынасы бар туынды сөздер жасалған. Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған бұл сөздер оның құрамындағы негіз сөздерге байланысты. Сөз құрамына талдай отырып, түбірдің қай сөзден жасалғанын, қандай сөз негіз болғандығын анықтай отырып түсіндіруге болса, негіз сөздің мағынасының неге солай екенін түсіндіру мүмкін емес. Мысалға, *арбаңда* сөзінің негіз сөзі *арбаң* болса, *-да* сөзжасам жұрнаға арқылы ол жаңа сипатқа ие болып іс-қимылды білдіретін етістік жасалған. Осы туынды сөзге негіз болған *арбаң* сөзінің мағынасы неге *арбаң* екенін түсіндіру мүмкін емес, өйткені бірнеше мындаған жылдар нәтижесінде осы сөздің өзіндік мағынасы қалыптасып, бәріне бірдей түсінік берген.

Синтетикалық тәсілде сөзжасамдық жұрнақ негізгі мүшенің бірі болып саналады, өйткені оның қатысынсыз ешбір туынды сөз жасалмайды. «Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды түбірлердің құрамындағы морфемалардың әрқайсысының орны бар, негізгі морфема бірінші орында тұрады, көмекші морфема, яғни жұрнақ, екінші орында, негізгі морфема, яғни лексикалық бірліктің соңында тұрады. Туынды түбірдің құрамындағы морфемалардың орны тұрақты» [1; 204]. Кейбір сөзжасамдық жұрнақтар сөздің лексикалық мағынасын мүлдем өзгертпей тек негіз сөздің мағынасын түрлендіретін жұрнақтар болады. Мысалы: негіз етістіктерден жасалған туынды еліктеуіш сөздер: *домала — домалаң, жайна — жайнаң, қызар — қызараң, ағар — ағараң* т.б. сөз мағынасын өзгертпей, оларға түрлі мағына қосқан. Осыған байланысты сөзжасамдық жұрнақтар екі түрге бөлінеді: лексикалық мағына жасайтын жұрнақтар және лексикалық мағынаны түрлендіретін жұрнақтар. Әр сөз табының өзіндік сөз тудырушы сөзжасамдық жұрнақтары болуымен ерекшеленеді. Еліктеу сөз табының сөзжасамдық жұрнақтары туынды еліктеуіш сөздер жасаса, сын есімнің сөзжасамдық жұрнақтары түбір сын есімнен туынды сөздер жасайтыны сияқты осы жүйе бойынша ары қарай кете береді. Бұдан шығатын қорытынды — әр сөз табының өзіндік сөзжасамы қалыптасуымен синтетикалық тәсіл барлық сөз табында ортақ қызмет етеді.

Аналитикалық тәсіл синтетикалық тәсілден сөзжасамдық бірліктері арқылы ажыратылады. Яғни лексикалық бірлік пен жұрнақ синтетикалық тәсілде туынды сөз жасаса, ал аналитикалық тәсілде жұрнақтан өзге тек лексикалық бірліктер ғана негізгі сөз жасаушы тұлға қызметін атқарады.

Қазақ грамматикасында: «Қазақ тілінде аналитикалық тәсіл жиі қолданылатын, өнімді тәсіл болуымен бірге, оның іштей бірнеше түрі бар: 1) сөзқосым; 2) қосарлау; 3) тіркестіру; 4) қысқарту сияқты аналитикалық тәсілдің төрт түрі бар» [1; 205], — деп берілген. Басқа сөз таптарына қарағанда еліктеуде сөзжасамның жоғарыда айтылып өткен аналитикалық тәсілдің кейбір түрлерінің қолдану аясы тарлау болып келеді. Сөзқосым тәсілінің өзі іштей біріктіру және кіріктіру болып екіге бөлінсе, ал еліктеуіш сөз табында бұл тәсілдер қолданысы сирек. Керісінше қосарлану тәсілі бұл сөз табында қолдану аясы кең, әрі күнделікті өмірде де жиі қолданылады. Екі сөздің қосарлануынан туған мағыналы сөздер қосарлана келіп біртұтас мағыналы қос сөздер жасайды. Қосарлау тәсілі сонау Орхон-Енисей жазба ескерткіш тілінде де қолданылғанын көптеген зерттеу нәтижелері көрсетіп отыр. Яғни сөз тұлғасын жасау кезінде Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде синтетикалық тәсілмен бірге сөз тұлғаларын біріктіретін аналитикалық тәсіл жаңа атау жасауда қолданылған. Аналитикалық тәсілдің бір түрі қосарлау тәсіліндегі қос сөздер кез келген сөздерден құрала бермейді.

Қосарлау тәсілі арқылы жасалған еліктеу сөздерінің жасалуына тоқталар болсақ, олардың сыңарлары бір сөз табынан болады. Мысалы: *арбаң-ербең, арбаң-тарбаң, қиқаң-қиқаң, алпаң-солпаң* т.б. Сондай-ақ қос сөздердің сыңарлары мағыналас сөздерінен *адыраң-едірең, қылмың-жылмың* т.б. гөрі қайталама қос сөздер еліктеуіш сөз табында өте көп қолданылады. Мысалы: *арбаң-арбаң, алиаң-алиаң, ағараң-ағараң, далаң-далаң, елең-елең, елбең-елбең, ербең-ербең, балпаң-балпаң, бортаң-бортаң, бүрсең-бүрсең, жалаң-жалаң, жалбаң-жалбаң, жалтаң-жалтаң, қызараң-қызараң, көлбең-көлбең, қожаң-қожаң, қоқаң-қоқаң* болады.

Аналитикалық тәсілдің тіркестіру түрі сөз табының бұл түрінде өнімсіз. Кез келген сөз таптарымен тіркесе бермейді. Жалаң түрі де күрделі (косарланған) түрі болмасын етістіктермен тікелей тіркессе, ал басқа сөз таптарымен мардымсыз тіркесетін болса, сын есім, үстеу, шылау сияқты сөз таптарымен мүлде тіркеспейді. Мысалы: *Ұру, ұрсу, даң-дұңмен милары ашып, Бастары болып кеткен әңкі-тәңкі* [17; 159]. *Сұңғақ бойлы, аласы аз көзі жарқ-жұрқ еткен Ақкербезді де сол жолы көрген* [10; 20]. — *Мына Арқадаға Кенесарыдан хабар дұңк-дұңк жетіп жатыр* [10; 20]. *Мына бір уақиға есімде қалып қойды: Жемми арқылы табиғаттың құшағында мүлгіген Даубензенге келе жатқанымызда біздің оң жағымыздағы шың басынан бір үлкен тас құлап, тасыр-тұсыр еткен бойымен көлге күмп ете түсті* [18]. *Дәйекші жігіттер жаққан оттар жыпыр-жыпыр етеді* [11; 41]. Осыдан еліктеу сөздерінің толық мағыналы етістіктердің барлығымен тіркесе бермей мағына сәйкестігіне қарай тіркесуін көреміз, әрі *ет* көмекші етістігімен еркін тіркесе беретінін де аңғарамыз. Тіркестіру еліктеу сөзінің тілде емле бойынша бөлек жазылып қалыптасқанымен, басқа сөз табымен тіркесіп жазылғанда мағына дербестігін жоғалтып, біртұтас мағынаны да береді. Еліктеуіш сөздер ет көмекші етістігімен тіркесіп қай формада тұруына байланысты, тұтасымен тұрып бір күрделі мүше болады.

Аналитикалық тәсілдің тағы бір түрі — қысқарту тәсілі. Қазақ тіл білімінде ертеден-ақ қалыптасып бір жүйеге келтірілген бұл тәсіл халқымыздың байырғы тілінен бері келе жатыр. Адам аттарын сыйлау, еркелету сияқты жағдайларда қысқартып айтқан. Мысалы: *Сераға, Нұраға* т.б. Сөзжасам жүйесіндегі зерттелген мәселелер тұрақталынғанмен, ол қатып қалған құбылыс емес. Қазан төңкерісінен кейін аналитикалық тәсілдің көлемі ұлғайып тілімізде күрделі атаулар көбейді. Ол сөздерді айтуда және жазуда ықшамдап айту қажеттілігі туындап, соның нәтижесінде орыс тілінің сөздерді қысқарту тәсілі сөзжасам жүйесіне де келіп қосылды. Кеңес дәуірі кезінде қалыптасып қолданысқа түскен. Мысалы: *КПСС, МТС, партбюро, обком, колхоз, совхоз* т.б. Ал еліктеу сөзінің сөз табында бұл қысқарту тәсілі тән емес. Мүлде қолданыста жоқ.

Лексика-семантикалық тәсіл де тілдің сөзжасам жүйесінде ертеден бері қызмет етіп келе жатыр. «Бір сөздің ешбір жұрнақсыз сөз табына меншіктілігін ауыстыруы құбылысын сөзжасамдық тұрғыдан қарау басым бағыт алды. Сөздің дыбыстық құрамын, тұлғасын өзгертпей, оның бұрынғы мағынасының үстіне тағы да жаңа мағына қосу, сол арқылы бір сөзге бірнеше сөздің қызметін атқарту тілде кең өріс алды» [2; 5]. 1989 жылғы «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты ұжымдық еңбекте осы сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі кеңінен қарастырылған. Сөз сөйлем ішінде түрлі мағына беруіне әр түрлі көп мағынаға ие болады. Оның дыбыстық, морфемдік құрылымы сақталып тек жаңа мағынаға ие болады. Тіл білімінде мұндай құбылыс прономинализация (сөздердің бір сөз табынан екіншісіне айналуы) деп аталады. Белгілі бір сөздердің жаңа мағынаға ие болуы, көп мәнді, ең бастысы омонимдік қатарға келуі арқылы жасалады және сөздердің о бастағы мәнін жоғалту не болмаса әлсірету барысында басқа бір сөз табының қатарынан танылуға жол береді. Тіл жүйесінде омонимдердің бірнеше түрі кездеседі. «Көп мағыналы сөздердің жеке мағыналары арасындағы байланыстың үзілу нәтижесінде пайда болған омонимдердің екі тобы болады. Олардың бір тобы лексика-грамматикалық омонимдер болса, екінші тобы лексикалық омонимдер деп аталады. Лексика-грамматикалық омонимдер — бір мезгілде бірнеше сөз табының қызметінде қолданылатын, генетикалық тұрғыдан туыспайтын омонимдер. Лексикалық омонимдер — бір сөз табының құрамына кіретін, генетикалық тұрғыдан туыстас омонимдер» [12; 194]. Ал кейінгі қазақ тіл білімінде сөзжасамның жеке сала ретінде бөліне бастауына байланысты былай делінген: «Лексика-семантикалық тәсіл арқылы сөздің жаңа мағынаға көшуіне байланысты сөз бір сөз табынан екінші сөз табына ауысады, оны ғылымда конверсия деп атайды. Конверсия жолымен жаңа жасауы — өте көп тараған тәсіл, оның ішкі ерекшеліктері де бар» [1; 207, 208]. Қазақ тіл білімінде осылайша сөзжасам аясында, оның бір тәсілі ретінде қаралатын конверсия құбылысының сөзжасамдық қасиеті мен функционалдық-грамматикалық сипатын да жоққа шығаруға болмайды. Бір ғана *шақ* еліктеу сөзінің бірнеше мағынасы бар. Мысалы: **ШАҚ I.** 1. *Мезгіл, мезет, кез.* 2. грамм. *Іс-әрекет, қимылдың өткен кез, осы мерзім, келер уақытқа тәндігін білдіретін етістік категориясы.* **ШАҚ II.** 1. *Дәл, лайық, құйып қойғандай.*; 2. ауысп. *Қысқа, келте, аз, шағын.* **ШАҚ келмеді** — дәл келмеді, дес бермеді, шыдатпады. **ШАҚ III.** 1. *Жару, қирату, сындыру.* 2. *Бір затты бөлу, есептеу.* **ШАҚ IV.** 1. *Тістеу, талау.* ауысп. *Тіл тигізу, сөзбен шаниу, түйреу.* **ШАҚ V.** *Шырпы, сіріңке жандыру, от жағып, бір нәрсені тұтату.* **ШАҚ VI.** *Наразылығын, мұңын біреуге айту, шағыну.* **ШАҚ VII.** *Әрең, зорға отыр.* **Шақ отыр** — *зорға, әрең отыр.* **ШАҚ:** *шақ етті-* 1. *Бір нәрсенің екінші бір нәрсеге тақ етіп тиген дыбысы.* 2. ауысп. *Адамның бірдеңеге дереу ашу шақырып, бастырмалата жөнелуі.*

Басқа тіл білімін де де, оның ішінде орыс тіл білімінде, бірқатар түркі тіл білімдерінде сөздің бір сөз табынан екінші сөз табына ауысуының жеке тілдік құбылыс ретінде зерттеліп, таныла бастауы тегіннен-тегін емес. «Әуелі сөз жаңа синтаксистік позицияда тұрақты түрде қолданылады, содан кейін жаңа сөз табының морфологиялық белгілерін бойына сіңіре бастайды» деп кенес дәуіріндегі түркі лексикографиясында конверсия жолымен жасалған лексика-грамматикалық омонимдерді жан-жақты зерттеген ғалым А.А.Юлдашев анықтама береді [19]. Түркі тілдерінің сөздіктерінде конверсия құбылысын зерттеу мәселесімен А.А.Юлдашевтен кейін оның шәкірті Ж.М.Гузеев конверсия жолымен жасалған лексика-грамматикалық омонимдер арасындағы семантикалық байланысты ашуда зор еңбек сіңірген. Оның осы мәселе бойынша «Проблематика словника толковых словарей тюркских языков» және «Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков» атты еңбектері бар. Қазақ тіл білімінде А.Османова, татарстандық белгілі тіл маманы Ф.А.Ганиев сынды тіл мамандары өз ойларын ортаға сала отырып, дәлелді пікірлер ұсынған.

Дегенмен сөзжасам процесінің алдымен лексикалық құбылыс екенін ескерсек, сөзжасам процесі нәтижесінде еліктеу сөздері мейлі, ол синтетикалық тәсіл арқылы, мейлі аналитикалық тәсіл арқылы, не болмаса лексика-семантикалық тәсіл не конверсия құбылысын арқылы жүзеге асын, жаңа лексикалық мағыналы сөз пайда болады. Тіл байлығын дамытуда бұл процестердің бәрінің де атқарар рөлі жоғары.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақ грамматикасы. — Астана: Елорда, 2002. — 784 б.
2. Оралбаева Н.О. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасамдық жүйесі. — Алматы: Ғылым, 1988. — 104 б.
3. Түркі тілдері: Энцикл. басылым. — Астана: Фолиант, 2002. — 134-б.
4. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Наречие, служебные части речи, изобразительные слова. — Л.: Наука, 1987. — С. 123.
5. Хусайынов К. Звукоизобразительность номинации в казахском языке: Дис. ... д-ра филол. наук. — Алматы, 1988. — 300 с.
6. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 261-б.
7. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. — М.: Наука, 1988. — С. 517.
8. Мағауин М. Аласапыран. Тарихи роман. — Алматы: Жазушы, 1988. — 830 б.
9. Сейфуллин С. Повесть және әңгімелері. — Алматы: Казгослитиздат, 1957. — 266 б.
10. Алдамжаров Б. Ұлы сел. Роман. — Алматы: Жазушы, 1988. — 382 б.
11. Есенберлин І. Көшпенділер. — 3-кіт. — Алматы: Жазушы, 1986. — 328 б.
12. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктердің құрылымдық негіздері. — Алматы: Ғылым, 2002. — 367 б.
13. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. — Алматы: Дайк-Пресс, 2008. — 968 б.
14. Дарбинян А.К. Общая характеристика метаязыка толковых словарей: Автореф. дис. ... канд. — Ереван, 1988. — С. 13.
15. Сейфуллин С. Шығармалар. — Алматы: Жазушы, 1964. — 419-б.
16. Жүнісов С. Ақан Сері. Роман-повесть. — Алматы: Жазушы, 1981. — 472 б.
17. Торайғыров С. Сарыарқаның жаңбыры. Поэмалар — Алматы: Жазушы, 1987. — 224-б.
18. Дойл Артур Конан. Шерлок Холмс хикаялары / Орыс. ауд. Орманбаева мен Т.Кәкішев. — Алматы: Жазушы, 1968. — 179-б.
19. Юлдашев А.А. Принципы составления тюркско-русских словарей. — М.: Наука, 1972. — С. 244.

Қазіргі түркі тілдеріндегі кейбір дауыстылардың сипаты

Тұрсынова М.А.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

В статье анализируются гласные звуки современных тюркских языков в сравнительно-историческом аспекте. Автором выявляются общие характерные особенности гласных звуков в тюркских языках, которые подтверждаются анализируемым языковым материалом. С целью выявления особенностей, различий и общих черт гласных звуков тюркских языков проанализированы фрагменты памятников древнетюркской письменности, а также приведены сведения по исторической фонетике тюркских языков.

The article is devoted to research of vowels in modern Turkic languages in comparative historical aspect. The author reveals common characteristic features of vowel sounds in Turkic languages which were affirmed by analyzed language material. Research of features of vowel sounds in Turkic languages is based on a material of Turkic Ancient written monuments, and also is given basic data on Historical Phonetics of Turkic languages.

Ғылымда «Орхон-Енисей жазба ескерткіштері» дейтін белгілі көне түркі тілінде 8 дауысты фонема болса (а, е, ы, і, о, у, ө, ү) [1; 35], қазіргі түркі тілдеріндегі дыбыстарға да қатысты ортақтықтармен қатар ерекшеліктері де бар.

Ортақтық түбі бір түркі тілінің тектестігін көрсетсе, ол сөздің белгілі бір деңгейіндегі дыбыстардың өзгеріске түспей сақталуы ретінде көрініп, айырмашылығын дыбыстық сәйкестіктердің сипатымен, үндестік заңына қатысты ерекшеліктерімен, кейбір тілдердің өздеріне ғана тән ішкі табиғатымен байланыстыруға болады.

А дыбысы түркі тілдерінің басым көпшілігінде сөздің барлық деңгейінде ортақ сипатта қолданылады. А дыбысына қатысты түркі тілдеріндегі ерекшеліктерді ашық-қысаң дауыстылардың сәйкестігімен, өзбек, башқұрт, татар тілдеріндегі *а*-ның *о*-ға жақын естілуімен көрсетуге болады.

Түркі тілдеріндегі құрамында *а* дауыстысы бар сөздерге өзбек тілінде *о* сәйкес келеді. Өзбек тіліндегі *о*-ны айтқанда, тіл *а* фонемасын айтқандағыдан да әрі қарай жиырылады. Тілдің ұшы астыңғы тіске тимей, төменгі иек мейлінше төмен түседі, яғни *о* — тіл арты, ашық, езулік фонема. Ауыздың кең ашылуынан жасалатын ашық *о* қатар келген дауыссыздардың әсерінен екі түрлі мәнде айтылады: *қ, ғ, х* дауыссыздарымен қатар келгенде тіл арты, басқа дауыссыздармен қатар келгенде тіл алды мәніне ие болады.

Өзбек тіліндегі *о*, басқа түркі тілдеріне қарағанда, өзіндік ерекшелігі бар фонема. Еріндік мәнде айтылатын *о* өзбек тілімен қоса, татар, башқұрт тілдерінде кездескенімен, өзбек тілінде ғана фонологиялық мәні бар [2; 39]. Сөз буындарының жуан-жіңішкелігін талғамайтын, қазақ тіліндегі *а* немесе *ә*-ге сәйкес келіп тұрған *о* фонемасы туралы түркі тілдерін зерттеген ғалымдар пікірі әр түрлі. Айталық, кей ғалымдар өзбек тіліндегі *а* езулігінің еріндікке айналуын өзбек халқының құрамына орта ғасырларда иран тектес халықтардың сіңісіп кетуінің тигізген әсері деп қараса [3; 27], кей зерттеушілер *а*-ның ашық *о*-ға айналуын өзбек тілінің өзіндік ерекшелігімен байланыстырады [4]. Ал өзбек тілінің грамматикасын зерттеген ғалым А.Н.Кононов *о* фонемасының пайда болуын тарихи жалғыз *а*-ның екі фонемаға, яғни *а*, *о* фонемаларына бөлінуімен байланыстырады [5]. В.В.Решетов дауысты фонемалардың санының азаюы конвергенция құбылысы деп атап көрсете келіп: «Второй процесс, происходивший в истории фонем литературного узбекского языка, привел к увеличению количества гласных фонем нижнего подъема в результате дивергенции типично тюркского заднерядного *а*. В ряду гласных нижнего подъема появился широкий гласный (*о*)», — деп өзбек тіліндегі *о*-ның пайда болуына өз пікірін келтіреді [6; 118]. А.М.Щербак: «И все же объяснить возникновение огубленности *а* влиянием одних комбинаторно-позиционных условий очень трудно, так как огубленность *а*, например, в узбекском языке развилась и в тех случаях, когда ни фонетическое окружение, ни позиция в слове не способствовали этому. Примечательно так же, что при наличии одинаковых возможностей огубления широких и узких гласных под влиянием окружающих звуков и одинаковой реализации этих возможностей в общетюркском масштабе устойчивое и более или менее регулярное огубление прослеживается только в небольшой группе тюркских языков», — деп өз көзқарасын білдіреді [2; 41]. Яғни өзбек тіліндегі *о* фонемасының пайда болуына байланысты екі

түрлі пікір бар дедік. Бір топ ғалымдар бұл құбылысты субстрат теориясы десе, екінші топтағылар өзбек тілі дамуының ішкі заңдылықтарының әсері деп қарайды. Біз бұл тұрғыда бірінші көзқарас дұрыс болар деп жорамалдаймыз. Мысалдар: *ата–ота, апа–опа, бала–бола, алма–олма, құлақ–қулоқ, нәзік–нозик, қағаз–қоғоз, сақал–соқол* т.б.

Өзбек тіліндегі *о* фонемасының басқа түркі тілдеріндегі *а*-ға сәйкес келуімен қатар бірқатар сөздер өзбек тілінде де *а* езулігімен айтылып, салыстырып отырған тілдер арасында да байқалады. Яғни қазақ, қырғыз тілдеріндегі *а* өзбек тілінде де *а* фонемасына сәйкес келеді: *амал–амал, анық–аниқ, ақылды–ақлли, талап–талаб, қалың–калин, қайшы–кайчы* т.б.

Татар, башқұрт тілдерінде де басқа түркі тілдеріндегі *а* дыбысы *о*-ға жақын естілетін тұстары бар: *қара–қ[ao]ра, ат–[ao]т* т.б.

М.Томанов бұл туралы: «Дыбыстау мен сапасы жағынан *а* фонемасы қазіргі қазақ, алтай, эзербайжан, балқар, қарайым, қырғыз, қарақалпақ, құмық, түрік, түрікмен, ұйғыр, хақас, шор тілдерінде бірыңғай бір-біріне жақын дәрежеде. Айырмашылық башқұрт, татар және өзбек тілдерінде кездеседі. Башқұрт пен татар тілдеріндегі *а* фонемасы, басқа тілдермен салыстырғанда, біршама «жасық» *о*-ға жақын естіледі» [3; 40].

Жалпытүркілік *а* дыбысының кейбір тілдерде еріндік сипатта айтылуы немесе *а* мен *ы* арасындағыдай естілуінен басқа кейбір тілдерде *ы* дыбысына сәйкестігі де орын алған. Оған тува, якут, чуваш тілдерін жатқызуға болады [7; 57].

Алайда бұл сияқты сәйкестіктер түркі тілдерінде кездескенімен, олардың себебі әлі күнге дейін түсіндірілмей келеді. Бұл туралы А.М.Щербак: «Появление *ы* на месте *а* невозможно объяснить ни характером вокализма непервых слогов, ни особенностями непосредственного фонетического окружения: изменение *а* в *ы* наблюдается в начале слова, после любых согласных и перед любыми согласными, независимо от качества гласных последующего слога», — дейді [2; 145]. *А-ы* сәйкестігінің басқа түркі тілдерінде кездесуі туралы ғалымдар пікірін келтіре отырып, С.Бизақов бұл алмасулардың сөз варианттарының қалыптасуына негіз болып қазақ тілінде де орын алғандығы ретінде *таяз/тайыз, айқара/айқыра, айырмасы/айырымы, мағана/мағына* т.б. сияқты сөздерді мысалға алады [8].

Чуваш тілінде басқа түркі тілдеріндегі *а*-ның *ы*-ға сәйкестігімен қоса, *у* дыбысына да сәйкестігі бар екендігі қазақ–чуваш тілдерін салыстыруда *алма–улма, бар–пур, бас–пус, жан–чун, қара–хура, сат–сут, сақал–сухал, туп–тап, тарт–турт* т.б. [7; 68].

Қазақ тілінде *ә* дыбысы сөздің басқы буындарына қарағанда, соңғы буындарында сирек кездеседі, сонымен бірге бұл фонема кейбір сөздер құрамында *а* графемасымен таңбаланады: *ән, сән, кітап [kitən]* т.б. Қазақ тілінде *ә*-нің сирек кездесуінің басты себебі ретінде кей ғалымдар *ә*-нің қазақ тіліне басқа күншығыс тілдерінен келген сөздермен байланыстырады [9]. А.Байтұрсынов та қазақ тіліндегі дауысты фонемалардың таңбасы ретінде *ә*-ні енгізбеген [10]. І.Кеңесбаев: «...һар, һаріф т.б. сөздердегі *һ* фонемасы біздің тілімізде кейде нульге айналады. Осының салдарынан һа тізбегі *ә* фонемасын тудырған болу керек», — деп [9; 230]. *ә* дыбысының фонема ретінде қазақ тіліне бертін кезде пайда болғандығын айтады. М.Томанов V–VIII ғасырлар жазбаларының тілінде де, орта ғасырлардың алғашқы кезеңіне қатысты жазбаларда да бұл фонема кездеспейтінін өзінің тіл тарихына байланысты еңбегінде жазады [1; 45].

Дегенмен *ә*-нің байырғы сөздеріміздің құрамында кездесетін *әке, әже, және* сияқты сөздерді мысалға алуымызға болады. Осыған орай *ә* фонемасының түркі тілдеріне араб, иран тілінен еңбегені, оның төл дыбысымыз екені туралы А.Ысқақов өзінің «Қазақ тілінің фономорфологиялық құрылысын тарихи тұрғыдан сараптау» деген еңбегінде жазады. Ғалым қазақ тілінің көне бір, екі буынды сөздерінен мысал келтіре отырып, қазіргі кей түркі тілдерінде қосымша құрамында да сақталғанына мысал келтіреді, әрі *ә* дыбысы көне түркілік жуан дауысты *а* дыбысының жіңішке сыңары болғандығы туралы өз топшылауын айта келіп: «...*ә* дыбысы қазіргі түркі тілдерінің кейбіреулерінде біржолата жоғалып кеткенімен, кейбір түркі тілдерінде, мысалы: татар, ұйғыр, т.б. тілдерде әлі күнге дейін сөздің барлық буынында қолданылады. Ал қазақ тілінде тек бірінші буында ғана сақталып қалған байырғы дыбыс екеніне ешбір күмән болмасқа тиіс», — дейді [11]. Мұндай пікірді С.Мырзабековтің де еңбектерінен кездестіруге болады.

Қазіргі түркі тілдерінде *ә* дыбысы қазақ тілінен басқа татар, ұйғыр, эзербайжан, башқұрт, түрікмен тілдерінде кездеседі және алғашқы үш тілде түбір құрамында да, қосымшаларда да актив қолданылуымен ерекшеленеді. Мысалы: *сөйләп бирдә-сөйлеп берді, бара бирә-бара бере, иртән-ертең, тәрәзә-терезе, тәкә-теке, каләм-қалам* т.б. (татар); *кәл-кел, кәт-кет, бәр-бер, вәтән-отан,*

йәр-жер, әт-ет, сәксән-сексен, дарах-терек, келимән-келемін, сөйлимә-сөйлем т.б. (ұйғыр); *сенин өлкән-сениң өлкең, көрүрсән-көресің, нә әкәрсән, ону бичәрсән-не ексең, соны оарарсың* т.б. (әзербайжан); *минән зур-менен зор, менән биргә-менімен бірге, әтәс-әтеш, сәғәт-сағат, кәрәк-керек, мәктәп-мектеп* (башқұрт); *кәтмән-кетпен, кәсе-кесе, гәрә-көр, нәче-неше, әдик-етик* (түрікмен).

Татар, башқұрт тілдерінде *ә* фонемасы басқа түркі тілдеріндегі *а* дыбысына сәйкес (*бәйлә-байла, әйлән-айнал, әйт-айт, чәч-шаи* т.б.) болуымен қатар, орыс, араб, парсы тілдерінен енген сөздердің құрамындағы кейбір дыбыстардың орнына да (*кәрзинә, тәлинкә, шәл, сәләм, бәхет, қаләм* т.б.) қолданылады.

Кейбір түркі тілдерінде *ә*-ні таңбалайтын арнайы әріп жоқ болғанымен, ғалымдар пікіріне қарасақ, диалектілерде *ә* фонемасының орын алатын тұстары бар. Н.З.Гаджиева қырғыз әдеби тіліндегі сегіз фонемаға қоса, сөздің барлық буынында кездесетін қырғыз тілінің оңтүстік говорындағы *ә*-ні тоғызыншы фонема деп көрсетеді [12; 146]. Ф.Г.Исхаков әзербайжан, түрікмен, ұйғыр, татар, башқұрт, қазақ тілдерінде дербес фонема ретінде саналатын *ә*-нің өзбек тілінің сингармониялық говорларында кездесетінін айтады [12; 70]. Ал В.В.Решетов өзбек әліпбиінде орын алмағанымен, *ә*-ні дербес фонема екендігін айта келе: «Гласный *а* в современной узбекской орфоэпии имеет различные оттенки, некоторые из которых по сути дела являются самостоятельными фонемами. Помимо *а*, сюда относится и гласный [ә], являющийся не оттенком, а вполне самостоятельной фонемой с широким диапазоном употребления, но не нашедшей отражения в узбекском алфавите. Гласный [ә] в литературном узбекском языке употребляется очень широко и в любом звуковом окружении, даже в непосредственном соседстве с глубокотонами согласными *қ, г, х*: *адаб* [әдәп], *ука* [үкә], *санамоқ* [сәнәмоқ], *қилдилар* [қылдылар], *қиламан* [қыләмән]» [6; 140].

«*Е* фонемасы қазіргі түркі тілдерінде екі түрлі негізде қалыптасқан: таза түркілік *е*, орыс тілі арқылы енген сөздер құрамындағы *е*», — деп М.Томанов атап көрсеткендей [3; 41], қазіргі түркі тілдерінде *е* дыбысының *і, ә, и* дыбыстарына сәйкестіктері орын алған.

Е-і сәйкестіктері көне жазба ескерткіштерінде де (*біс-бес, іл-ел*) кездесетін тұстарын ескерсек, бұл сәйкестік қазіргі тілдерге де тән екендігі көрінеді. Оны татар-қазақ тілдерін салыстыру арқылы көруге болады: *бүген-бүгін, көзсез-көзсіз, без-біз, сез-сіз, тел-тіл* т.б.

Сондай-ақ қазақ тіліндегі *кел, кес, тер* сөздерінің *кил, кис, тир* түрінде қолданысы хақас, татар, башқұрт тілдерінде кездесіп, басқа түркі тілдерінен, көне түркі тілінен ерекше сипатта көрінеді. Сонымен қатар тува тілінде *е* фонемасының көмей арқылы айтылатын вариантының фонемалық мән алуы басқа түркі тілдерінде кездеспейді [3; 42].

Е дыбысының *ә* дыбысына сәйкестігінің татар (*сөйләп торалар-сөйлеп тұра береді, бара бирә-бара бере*), башқұрт (*минән зур-менен зор, минән бергә-менімен бірге, дүнән-дөнен*) тілдерімен қоса қырғыз тілінде де көрінісі бар: *нерсе (нәрсе), дептер (дәптер), кесіп (кәсіп), тен (тән)* т.б.

Түркі тілдерінде *е* жіңішке дауыстылар қатарына жататындықтан, құрамында басқа жіңішке дауыстылар бар сөздерде кездеседі. Ал өзбек тілінде ерекшеленеді. Басқа түркі тілдерінде тіл алды дауыстыларымен ғана қатар тұра алатын *э/е/* өзбек тілінде ғана барлық дауысты дыбыстармен қатар келеді. Мысалдар: *еркек-эркак, кеме-кема, тізе-тизза, тілек-тилак* т.б. Әрине, бұның басты себебі өзбек тілінде дауыстылардың жуан-жіңішке болып бөлінбеуіне да байланысты болса керек.

Ы дыбысы түркі тілдерінің барлығында дерлік қолданылғанымен, қарлұқ тобындағы тілдерде ерекшеленетіні белгілі.

Өзбек тілінде басқа түркі тілдеріндегі *ы*-ның дәл өзіндей дыбыс жоқ. Кей сөздердің құрамындағы жоғары-қысаң и дауыстысы қазақ, қырғыз тіліндегі *ы*-ға жақын естіледі: *билади* [билады] (*біледі*), *мактабдами*? [мактаптамы] (*мектепте ме?*), *гаплашдим* [гаплашдым] (*сөйлестім*), *қишлоққа* [қышлоққа] (*ауылға*) т.б. Дегенмен де қазақ тіліндегі *ы*-ның нақты көрінісі өзбек тілінде жоқ. Бұл туралы Ф.Г.Исхаков: «Фонема *ы* во всех тюркских языках, за исключением лишь современного узбекского и уйгурского, в которых *ы* и *и* уже совпали в одну фонему, произносящуюся как *и*», — дейді [7; 47].

Ы дыбысының ортақ түркілік сипатына қарағанда чуваш тілінде аталған дыбыстың басқа тілдердегідей қысаң емес, ашық дәрежеде айтылуы орын алған. Ал якут тілінде басқа түркі тілдерімен салыстырғанда *а-ы* немесе *ы-а* сәйкестіктері де кездеседі: *ый-ай, ыт-ат, ақата-әкесі, аата-аты* т.б.

Сөздің әр шеніндегі ашық дауыстылар мен қысаң дауыстылардың бірінің орнына бірі қолданылуы — салыстырып отырған тілдерде кездесетін басты ерекшеліктің бірі. Бұл сәйкестіктерге түркі тілдеріндегі *ы-а, а-ы* түріндегі сәйкестіктерді жатқызуға болады: *арқылы-орқали, тысқары-*

ташқари (қазақ-өзбек), *жаңа-жаңы*, *жалаңаш-жылаңаш*, (қазақ-қырғыз), *ылтан-алтын*, *тыра-тары*, *тымар-тамыр*, *пыл-бал* (чуваш-қазақ), *қалың-қылың*, *хырын-қарын* (тува-қазақ) т.б.

Қазақ, өзбек тілдеріндегі дауысты дыбыстарға қатысты дыбыс алмасуларына *ы-у* түріндегі дыбыс сәйкестігін де айтуға болады. Қатар келген ерін фонемасының әсерінен *ы-ның у-ға* айналуы өзбек тілінен басқа әзербайжан, түрік тілдерінде де кездеседі [13]. Бұндай ерекшеліктің қырғыз тіліне де қатысты екенін төмендегі мысалдар арқылы дәлелдеуге болады: *мысық-мушук*, *ұйқы-уйку*, *тұмсық-тумишук*, *тырна-турна*, *бұйрық-буйрук* т.б.

Қазақ тіліндегі *ы* дыбысына қатысты болып отырған бұл ерекшеліктер түркі тілдері тарихымен тығыз байланысты екендігін тіл тарихы материалдарынан көруге болады. Қазақ, қырғыз, өзбек тілдеріндегі *ы-у* сәйкестігін *ы* дыбысының тарихымен байланыстырсақ, қазіргі қазақ тіліндегі *ы* дыбысының көне түркі тарихына қатысты *у/ұ/-ы* немесе *у-ұ-ы* болып шығады [1; 48].

Қазақ тілінде көсемшенің *-а*, *-е*, *-й* жұрнағынан кейін жалғанған жіктік жалғаудың *-ды*, *-ді*, *-ты*, *-ті* құрамындағы *-ы*, *-і* кей кезде ауызекі сөйлеудің орфоэпиялық заңдылықтарына сәйкес естілмей қалады, бірақ орфографиялық ереже бойынша жазылуда сақталады. Мысалы: *барады* — [барад], *келеді* — [келед], *айтады* — [айтад]. Осы етістіктің келер шағының үшінші жағына қатысты жалғау қырғыз тілінде қазақ тіліндегідей *-ды*, *-ді*, *-ты*, *-ті*, түрінде емес, *-т* жалғауы арқылы беріледі, яғни қазақ тіліндегідей емес, *-ы*, *-і* қолданылмайды. Бұл жалғаудың көпше түрі қырғыз тілінде *-ышат*, *-ишет*, *-ушат*, *-ушет* болып келеді. Мысалы: *айтқым келеді* — *айткым келет*, *барсам болады-барсам болат*, *істегім келеді* — *иштегим келет*, *таныссам болады екен* — *танышсам болат эле*, *олар хат жазысады* — *алар кат жазышат*, *сағат сегізде басталады* — *саат сегізде баишталат* т.б.

Қазақ тілінде сөз басында үнді *р*, *л* дауыссыздары келсе, олардың алдынан дауысты дыбыс естіліп тұрады, бірақ жазуда еленбейді (*лақтыр* — *ылақтыр*, *рақым* — *ырақым*, *лас* — *ылас*).

Бұл қолданыс түркі негіз тілінде *р*, *л* дауыссыздарының сөз ортасы мен аяғында кездесіп, сөз басында қолданылмауына байланыстырылып жүр [1; 62]. Ал қазақ тіліндегі *р* мен *л*-дан басталатын сөздерді қырғыз тіліндегі қолданысымен салыстырсақ, орфографияда да *ы*, *и* түсірілмей қолданылатынын көреміз. Бұл туралы И.А.Батманов: «В киргизских словах *р* в начале слова не употреблялся. Обычно все заимствуемые арабско-иранские слова с начальным *р* протезировались узким гласным *ы*, *у*: уруксат, ыракмат», — дейді [14]. Бұл қазақ және қырғыз тілдеріндегі ұқсастықтарды көрсетеді, екі тіл табиғатының жақындығы байқалады, ортақ түркілік ұқсастық көзге түседі, тек қырғыз тілінде қазақ тіліндегідей емес, орфографияда сақталады: *рахмет-ыракмат*, *рас-ырас*, *рахат-ыракат*, *лақ-улак*, *лай-ылай* т.б.

Қазақ тіліндегі *і* қысаңы сөздегі *л*, *р* сонорынан бұрын және сөздің екпінсіз позициясында редукция басқышымен айтылады: *білім* [блім], *піскен* [пскен], *білек* [блек] т.б. Өзбек тілінде де қатаң дауыссыздар ортасында (*киши* [кши], *пишир* [пшир]). Сондай-ақ *р*, *л*, *з* дауыссыздарынан кейін де *и*-дің естілуі баяулайды: *кир* [кр], *бирок* [брок], *билан* [блэн], *бир* [бр] т.б.

Қазақ тіліндегі *и* әрпі қазақтың төл сөздерінің құрамында кездескенде *ый* (*қисық*, *жымы*), *ій* (*ти*, *би*), *ұй* (*мұқит*, *оқи*), *үй* (*түкси*, *дүние*) дыбыстарынша естіліп, *и* графемасы арқылы таңбаланады. Ал қырғыз, өзбек тілдеріндегі *ий* дыбыстық тіркесі қазақ тілінде *и* түрінде де кездеседі. Қазақ тіліндегі *і* дыбысы қырғыз тіліндегі *и*, сондай-ақ қазақ тіліндегі *ы*, *і* өзбек тіліндегі *и* дыбысы қолданылатын тұстарға сәйкес болғандықтан, бұл жерде таңбалық айырмашылық қана көрінеді: *ине* [ійне]-*ийне*, *игілік* [ійгілік]-*ийгилик*, *дидар* [дійдар]-*дийдор*, *қиын* [қыйын] *қийин* т.б.

О дыбысы қазақ тілінде көбіне сөздің бас буындарында қолданылады. *О* дауыстысы сөз басында қолданылса, алдынан дәнекер дыбыс естіліп, дифтонгоид сапада айтылады: *отыз* [уотүз], *орман* [уорман], *орын* [уорүн] т.б.

О, *ө* дыбыстарының сипатын жалпы түркі тілдерімен салыстыру барысында өзбек, татар, башқұрт тілдері ерекшеленетінін көруге болады. *Ө* дыбысы *о*-ның жіңішке сыңары болғанымен, өзбек әдеби тілінде, татар, башқұрт, чуваш тілдерінде орын алмаған.

Қазақ тіліндегі *о* фонемасына өзбек тіліндегі еріндік жартылай қысаң фонема *у* сәйкес келеді. Өзбек тіліндегі *қ*, *г*, *х* дауыссыздарынан кейін келген *у* қазақ тіліндегі тіл арты *о*-ға жақын естіледі: *қул* (*қол*), *хужалиқ* (*қожалық*), *қурғон* (*қорған*) т.б. Өзбек тіліндегі *у* фонемасының артикуляциясы туралы А.Махмудовтың еңбегінде: «Рот открыт меньше, чем при произношении *о*. Губы напряжены, сильно отделены от зубов и вытянуты вперед: между ними образуется овальное отверстие», — деп көрсетеді [15].

Өзбек тіліндегі *у* дауыстысы *қ*, *г*, *х* дауыссыздарынан кейін қазақ, қырғыз тіліндегі жіңішке *ө* дыбысына жақын айтылады: *гузал* [гөзэл] (*әдемі*), *курпа* [көрпә] (*көрпе*), *куркам* [көркәм] (*көркем*) т.б.

Бұл тілдегі у қазақ, қырғыз тілдеріндегі *ө*-ге сәйкес келгенімен, сөз соңында кездеспейді, яғни сөздің тек басқы буындарында ғана қолданылады.

Түркілік *о* фонемасының қазіргі түркі тілдерінде сақталуымен қатар, кей тілдердегі көрінісі барлық уақытта бірдей еместігін айта келіп, М.Томанов өзбек тіліндегі *о* фонемасының ерекшелігі туралы: «Өзбек әдеби тілінде *о* типтес екі түрлі фонема бары белгілі: басқа түркі тілдеріндегі *а* дыбысына сәйкес келетін, *о*-дан гөрі «ашық» айтылатын (*от, борат, бор*) және басқа тілдердегі *о* (кейде *ө*) дыбысына сәйкес келетін, бірақ одан қысаң айтылатын *о*. Соңғы *о* фонемасы айтылуда у-ға жақын естіледі. Акустикалық жағынан өзбек тілінде *о* дыбысы у мен *о*-ның арасынан естіледі. Оны дыбыстағанда ауыз қуысы у дыбысын айтқандағыдай, бірақ ілгері қарай жүйткіген жағдайда болады», — дейді [3; 43]. Яғни қазақ тіліндегі жуан *о* мен жіңішке *ө* өзбек тілінде бір ғана у арқылы беріледі. Өзбек әдеби тілінде сингармонизм заңдылығының сақталмауына сәйкес у бірнеше жуан және жіңішке дауысты дыбыстардың қызметін атқарады. Мысалы: *қол–құл, ойын–уйын, өзге–үзге, көп–қуп, қоңырау–қунғироқ, көмір–көмүр–қумир* т.б.

Яғни өзбек тіліндегі у-дың қазақ, қырғыз тілдеріндегі *о, ө* дыбыстарына сәйкес келгенімен де, бұл тілдегі у дыбысы у-ға жақын естіледі. Қазақ, қырғыз тілдеріндегі *о* мен *ө*-ні айтқанда, өзбек тіліндегі у-ға қарағанда, еріннің дөңгеленуі басым. Ал өзбек тілінің сингармониялық говорларында *ө* кездесе береді [7; 90].

Қазақ, қырғыз тілдеріндегі *о* жуан, ал *ө* жіңішке сөздермен қатар келіп, сөз мағынасын ажыратады да, графикалық тұрғыдан ерекшеленеді, ал өзбек тілінде екеуі бір ғана у-мен таңбаланады. Мысалы: *ор (шөп ору) — ур, өр (шаш өру)- ур, от (от жағу)- ут, өт (өтіп кету)- ут, бол (тез бол)-бул, бөл (екіге бөл)-бул* т.б.

Қазақ немесе көптеген түркі тілдерінде *о, ө* дыбыстарының сипаты татар, башқұрт тілдерінде у, ү түрінде болып келеді де, қыпшақ-бұлғар топшасындағы тілдердің фонетикасына байланысты ерекшелік ретінде көрінеді: *муйын–мойын, йул–жол, йуқ–жоқ, күз–көз, күк–көк, тугыз–тоғыз* т.б.

Ал *о* дыбысының чуваш әдеби тіліндегі ерекшелігін зерттеушілер төмендегі сипатта көрсетеді:

Басқа түркі тілдеріндегі *о* дыбысы чуваш тілінде у *сул-йол, сук-йок, хул-қол*), *ву (вунна-он, вут-от, вучах-очак, вута-отын)*, *ва (вал-ол, ватар-отыз)*, *вы (выран-орын, выр-ор)* түріндегі сәйкестіктер ретінде орын тапқан [7; 89].

О, ө дыбыстарының басқа дыбыстарға қарағанда қазақ тіліндегі ерекшелігі ерін үндестігіне байланысты. Қазақ тілінде *о, ө* орфоэпиялық норма бойынша ғана сөздің барлық деңгейінде қолданылады. Ал түркі тілдерінің ішінде қырғыз, алтай тілдері ерін үндестігін күшті сақтайтын тілдер болғандықтан, барлық буында қолданыла береді және бұл орфографияда да сақталады.

Қазақ тіліндегі жуан *о -қор, -қой, -ғой* қосымшалары құрамында келгенде, соңғы буындарда да кездеседі (*мансапқор, әуесқой, даңғой*). Қырғыз тілінде *о, ө* буын талғамай, қосымшалар құрамында да қолданылады (*қолдор, өкүлдөр, топтор, көчөлөр*) т.б. Бұл қырғыз тілінде лабиалды сингармонизмнің тілдік, құрылымдық деңгейде сақталғанына және оның күштілігіне байланысты болған ерекшелік көрінеді.

Қазақ тіліндегі ұ дыбысына көптеген тілдердегі қысаң еріндік у дыбысы сәйкес келеді. «Көне түркі тілінде сөздің басқы буынында айтылған у дыбысы қазақ, т.б. қыпшақ тілдерінде қысқа айтылатын *о* мен у немесе у мен *ы* арасында естілетін жуан дауыстыға ауысқан. V–VIII ғасырлар жазбалары тілінде: *қул (құл), уйа (ұя), уруш (ұрыс), қулақ (құлақ), қулач (құлаш)* т.б. Бұл фактілерге қарағанда, қазақ тіліндегі сөз басында айтылатын ұ-ның арғы түбі көне түркілік осы позициядағы у дыбысы болады», — деген М.Томановтың пікіріне қарасақ [1; 48], бұндай сәйкестік қазақ тілін бірталай түркі тілдерімен салыстырғанда да байқалады. Көне тілдегі у-дың ұ-ға өтуі қазақ тілінен басқа қарақалпақ, ноғай, татар тілдерінде бар [2; 151].

Қазақ тіліндегі ұ дыбысының көне түркілік у дыбысымен ортақ дыбыс екендігі қазақ немесе басқа түркі тілдерінің тарихына қатысты мәліметтерден көрінеді.

Қазіргі түркі тілдерінің ішінде қазақ тіліндегі ұ дыбысына ұқсас дыбыс татар, башқұрт, ноғай, қарақалпақ тілдерінде орын алған. Татар, башқұрт тілдерінде *о*, ноғай тілінде у, қазақ тілінде ұ әрпімен таңбаланатын бұл дыбыстың аталған тілдердегі сипаты ұқсас екендігін төмендегі мысалдардан көрінеді:

Қазақ: *ұзақ, ұзын, ұста, ұшқын, құлақ, мұрын, құлын.*

Башқұрт: *озак, озон, оста, оскон, колак, морон, колон.*

Ноғай: *узак, узын, уста, ушкын, кулак, бурын, кулын.*

Татар: *озак, озын, оста, очкын, колак, борын, колын.*

У дыбысы ұ дыбысының жіңішке сынары екені белгілі. Көне түркі тілінде у-дың қазіргі қазақ тіліндегі көрінісі ұ болса, көне түркілік у дыбысы біраз қыпшақ тілдерінде сақталып қалған. Қазақ тіліндегі у башқұрт, татар тілдерінде ө, ноғай тілінде уь арқылы таңбаланады. Мысалдар:

Қазақ: *күн, тун, күміс, түлкі, күлкі.*

Башқұрт: *көн, төн, көмөш, төлкө, көлкө.*

Ноғай: *куьн, туьн, куьмис, туьлки, куьлки.*

Татар: *көн, төн, көмеш, төлке, көлке.*

Қазіргі түркі тілдеріне тарихи-салыстырмалы зерттеу жүргізу арқылы түркі тілдерінің фонетикасы мен сөздік құрамы, грамматикалық құрылысы жөнінде мағлұмат алуға болады және бұл зерттеулер олардың тектестігін дәлелдейтін ұқсастықпен қатар өзгешеліктерін де көрсетеді.

Қазіргі түркі тілдерінің дауысты дыбыстарын, бір жағынан, өзара салыстыра отырып, ескі мұраларға да назар аударуға, олардың даму, қалыптасуына шолу жасауға болады. Сол арқылы әрбір тілдің фонетикасындағы, ұқсастықпен қатар кейбір өзгешеліктер анықталады. Ол өзгешеліктердің көпшілігі әрбір ұлт тілінің қалыптасу, даму кезеңдерінде пайда болғандығы байқалады.

Әдебиеттер тізімі

1. *Томанов М.* Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. — Алматы: Мектеп, 1988. — 264 б.
2. *Щербак А.М.* Сравнительная фонетика тюркских языков. — Л.: Наука, 1970. — 204 с.
3. *Томанов М.* Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. — Алматы: Қазақ ун-ті, 1992. — 190 б.
4. *Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З.* Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. — М.: Наука, 1986. — С. 10.
5. *Кононов А.Н.* Грамматика современного узбекского литературного языка. — М.-Л.: Изд. АН СССР, 1963. — С. 18.
6. *Решетов В.В.* Узбекский язык. — Ч. 1. Введение. — Ташкент: Учпедгиз, 1959. — 360 с.
7. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. — Ч. 1. Фонетика. — М.: Изд. АН СССР, 1955. — 334 с.
8. *Бизақов С.* Тілдік норма және варианттылық. — Алматы: Ғылым, 1997. — 42-б.
9. *Кеңесбаев І., Мұсабаев Ф.* Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика. — Алматы: Мектеп, 1962. — 107 б.
10. *Байтұрсынұлы А.* Шығармалары. — Алматы: Жазушы, 1989. — 146-б.
11. *Ысқақов А.* Қазақ тілінің фономорфологиялық құрылысын тарихи тұрғыдан сараптау. — Алматы: РБК, 1999. — 52-б.
12. *Гаджиева Н.З.* Проблемы тюркской ареальной лингвистики. — М.: Наука, 1975. — 303 с.
13. *Севортян Э.В.* Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. — Ч. 1. Фонетика. — М.: Изд. АН СССР, 1955. — С. 39.
14. *Батманов И.А.* Современный киргизский язык. — Фрунзе: Изд. АН СССР, 1963. — С. 100.
15. *Махмудов А.* Гласные узбекского языка. — Ташкент: Фан, 1968. — С. 26.

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 82

А.С. Пушкин и А. Ахматова: традиция и диалог

Идрисова Э.Т.

Актюбинский государственный университет им. К. Жубанова

Мақалада Пушкин поэтикасының Анна Ахматованың көркемділік модальдығына ықпал ету мәселесі қаралады. Пушкин поэтикасы — Ахматованың үнемі цитация мен автоцитацияның қайнар көзі және тәсілі. Сонымен қатар «Мен» және «Әлем» қатынастары контекстінде анықталатын лирикалық кейіпкерлер қатынастарының жүйесі Ахматованың пушкиндік дәстүрден шегінісін белгілеуге мүмкіндік береді. Ахматованың шығармашылығындағы Пушкиннің ықпалы кең цитаталық топқа ғана емес, сонымен бірге жаңа поэтикалық контекстер (мән – мәтіндер) құруға да негіз болды.

In the article the issues are considered of A. Pushkin's poetics influence on the poetic modality of A. Akhmatova. Pushkin's poetics is the source and method of permanent citation and autocitation by A. Akhmatova. At the same time, the system of persona relations defined within the context of relations "I" and "the world" allows observing departure of A. Akhmatova from the Pushkinian tradition. Influence of Pushkin has not only conditioned the broad citatory layer, but also creation of new poetical contexts in the oeuvre of A. Akhmatova.

Рецептивная природа художественного мышления А. Ахматовой и её влияние на эволюцию жанров в творчестве поэтессы обусловили специфику историзма, структуру художественности, повлекших, в свою очередь, особое отношение к акмеизму. Изучение этой особенности стиля Ахматовой сопоставимо с явлением *культурной парадигмы*. Понятие *культурной парадигмы* вошло в научный обиход на рубеже XX–XXI вв. [1; 488]. Чаше под культурной парадигмой применительно к лирике понимают поэтическую модальность. Так, «поэтическая модальность должна быть понята ...более широко: как специфическое отношение слова к действительности, при котором слово не может быть сведено ни к мифологически субстанциальному, ни к условно-поэтическому, ни к эмпирически-бытовому смыслу, а выступает как *принципиально вероятностный, но художественно реализованный мир отношения этих смыслов*» [1; 456].

Рецептивная природа эстетики Ахматовой, её внутренняя диалогичность выявляют роль культурной парадигмы как архетипа. Архетип традиционно понимается как обозначение «наиболее общих, фундаментальных и общечеловеческих мифологических мотивов, изначальных схем представлений, лежащих в основе любых художественных, и в том числе мифологических, структур (например, древо мировое) уже без обязательной связи с юнгианством как таковым» [2].

Впервые об эпиграмматичности словесной формы как одной из важнейших особенностей поэзии Ахматовой стал писать В. Жирмунский [3; 114]. Он видел в этом сходство её лирики с французской поэзией XVIII в. и вообще — с поэтикой французского классицизма. Как поэт, перешедший границы акмеистической эстетики, Ахматова оказалась на перекрёстке разных и многообразных традиций.

Приверженность Ахматовой классической литературе Е. Эткинд называл героической традиционностью и охарактеризовал её как фундамент поэтической оригинальности, неповторимого своеобразия. Под традиционностью учёный подразумевал развитие линий А.Пушкина, Е.Баратынского, Ф.Тютчева. Отсюда «сдержанный лаконизм, классическая афористичность и высокий эпиграмматизм Ахматовой» [4].

Рецептивная природа ахматовского дискурса обусловлена не только культурной парадигмой, но и функционированием *чужого слова*. Впервые «введение различных видов *чужого слова*» Ахматовой отметил В.В. Виноградов [5; 427], но эта идея не получила развития в его трудах. В конце XX в. о полифонизации ахматовской лирики писал Р. Тименчик [6].

Традиционное обращение Ахматовой к *чужому слову* принято связывать с эпическими (романическими) тенденциями в ее творчестве [7]. На взгляд исследователя Л.Г. Кихней, *чужое слово* Ахматовой всегда высвечивает типологичность ситуации, воспроизводимой в стихотворении, и в то же время придает тексту полифонически-многозначный смысл.

Чужое слово, имеющее характер общих с другими поэтами цитат, например, с А. Блоком, и характеризующее своеобразие поэтического метода А. Ахматовой, исследовал и Р. Тименчик. Осложнение функционирования цитат у Ахматовой в сравнении с Блоком исследователь видит в синтезе обычного типа цитирования и прямого повторения фрагмента чужого текста [6; 124]. Учёный отмечает и другие виды диалогических отношений с текстом-источником, например, запрет прямого названия определенного рода культурных ценностей, и среди них — конкретных мест «чужих текстов»: «*Не повторяй, душа твоя богата*». Исследователем были выявлены такие виды непрямого цитирования, как «теневая цитата», «опрокинутая цитата», «забытая цитата». В способах осмысления и внесения в текст цитаты прослеживается сущность акмеистической установки: понимание цитаты как микротекста («отдельный блуждающий стих»), а текста-источника — как находящегося в постоянном состоянии иерархической перестройки. В изучении природы *чужого слова* у акмеистов для Тименчика важно присутствие мотива диалога «чужих голосов». Отсюда возможность рассмотрения ахматовского текста как диалога между несколькими цитируемыми текстами.

Проблема *чужого голоса* в ранних стихах Ахматовой рассматривается современным исследователем в поле возможных решений между слиянием точек зрения авторского «я» и «голоса народа», хора «мы» и раздвоением лирического «я» и уточняется как исследование тональности авторского голоса [7; 119]. Учёный приходит к выводу о том, что в стихах Ахматовой голос «я» обладает теми же функциями, что и «чужой голос». «Чужой голос» анализируется учёным как источник новых интонаций и способ создания нового поэтического смысла.

Чужое слово обладает, как целостность, определенной иерархией. В этой иерархии самостоятельный пласт в культурной парадигме составляет география перемещений. На эту особенность метода Ахматовой, ставшей основой для исследования целостности и эволюции, обратил внимание И.Гурвич [8].

Сущность, структуру и функции культурной парадигмы и её влияние на художественное сознание А. Ахматовой нельзя понять без изучения воздействия на её поэзию русской классики, особенно А. Пушкина, Н. Некрасова, поэтов пушкинской школы, русского психологического романа, а также мировой классики: Данте, Шекспира. В свое время, поднимая проблему *романности* поэтики А. Ахматовой, Б. Эйхенбаум и Вас. Гиппиус, а затем и некоторые другие исследователи отмечали в качестве её источников поэтику М. Лермонтова, Н. Гоголя, Л. Толстого. Если в 20-е годы ставилась проблема генетической природы *романности* в поэтике Ахматовой, её связей с русской психологической прозой, то расширенное понимание *романности* позволило позднее установить её типологические параллели с новейшей прозой. Ахматова и сама приводила различные имена западноевропейских писателей-прозаиков, близких по исканиям в области формы, — Кафка, Джойс.

Поэтика Шекспира, Данте, Пушкина — это источник и способ постоянной цитации и автоцитации у Ахматовой [9]. Ахматова считала, что поэзия есть великолепная цитата, точнее, навязчивое присутствие в поэзии литературных реминисценций даёт основание усомниться в модернизме поэта [10; 539]. Рецепции в стиле Ахматовой и специфика их акмеистического освоения создают основание для характеристики её стиля как полигенетического. Важно заметить, что вниманием исследователей к традициям Шекспира, Данте, Пушкина, Некрасова, Достоевского, Анненского как источникам поэтики Ахматовой проблема не исчерпывается.

Один из доминирующих истоков, перекрывающий идиолекты разных «школ», — пушкинская традиция [11]. Мнение о специфическом пушкинизме Ахматовой сформировалось к 1917 г. Оно связано с В.М. Жирмунским, А.Л. Слонимским, Д.П. Якубовичем, К.В. Мочульским и другими. Одним из оснований для такого мнения был разветвлённый пушкинский цитатный слой в стихах Ахматовой. После выхода в сентябре 1917 г. сборника «Белая стая» (в составлении и редактировании которого принимал участие М.Л. Лозинский), укоренённость поэтики Ахматовой в классических традициях русской лирики стала общепризнанной.

О рецептивной природе стиля Ахматовой писал и Б. Эйхенбаум. Учёный обратил внимание на сочетание стилистических приемов, свойственных поэзии Баратынского и Тютчева, с типично модернистскими приемами (И. Анненского) и с фольклором [12; 139]. Сочетание этих трёх стилей сопровождается разработкой Ахматовой разговорных и частушечных форм. Результаты — в описании дырявого платка Музы, которая «протяжно поёт и уныло». В. Жирмунский выделял в полигенетичном стиле Ахматовой голос И. Анненского, у которого она научилась искусству «передавать будничными словами тонкие оттенки лирических переживаний современного поэта... сочетание бытового и обыденного с душевными событиями большой субъективной значимости, эмоционального переживания с порождённой им рефлексией» [13; 71].

Особый цитатный слой в лирике А. Ахматовой — тема Пушкина. Это не только цитатный слой, но и перекличка образов. Так, лицейский период Пушкина отзывался в поэзии Ахматовой не только образом одной скульптуры в Царском Селе, но и попыткой передать чувства созерцавшего их великого поэта:

*Урну с водой уронив, об утёс её дева разбила.
Дева печально сидит, праздный держа черепок.
Чудо! Не сякнет вода, изливаясь из урны разбитой;
Дева, над вечной струей, вечно печальна сидит.*

[14; 65]

В отличие от пушкинского стихотворение Ахматовой проникнуто чувством уязвлённого соперничества с воспетой другим поэтом девой как символом красоты: «*И как могла я ей простить / Восторг твоей хвалы влюблённой*» [15; 274]. В.Г. Маранцман считает, что эти строки относятся к Недоброву, спутнику Анны Андреевны, который вряд ли мог остаться равнодушным к прелестям «Молочницы с кувшином» [8]. К нему же обращены и заключительные строчки произведения:

*Смотри, ей весело грустить,
Такой нарядно обнажённой.*

[16; 274]

Формой другой переклички с Пушкиным является ахматовская вариация осени — любимого времени года у Пушкина. Тот же образ печальной осени:

*Уже кленовые листья
На пруд слетают лебединый,
И окровавлены кусты
Неспешно зреющей рябины.*

[17; 101]

Идиолект Пушкина проявляется не только постоянной поэтической апелляцией к пушкинским мотивам и образу поэта. В середине 1920-х Ахматова погружается в академические штудии, которые были связаны с осмыслением, во-первых, собственного художественного метода, во-вторых, своего положения в истории [18].

Линия «Пушкин — Ахматова» является наиболее разработанной в науке. Система отношений лирического героя, определяемая в контексте отношений «я» и «мира», позволяет установить отступление Ахматовой от пушкинской традиции. Целостность духовной жизни человека, связанной с историей и современностью, структурирована в пушкинском мире значением равновеликости. В художественном мире Ахматовой отношения с «миром» принимают более сложную природу, что делает относительной точку зрения Эйхенбаума о типологическом сходстве раннего эстетического символизма и акмеизма. Так, в противовес бальмонтовско-соллогубовской позиции индифферентизма к «миру», в стихах Ахматовой отношения «я» и «мира» не отличаются такой конфликтностью и противопоставленностью. Ахматовой чужда природа тотального конфликта, основанная на гипертрофии «гордого одиночества». Одиночество героя и его противопоставление миру проникнуто у поэта сознанием мировоззренческой и духовно-психологической драмы. Эмоционально-экспрессивная оценка решена в приемах народных представлений о судьбе:

*Я живу, как кукушка в часах,
Не завидую птицам в лесах.
Заведут — и кукую.
Знаешь, долю такую*

*Лишь врагу
Пожелать я могу.*

[17; 35]

Пушкинский слой проступает в лирике Ахматовой в жанре сонета. Ахматова обратилась к сонету в 1913 г., переступив при этом через канонические установления: рифмы в катренах разные и вместо обязательного по традиции 6- или 5-стопного ямба поэтом применён 3-иктный дольник. Три пушкинских сонета 1830 г. — «Суровый Дант не презирал сонета...», «Поэту» и «Мадонна» и их интерпретация Ахматовой не только обозначили линию русского сонета XX в., но и явили своего рода жанровую оппозицию, отражающую новаторство поэта в этой области. В свое время Г. Гуковский обратил внимание на то, что строки: *«Но клянусь тебе ангельским садом, / Чудотворной иконой клянусь / И ночей наших пламенным чадом...»* — это клятвы Демона. Налицо резкий стилистический контраст.

Влияние традиций на формирование метода Ахматовой проявилось и в творческом освоении приёма самоповторений у Пушкина. Обнаружив, что повторение сходных сочетаний слов имеет глубинные истоки, корнящиеся в неустанном диалоге поэта со своим прошлым и с мировой культурой, Ахматова вводит диалог с прошлым как постоянную тему новых книг стихов и в качестве самоповторений использует постоянные темы ранней лирики. Особенно ощутима разная семантическая и стилистическая функция самоповторений на фоне сравнения «Седьмой книги» и «Чёток».

Теме «Ахматова и Пушкин» в аспекте вопроса о структурных моделях поздней Анны Ахматовой на материале «Поэмы без героя» посвящена работа М. Серовой [19]. Изучая пушкинские штудии Ахматовой, исследователь выявляет, что интерес к биографии Пушкина был связан для Ахматовой, во-первых, с формулированием глубинных основ психологии творчества, а во-вторых, с возможностью более широкого раскрытия этой психологии для читателя. Этим Серова объясняет поворот к прозе в её позднем творчестве. Она доказала также, что структурные принципы ахматовской прозы заимствованы из прозы Пушкина. Не случайно Ахматова, обращаясь к читателю, указывала на использованный принцип «белкинства» — принцип игры с читателем. Без учёта данного принципа невозможно не только прочесть ахматовскую прозу, но и постичь внутреннюю логику всего творчества поэта, прежде всего логику «Поэмы без героя», — считает М. Серова. Кроме того, замечая, что Пушкин открыто присутствует в творчестве Ахматовой на образно-тематическом уровне, на уровне очевидной интертекстуальности (множество эпиграфов) и т.д., исследователь подчеркивает, отсылая к свидетельствам современников, первых слушателей «Поэмы без героя», что обнаружение любых аллюзий, восходящих к творчеству Пушкина, Ахматова всячески поощряла.

Обоснованность самоповторений Пушкина в стиле Ахматовой подтверждается признаниями поэта Л.К. Чуковской: «Анна Андреевна Ахматова однажды сказала: «Чтобы добраться до сути, надо изучать гнёзда постоянно повторяющихся образов в стихах поэта — в них и таится личность автора и дух его поэзии. Мы, прошедшие суровую школу пушкинизма, знаем, что «облаков гряда» встречается у Пушкина десятки раз» [20]. Ахматова говорит здесь о том, что индивидуальные ассоциации, скрытые в глубине сознания поэта, выступают в форме «постоянно повторяющихся образов», которыми поэт как бы «проговаривается».

Это утверждение было оспорено в одной из последних статей Ю.М. Лотмана: «Можно было бы отметить характерную ошибку, не уменьшающую, а, напротив, увеличивающую интерес мысли А.А. Ахматовой. «Облаков гряда» встречается у Пушкина не десятки, а лишь три раза: в стихотворениях «Редет облаков летучая гряда», «Аквилон» и «Сражённый рыцарь». Но и этого оказалось достаточно, чтобы в чутком слухе поэтессы возник ряд, организующий массу текстов, где этот образ не встречается. Отсюда ошибка памяти» [21; 227]. Разделяет это мнение и О. Лекманов: «Лотмановская поправка кажется нам глубоко продуманной как содержательно, так и интонационно. Избегая злорадства сыщика, поймавшего своего подопечного с поличным, доброжелательный исследователь даже ошибку Ахматовой сумел использовать во благо пушкинистики и не во вред безукоризненной репутации поэтессы» [21; 227].

Первые публикаторы маргиналий Анны Ахматовой Э. Герштейн и В. Вацуро определили суть названия ею на полях пушкинского текста различных авторских имен: «...Общая концепция позволила ей с подлинным блеском интерпретировать значение литературного или реального источника как художественного импульса (а не заимствования или «подражания») и устанавливать внутренние связи между внешне совершенно различными произведениями» [22].

Ю.М. Лотман в письме к Б.Ф. Егорову писал, что «Ахматова ...Пушкина вообще не понимала» [23; 390]. Однако законы искусства и контактов литературных стилей таковы, что эта оценка не исключает того, что открытия Ахматовой не в последнюю очередь были связаны с переживанием и осмыслением Пушкина. Мнение учёного, сказанное по другому поводу: «...каждое подлинно новое завоевание литературы неизбежно по-новому раскрывает не только внешние внетекстовые связи, но и природу внутренней структуры живых явлений культурного прошлого» [23; 394], может быть иллюстрацией к сопоставимости художественной структуры Ахматовой с пушкинскими уроками в области стиля.

Ю.М. Лотман приводит пример влияния пушкинского стихотворения на ахматовское — пушкинского «Когда владыка Ассирийский» на интонационный строй стихотворения А.А. Ахматовой «Когда в тоске самоубийства...» [24; 84]. Исследователь сопоставил хорошо знакомый для современников определённый тип интонации романтико-лирического стихотворения, начинающегося с конструкции «Когда я — ты» с факультативным распространением («то толпа»): «когда в объятия свои...», «Когда твои молодые лета...», «Когда так нежно, так сердечно...», «когда любовь и негой упоенный...».

Современный этап ахматоведения характеризуется оценкой рецептивной природы стиля не только как доминирующего в сфере пушкинизма, но и систематизацией в этой области следующих результатов: выявлением хронологико-биографической переклички, структурной цитации (метр, ритм, интонация, рифмовка, поэзия грамматики) [25].

В позднем творчестве Ахматовой проблема традиций и рецепций как парадигмы коррелирует с понятием *историко-культурной референциальности*. Так, в «Поэме без героя» современный исследователь обратил внимание на присутствие референций к Глебовой-Судейкиной (она же Психея), Мандельштаму, Кузмину, Князеву, Бахтину, Гоголю уже в первых семи строках «Посвящения» [26]. В последующих строках возникает мотив «края земли», который в своих пушкинских исследованиях сама Ахматова определяла как метафору смерти у Пушкина.

Рецепции Шекспира, Пушкина и других художников, воспринятых лирическим сознанием как возможность включения личного голоса в диалог с Историей и Культурой, участвовали в формировании жанрово-стилевых тенденций, воплощающих разные сферы бытия лирического «я» в поэзии А.Ахматовой.

Влияние мировой культурной традиции на поэтику А. Ахматовой не исчерпывается её творческим усвоением и рецептивной природой стиля поэта. Интересно, что эти литературные традиции становились предметом изучения Ахматовой. Филологические изыскания Ахматовой, безусловно, оказавшие влияние на структуру образности, стали темой её отдельных научных исследований. В этом А. Ахматова была близка А. Блоку, В. Хлебникову, О. Мандельштаму и Н. Гумилёву. Она не только изучала историю литературы, но филологическое знание входило в состав её поэтического материала. Кроме того, в «Поэме без героя» встречается термин «чужое слово» (введённый Бахтиным в его работе «Проблемы поэтики Достоевского»), введённое Ивановым-Разумником обозначение периода 1900-10-х гг. как серебряного века русской литературы (*И серебряный месяц ярко / Над серебряным веком стыл*) [27].

В 1946 г. Борис Эйхенбаум писал: «Историко-литературные работы Ахматовой важны не только сами по себе (они достаточно высоко оценены нашим советским пушкиноведением), но и как материал для характеристики её творческого пути и её творческой личности: уход от поэтической деятельности не был уходом от литературы и от современности вообще» [28; 12]. Даже по сдержанной формулировке учёного можно заключить, пишет Р. Тименчик, что существовал некоторый круг читателей, который отдавал себе отчёт в двуплановости ахматовской научной прозы и понимал, например, что статья о «Золотом петушке» трактует проблему поэта и власти применительно ко всем временам, в том числе и ко времени Ахматовой, Мандельштама, Булгакова, Замятина.

А. Ахматовой принадлежат статьи «Последняя сказка Пушкина («О «Золотом петушке»)), «Адольф» Бенжамена Констана в творчестве Пушкина», «О «Каменном госте» Пушкина», а также работы «Гибель Пушкина», «Пушкин и Невское взморье», «Пушкин в 1828 году» и др.). В «Вечере» Пушкину посвящено стихотворение из двух строф, очень четких по рисунку и трепетно-нежных по интонации. О Пушкине она высказывалась совершенно прямо: «Он победил пространство и время!». На долгие годы Пушкин становится для Ахматовой спасением и прибежищем от ужасов истории, олицетворением нравственной нормы, гармонии. Ахматова останется до конца верной пушкинскому завету художнику — *для власти, для ливреи / Не гнуть ни совести, ни помыслов / ни шеи* [18].

Среди знакомых Анны Андреевны были люди, так или иначе связанные с Пушкиным. Одним из них был Николай Владимирович Недоброво. Поэт, критик, автор первой большой статьи о творчестве Ахматовой в «Русской мысли» возводил свою родословную к Пушкину, и поэтому в его разговорах с Анной Ахматовой имя Пушкина упоминалось не раз. В 1916 г., в одну из совместных их прогулок по аллеям Екатерининского парка, и родилось стихотворение «Царскосельская статуя», идентичное пушкинскому заглавию, которое имело посвящение «Н.В.Н.» — Николаю Владимировичу Недоброву.

Таким образом, преодоление акмеизма А.Ахматовой лежит в сфере авторского сознания и обусловленности субъектных форм лирики. Одной из форм такого расширения акмеистической парадигмы являются рецепции, культурная парадигма.

Факторы рецептивной природы поэтики Ахматовой — особенности восприятия истории. Влияние А. Пушкина, поэтов пушкинской школы, Е. Баратынского, М. Лермонтова, Н. Гоголя, Н. Некрасова, Ф. Тютчева, Л. Толстого, русского психологического романа, современной русской литературной традиции, а также мировой классики — Данте, Шекспира, православно-христианской эстетики и семиотики обусловили не только широкий цитатный слой, но и создание новых поэтических контекстов, новую модификацию *художественности*.

Рецепции, являющиеся выражением культурной парадигмы, обусловили полигенетичную природу поэтики А. Ахматовой.

Исследование рецепций мировой культуры является основой анализа художественности и структуры диалога. Диалогическая природа лирики Ахматовой обусловила основные этапы построения поэтического текста как развертывания культурной парадигмы.

Рецепции явились для поэтики А. Ахматовой источником *романности*, лирического сюжета, фактором драматизма.

Расширение границ акмеизма Ахматовой обусловлено её тяготением к русскому роману XIX в., с одной стороны, и выработкой собственного метода, основанного на новом характере объектно-субъектных отношений — с другой.

Список литературы

1. Русская литература рубежа веков (1890-е – начало 1920-х годов). — М., 2000. — Кн. 2. — 960 с.
2. Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. — М., 1990. — Т. I. — С. 111.
3. Жирмунский В. Преодолевшие символизм. Анна Ахматова // Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. — Л., 1977. — С. 106–133.
4. Поэзия Анны Ахматовой на Западе. Германия и Франция // Иностранная литература. — 1989. — № 2. — С. 226–232 // (Электронный ресурс) // Режим доступа: <http://www.akhmatova.org/articles/2/etkind.htm>.
5. Виноградов В. О поэзии Анны Ахматовой: Стилистические наброски // В.В. Виноградов. Избранные труды. Поэтика русской литературы / Отв. ред. М.П. Алексеев, А.П. Чудаков. — М., 1976. — С. 420–438.
6. Тименчик Р. Принципы цитирования у Ахматовой в сопоставлении с Блоком // Творчество А.А. Блока и русская культура XX века: Тез. I Всесоюз. (III) конф. — Тарту, 1975. — С. 124–126.
7. Тамура М. О чужом голосе в ранних стихах Анны Ахматовой // Ахматовские чтения / РАН. Ин-т мировой литературы. — М., 1992. — Вып. I. — С. 119–125.
8. Гурвич И. Любовная лирика Ахматовой (Целостность и эволюция) // Вопросы литературы. — 1997. — № 5. — С. 22–38.
9. Высказывания В. Брюсова, М. Кузмина, Э. Голлербаха, Р.В.Иванова-Разумника, Г. Чулкова приводятся по: Мусатов В.В. «Я еще железней тех». I. «Все обещало мне его» (Электронный ресурс) // Режим доступа: <http://www.statya.com.ua/news84322.html>.
10. Хазанов Б. 1913 год // XX век. Серебряный век. — М., 1995.
11. Страда Клара и Вумторио. Анна Ахматова и ее XX век (Электронный ресурс) // Режим доступа: <http://www.statya.com.ua/news25002.html>.
12. Эйхенбаум Б. О поэзии. — Л., 1969. — 552 с.
13. Жирмунский В.М. Творчество А. Ахматовой. — Л., 1973. — 368 с.
14. Пушкин А.С. Собрание сочинений: В 7 т. — М., 1962. — Т. 2.
15. Первые шаги (Электронный ресурс) // Режим доступа: http://www.biografii.ru/biogr_dop/ahmatova_anna/ahmatova_anna.htm
16. Ахматова А.А. Собрание сочинений: В 6 т. — М., 1998. — Т. 1. — 968 с.
17. Ахматова А.А. Собрание сочинений: В 6 т. — М., 1998. — Т. 4. — 704 с.
18. Скрябина Т. Иосиф Бродский и Анна Ахматова (Электронный ресурс) // <http://www.krugosvet.ru/articles/104/1010418/1010418a1.htm>.
19. Серова М. «А столетняя чаровница вдруг очнулась...» // (Электронный ресурс) // Режим доступа: <http://www.akhmatova.org/articles/serova10.htm>.

20. Чуковская Л. Записки об Анне Ахматовой. — Париж, 1980. — Т. 2. (Электронный ресурс) // Режим доступа: <http://www.stihi-rus.ru/ahmatova3.htm>
21. Лекманов О.А. Концепция «серебряного века» и акмеизма в записных книжках А. Ахматовой // Новое литературное обозрение. — М., 2000. — № 46. — С. 216–230.
22. Тименчик Р. О «библейской» тайнописи у Ахматовой // Звезда. — 1995. — № 10. — С. 201–207.
23. Лотман Ю.М. Пушкин. — СПб.: Искусство-СПБ, 1995. — 847 с.
24. Лотман Ю.М. Об искусстве. — СПб.: Искусство-СПБ, 1998. — 704 с.
25. Жолковский А.К. Биография, структура, цитация: еще несколько пушкинских подтекстов // Тайны ремесла. Ахматовские чтения. — М., 1992. — Вып. 2. — С. 20–29.
26. Лосев Л. Герой «Поэмы без героя» // Ахматовский сборник / Сост. С. Дедюлин и Г. Суперфин. — Париж, 1989. — С. 109–122.
27. Белый А. Театр и современная драма // Белый А. Символизм как миропонимание. — М., 1994. — С. 153–167.
28. Тименчик Р. Анна Ахматова: 1922–1966. Предисловие к книге «Анна Ахматова. После всего»: В 5 кн. / Вступ. ст. Р.Д. Тименчика. — М., 1989. — С. 3–17.

ӘОЖ 894.342

Алаш саясаткері Міржақып Дулатұлы қазақ әдебиеттану ғылымына нақты үлес қосқан тұлға ретінде

Каренов Р.С.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Впервые с системных позиций исследуется творческая деятельность выдающегося поэта, писателя, журналиста, педагога XX столетия Миржакупа Дулатова. Дается оценка его вклада в развитие казахской поэзии прошлого века. Освещаются труды М.Дулатова, посвященные отечественному фольклору. В контексте с политической деятельностью раскрывается литературная, журналистская и переводческая деятельность этой уникальной личности. Обобщается значение учебников и пособий, написанных одаренным просветителем, для становления и развития педагогической науки в республике.

For the first time from system positions creative activity of the outstanding poet, the writer, the journalist, the teacher of XX century is investigated by Mirzhakup Dulatova. The estimation of its contribution to development of the Kazakh poetry of the last century is given. Its works devoted to domestic folklore are shined. In a context with its political activity literary, journalistic and translational activity of this unique person reveals. Value of textbooks and the grants written by the presented educator, in formation and development of a pedagogical science in republic is generalised.

Алғы сөз

Алаш азаматы, қоғам қайраткері Міржақып Дулатов — қазақ әдебиеттануы ғылымына үлкен үлес қосқан тұлға. Отаны үшін жазықсыз репрессияға ұшыраған ғұлама ғалымның, әдебиетшінің, ақынның әдебиеттанулық мұрасы тәуелсіз ғылымның басты еншісі болып табылады.

Осы ғылыми мұраны бүгінгі тәуелсіз әдебиеттану тұрғысынан зерделегенде ерекше ескеретін жағдай — ол Міржақып Дулатұлының әдеби творчествосының екі үлкен ерекшелігімен көзге түсетіндігі. Біріншісі — оның шығармаларының сол кездегі ұлт-азаттық қозғалысымен тікелей байланыстылығы. Дулатов қаламынан туған шығармалар әдеби туындылардың шеңберінен шығып, саяси программаға ойысып отырған. Мұнда сол кездегі Қазақстанның экономикалық-саяси, қоғамдық ахуалына толық талдау жасалған, ағартушылық, демократтық тұрғыдан не істеу керектігі айтылған. Екіншісі — М.Дулатов қазақ әдебиетінің дамуына жаңа бет ашқан дарынды ақын, жазушы, журналист.

Міржақып поэзиясы жайлы біраз сөз

Міржақыптың поэзиясы күрделі де көп қырлы. Ол бірде махаббат романтикасына бой ұрса, енді бір өлеңдеріне уақыт жүгі, заман талабы, халықтың мұң-зары арқау болады. Сезім сырларын ақтарған өлеңдерінде ақын жан толқынысына беріліп, ішкі күй тереңіне бойлайды.

«Сырым» атты өлеңіндегі [1; 92] мына жолдар ақынның өмірлік кредосындай болып естіледі:

*Көздеген оқ, сермеген қылыш болса да,
Тәуекел деп қасқайып көзді жұмарым.
Кім үшін тусам, сол үшін өлу борышым,
Міндет қылып қосқаны маған құдайдың.*

Әмбебап ағартушының артына қалдырған рухани мұрасында кешегі көшпелі қазақ елінің әдет-ғұрпы, дәстүр салты, тәлім-тәрбиесі мен үлгі-өнегесі, өзіне тән этикалық, эстетикалық ұнам-талғамдары ұлттық колоритқа толы сан алуан нақты деректермен безендіріле баяндалған. Осы тұрғыдан «Оян, Қазақ!» атты туындысының орны бөлек.

Міржақыптың осы алғашқы жинағында алдына қойған мақсаты мен айтайын деген ойы төрт жолдық беташарда келтірілген:

*Көзіңді аш, оян, Қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал Һарам боп,
Қазағым, енді жату жарамас-ты.*

Патшаның отарлау саясаты, халықтың өнер-білімнен мақұрым қалуы, тұрмыс күйінің күйзелісі, тағы-тағы неше түрлі қасірет атаулы осы төрт жолға толық сыйғызылған [2].

Қазақ қоғамының сан саналы қыр-сырын көре біліп, терең толғаған ақын елдің мүшкіл жағдайға түсуіне не себеп болғандығының бет пердесін ашады. «Оян, Қазақ!» жинағындағы «Қазақ жерлері» атты өлеңде [1; 29–31] қазақ елінің көп ғасыр бойындағы мән-жайы көркем тұжырымдалады. Жақан терең ой-пікірлер айтылған налу білдіреді:

*Мың жеті жүз отыз бір
сәнасында:
Біз кірдік Руссияның фанасына.
Һүнерсіз бостығымыз
көрінген соң,
Қызықпас кім қазақтың
баласына?*

*Жылында мың сегіз
жүз алтыс сегіз:
Қазналық — деді, —
жердің Һәммәсін да.
Тарылып жылдан жылға
жер-суымыз,
Мұжықтың кетті бәрі қаласына.*

*Қадірман халық билеген,
ақсақалдар,
Бұл іске фәһім назар саласың ба?
Темірді қызуында соқпай қалып,
Нәсіліңнің көз жасына
қаласың ба?
Кір жуып, кіндік кескен
қайран жерлер,
Мұжыққа, қош аман бол,
барасың ба?
Қасиетті бабамыздың зияраты —
Қалды ғой көшесінің арасында.*

*Моншаға зияраттың тасын алып,
Ағашын отқа, мұжық, жағасың да.
Таба алмай бір барғанда
еш белгісін,*

Көзден жас көлдей
 болып ағасың да.
 Шалқар көл, аққан бұлақ,
 жайлы қоныс,
 Орман-тоғай кетті гой ағашың да.
 Ойласам мұның бәрін хияли боп,
 Хафадан ішім оттай жанасың да.

Әуелде жерімізбен кіріп едік,
 Тұрмаққа гаділдіктің саясында.
 Айрылсаң калған жерден
 осы күнгі,
 Топыраққа малды, қазақ,
 бағасың да.

Адасты зақылынан қара халық,
 Білгіштер, өзің хайла табасың да.
 Қазағым, жерің қайда атамекен,
 Қазақ қазақ болғалы мекен
 еткен?
 Хазірде бәріңізді қуып шығып,
 Орныңа қала салып «хохол»
 жеткен.

Шығарған жер өлшеуге
 землемерлер,
 Қала үшін кеткен бізден жақсы
 жерлер.
 Тәтті шөп, тұщы судың бәрі сонда,
 Табатын бұған хайла қайда ерлер?

Зеңгір тау, аққан бұлақ,
 шалқар көлдер.
 Кетті гой бетегелі биік белдер.
 Қысқарып жер кеткен
 соң өрісіміз,
 Қалды гой жатақ болып
 қайран елдер.

Ащы су бізге қалды шөл далалар,
 Жақсы жер қалдырмады
 егін салар.

Мұндай ащы шындық туралы алмастай өткір жырлар тудыру бірегей талант иесінің ғана қолынан келетін іс.

«Оян, Қазақ!» жинағының басты қасиеті — қуатты ұрандылығы. Ақын туған халқының даналық қасиетін жоғары бағалаған азаматтарды, орыс мәдениетінің өкілдерін құрметпен еске алады. Жинақтың «Сөз ақыры» [1; 75,76] деп аталған бөліміндегі мына жолдар соны дәлелдей түседі:

Орыста Пушкин, Гоголь, Лермонтов,
 Крылов, Тургеневтер кеткен өтіп.
 Қартайып бұл уақытта Толстой тұр
 Өзіне мәсіләктес ерлерді ертіп.

Қазақта бұлар теңдес бар гой шешен,
 Халықтан мойны озып болған көсем.
 Семейден шықты Ыбырай Құнанбаев,
 Сөзінде хате бар ма сынап көрсең?

*Ақын аз Байтұрсынов Ахметтей,
Сөзі алтын, мағынасы меруерттей.
Оқыған гибрат алып жас жігіттер
Һәммәсі өз халқына хызмет еткей.*

*Оралдан Әбубәкір молла шықты,
Омбыдан Қыпшақбайдай жорға шықты.
Торғайда Ақмолла мен Нұржан жатыр,
Шөже, Орынбай, Мәшһүр Жүсіп о да шықты.*

М.Дулатов сауаты жоқ қалың қазақтың жаттап алуына қолайлы болсын деп «Оян, Қазақты!» өлеңмен жазған. Автор сөзін «халық үшін», әсіресе «жиырмасыншы ғасыр жастарына» арнап отырғанын жасырмаған.

XX ғасырдың алғашқы 10–15 жылы Міржақып Дулатұлының жазушылық қызметінің жемісті де өнімді кезі болды. 1913 жылы Орынборда оның «Азамат» жинағы шықты. Мұнда ақынның бұрынғы шығармаларындағы күрескерлік рух нәзік лирикалық күйге, өткір, ащы сатира табиғаттың тамылжыған суретіне ауысады. Сыртқы түр мен ішкі мазмұнның қауышып келетін лирикалық айшықтары тұтас лиро-эпикалық баяндауға ұласады.

Шығарманың құндылығы — ой тұжырымдарының тереңдігінде, ақындық шеберліктің дара көрінуінде. Жинақтағы «Таза бұлақ», «Шағым», «Арманым», «Сырым», «Мұң», «Айырылу», «Жұт», «Аяңыздар жетімді» өлеңдері классикалық лириканың үлгілері деуге болады.

Міржақыптың ақыл тоқтатып, екі мүшел жасқа толғандағы берген жинағы «Терме» Орынборда 1915 жылы шықты. Мұнда газет, журнал беттерінде басылған өлеңдері жүйе-жүйемен берілген. Олардың көбінде ақындық шеберлік, ой тереңдігі айқын байқалады. Сондықтан да «Терме» жинағындағы жырлар кемел туындылар қатарында. Оларда ақынның халық деп соққан жүрек қан тамырының қозғалысы буырқанған бұлақтай кемеріне симай жатады. Жинақ Жақаңның ақындық тұлғасын танытатын әсерлі де ырғақты, қоңыр әуендерге толы [3].

Осы жинақтағы өлеңдердің көбі елмен сырласу сарынында болып келеді. Одан біз ақынның ішкі әлемінің күрделілігін терең танимыз. Міржақыптың ішкі сезімін, жан жарасын «Елім-ай» [1; 105] атты тамаша өлеңінен айырықша байқауға болады:

*Ем таба алмай дертіңе мен ертеден,
Сол бір қайғың өзегімді өртеген.
Тырып етпейсің бас көтеріп көрпеден,
Енсең неге түсті мұңша, елім-ай?*

*Өткен сағым, келер алдың бір мұнар,
Қызылшылсың қызарғанға тым құмар.
Сақтан деген сөзді жан жоқ шын ұғар.
Жемге шапқан, қармақ құрса, елім-ай!*

*Қандай едің, қара кейін қайрылып.
Қандай едің, тұрсың одан айрылып.
Мүгедек боп қос қанатың майрылып.
Өксіп жылап өгей ұлша, елім-ай!*

*Мұны құр бос өлең десең, өзің біл.
Жұрт болмаймын өлем десең, өзің біл.
Не болса да көнем десең, өзің біл.
Босағада жүрген құлша, елім-ай!*

*Түзелесің қашан, жұртым, оңалып?
Тіл алмасаң, кетпеймісің жоғалып?
Қайтер едің өткен дәурен оралып,
Жылы жүзбен мойнын бұрса, елім-ай!?*

Дегенмен, ақиық ақын өз халқының жарқын болашағына, отарлық пен қорлықтан, қараңғылықтан құтылып, көкірек кере дем алып, бостандық самалына кеудесін тосатынына берік сенеді:

*Сол күніңді көрсем — менің арманым,
Жоқтамас ем өзге тілек қалғанын.
Сұм жүрегім селк етпейді жалғанын,
Бұл мінезің бойда тұрса, елім-ай.*

Міржақыптың шерге толы бұл арманынан өз халқына деген шексіз сүйіспеншілігін, азаматтық биік тұлғасын көреміз.

М.Дулатовтың өлеңдеріндегі асқан үн, жан дүние толғаныстары, көңіл күй иірімдері полифониялық ғажап бір тұтас әуендер дүниесін құрайды. Мысалы, «Алашқа» атты реквиемінде [1; 106,107] ақын туған елінің көкмайсалы жерін, дуалы ауыз даналарын, кемеңгер ойлы хандары мен билерін, жолбарыс жүрек батырларын аңсап, іздейді. «Қайда, қайдалап» қайталанып келетін әр жолда кемеңгер ақынның көптің қамын жеген күйі, тынымсыз аласұрған үлкен жүрегінің лүпілі сезіледі:

*Көк майса бетегелі жерің қайда?
Күмістей толқындаған көлің қайда?
Бің-жың боп жер қайысқан төрт түлікпен
Жөңкіліп, көшіп қонған елің қайда?*

*Көтерген ақ киізге ханың қайда?
Қиғаш қас, бидай өңді ханым қайда?
Түнерген сыртқа айбынды іргең бүтін,
Бір кезде басқа қонған бағың қайда?*

*Қақ жарған қара қылды биің қайда?
Ақ орда би түсетін үйің қайда?
Салтанат Сарыарқада құрған қазақ,
Толықсып жүрген кеше күнің қайда?*

*Шаң жұтқан текежәуміт атың қайда?
Қалдырмас жауға тастап жақын қайда?
Ұиқыр ат, тұзу мылтық, болат найза,
Киінген көк дулыға батыр қайда?*

*Қамығып қанға толған жүрек қайда?
Бұрқ еткен бір ауыздан тілек қайда?
Жаяуға ат, жалаңашқа киім болып,
Қарасқан нашарыңа көмек қайда?*

*Бермейтін ел намысың ерің қайда?
Сүйенер қысылғанда белің қайда?
Үйткені айтқаны екі болмайтұғын,
Асыл зат артық туған бегің қайда?*

*Шалдырмас топтан тура шешен қайда?
Ұлықпен ел бастаған көсем қайда?
Қазағым, қазақшылық қалпың менен
Даңғыл жол сайрап жатқан көшең қайда?*

*Кемеңгер дұғалы ауыз кәрі қайда?
Дертіңе шипа болар дәрі қайда?
Масайрап кімге сеніп қарысасың,
Жауап бер, осылардың бәрі қайда?*

Реквиемде Жақаңның елім деп егіліп, қабырғасы қайысқан жан айқайын көреміз. Расында да бейбіт заманда сұңғыла шешен де, кеуде керген батыр да, топ бастар серке де көп. Ал нағыз қайрат

көрсетер шақта — елбасына күн туған ауыр кезеңдерде — солардың біреуі де көрінбей кететіні қалай?

Міржақып поэзиясы жайлы сөз еткенде, оның ақындығының алтын жалауындай, туған елі үшін бүкіл өмірін құрбан етуге сәт сайын дайын тұрған күрескердің бейнесіндей болып, ел аузында жатталып қалған «Қайда едің?» атты өлеңіне [1; 105,106] тоқталмай кетуге болмайды:

*Кешегі қара күндерде,
Жұлдызсыз, айсыз түндерде,
Жол таба алмай сенделіп,
Адасып алаш жүргенде,
Бұл күнгі көп көсемдер,
Сұраймын, сонда қайда едің?*

*Ақыл таппай дағдарып,
Жан ашыр таппай сандалып,
Барарын қайда біле алмай,
Жүрген бір күнде сан ғарып —
Есепсіз көп шешендер,
Жөніңді айтшы қайда едің?*

*Сарыарқа сайран жерлерім,
Көк орай шалғын көлдерім,
Бәрін жауға алдырып,
Асқар тау — биік белдерім.
Қысылып қазақ тұрғанда,
Данышпандар, қайда едің?*

*Атадан бала айрылып,
Қанаты сынып қайрылып,
Қасірет толып жүрекке,
Тұрған бір кезде қайғырып,
Толып жатқан қамқорлар,
Елде жоқ едің, қайда едің?*

*Құландай үркіп елдерің,
Қалдырып мекен жерлерін,
Жаяу, жалты, жалаңаш
Қатын, бала, ерлерің
Аштықтан қырғын тапқанда,
Сыпыра жомарт, қайда едің?*

*Кедейдің сорын қайнатып,
Майданға жасын айдатып,
Тіл жоқ, көз жоқ, басшы жоқ,
Өлімге басын байлатып —
Жіберерде, жаным-ау,
Жан ашыр жақын, қайда едің?*

*Енді бүгін кім жаман?
Данышпан емес, кім надан?
Қамқор емес, кім жауыз?
Жомарт емес, кім сараң?
Көсем емес, кім жалтақ?
Шешен емес жоқ адам.
Бәрі білгіш, бәрі де ер,
Жеткіздің, алла тағалам.*

Бұл қанатты шумақтар біздің бүгінгі жағдайымызды көріп, түнде ғана жазылған, әлі сиясы кеппеген өлең сияқты. Бәлкім, таланттың ең үлкен құдіреті — осынау мәңгі жүрекжардылығында, мәңгі көкейтестілігінде шығар.

Міржақып Дулатұлы әнге, ойын-сауыққа, музыкаға жасынан құмар болған. Ол 1897 жылдың күзінде шағын домбыралық оркестрдің құрамында Ресей географиялық қоғамының этнографиялық бөлімінде, Петерборда өнер көрсеткен. Халық арасына кең тараған «Таза бұлақ», «Қанатталды», «Қайда едің?» сияқты әндері мен термелері оның композиторлық талантының жоғары екендігін танытқан.

Ақынның «Бақытсыз Жамал», «Сағыну», «Айырылу» сияқты әнге қосылып айтылатын өлеңдерінің музыкасы табиғаты жағынан классикалық Еуропа және орыстың қалалық романстарына сай келеді. Формасы жағынан — қайырмасыз келетін, белгілі әуенге бағындырылған, ұйқасты өлең «Сағыну» [1; 102] романсында қазақи еркіндіктің лебі еседі, ақын көңілі қазақтың кең даласын шарықтай шарлап, жоғалтқан бостандығын аңсайды:

*Айт шыныңды, көңілім, қайда барасың?
Қаңғырудан қандай пайда табасың?
Тоқталатын келген жоқ па мезгілің?
Дамыл таппай күні-түні шабасың.*

*Ойнақтайсың, от басасың, тұрмайсың,
Бір басымның текке аласың мазасын.
Білмеймісің, табалайды дұшманың,
Алаңғасар алып жүр деп жазасын.*

*Басыл енді, күлкі болма, көңілім,
Жүрегімнің шаниши берме жарасын.
Дейді көңілім сонда маған мұңайып:
Сарыарқаның сағынамын даласын.*

*Ең болмаса емін-еркін кезейін,
Есіл, Нұра, Еділ, Жайық саласын.
Бой көтеріп жүріп сайран етейін
Орал, Алтай, Тянь-Шань тауы арасын.*

*Қандай күйде жатыр екен, көрейін
Ер қазақтың еркін өскен баласын.
Баяғыдай еркіншілік бар ма екен?
Өз көзімен ерке көңілің қарасын.*

Бұл романс 1914 жылы орыс тіліне аударылып, мадияр ақыны Шандор Петефидің еркіндік сүйгіш өлеңдерімен бірге басылған [4].

Қорыта айтқанда, Міржақып шығармалары ақынның романтикаға толы поэтикалық талантын, рухани әлемінің соншалықты бай екендігін танытады. Әсемділік, шынайлық, біртіндеп философиялық толғанысқа ауысатын қиялшылдық оның поэзиясының тұтас рухани әлемін құрайды.

Міржақыптың қазақ фольклорының жинау ісіне өз еңбектері арқылы үлес қосуы

М.Дулатұлы фольклорды әдебиеттің бастау бұлағы, қайнар көзі деп санаған. Сондықтан қазақ фольклорының жиналу ісіне өз еңбектері арқылы үлес қосқан.

Міржақып — қазақ фольклорын ғылыми тұрғыдан тұңғыш зерттеуші, атақты ғалым Шоқан Уәлихановтың қызметін туған халқына таныстыру, насихаттау ісіне үлес қосқан қайраткер. Ол Шоқанның өмірбаянынан, білім алған ортасынан, орыс оқымыстыларының Ш.Уәлихановқа берген пікірлерінен, аса дарынды ғалымнан қалған мұралардан хабар береді. Мінезін, талантын, туған халқына сіңірген еңбегін баяндайды. Шоқанды туған халқын шын сүйген асыл ұлдарының біріне санайды: «Шоқанның бар талабы ғылымға ұмтылу, қазақ халқына пайда келтіру, қазақ халқының тұрмысын, рәсімін, тарихын анықтау жолында болған, Шоқанның ғұмыры ұзын болғанда артына қанша пайдалы нәрсе қалдыруында шек жоқ, қазақ жайынан жинаған қанша материалдары өзі өлгеннен кейін баспаға кірмей жоғалған» [1; 259]. Жақаңның пікірінше, Шоқанды туған халқына таныстыру ұлттық сананы оятуға қажет істің бірі болды.

М.Дулатовтың қадір тұтқан фольклоршының бірі — Әбубәкір Диваев. Аса көрнекті ғалым, фольклоршы әрі этнограф Ә.Диваевтің қазаққа сіңірген қызметінің 25 жыл толуына орай Жақан «Қазақ» газетінде «Әбубәкір Ахметжанұлы Диваев» атты мақала жазады. Мақаланың басты мақсаты еңбегінің басым көпшілігін орыс тілінде жазған Ә.Диваевті қазақ тілді оқырманға таныстыру еді.

Міржақыптың «енді біздің міндетіміз бұларды (Ә.Диваев жинаған фольклорлық мұраларды) жиып, өз тілімізде кітап етіп шығару» деген тілегі Алаш зиялыларының күшімен 1924 жылы жүзеге асады. 1923 жылы Түркістан Республикасы Ташкентте атақты фольклоршының ғылыми-қоғамдық қызметінің 40 жылдығын атап өтеді. Келесі жылы, 1924 жылы, Ә.Диваев жинаған ауыз әдебиеті үлгілері жеке жинақ болып басылып шығады. Жинақ атауын қазақ оқығандары тойға тарту есебінде шығарғандықтан, «Тарту» деп атайды [5].

Бұл еңбекке алғы сөзді атақты ақын Мағжан Жұмабаев жазды. Кітап негізінен екі бөлімнен құралды. Алғашқы бөлімге халық ауыз әдебиеті материалдары қамтылды. Екінші бөліміне этнографиялық мұралар ендірілді.

М.Дулатовтың қаламынан қазақтың тарихына қатысты «Қазақ-қырғыздың аты, тегі туралы» [1; 308–319], «Хан Абылай» [1; 219–223] сынды тарихи аңыздар жарық көрген. Әсіресе «Хан Абылай» атты мақаласында зерттеуші XVIII ғасырда өмір сүрген даңқты хан Абылайдың ел арасында сақталған бейнесінен мол деректер береді: «Сол кезде қазақтың жылқысын топ көтере қара қалмақ Қатай Сыбан деген жау алады. Қазақ «Алаш!» деп ұран шақырып, басшылары Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Қаз дауысты Қазыбек, Шақшақ ұғлы Жәнібек, Көкжарлы Көкжал Барақ, Шанышқылы Бердіқожа болып қалмаққа аттанады. Айдалы қалмақ шеп құрып, айналасына қорған жасап, қақпасына түрлі жиһаз төгіп, жайнатып қыз-келіншек қойып, қызылға шапқан қазақтың батырларын ары жағында жасырынып жатып атқылап, алдыртпайды. Неше күн жатып, сасық қамал болып, қалмақтан жылқысын айыра алмай салы суға кетіп, батырлар қайтпақшы болады. Сонда Абылай жылқының соңынан қуып келген жылқышылардың бірі екен. Қазақтың қайтарына көзі жетіп, топтан бөлініп оңаша шығып, атынан түсіп, шүберек белбеуін құрығының басына байлап ту қылып, қалмақтың қамалына «Абылай! Абылай!» деп ұран шақырып, жалғыз өзі кірген де кеткен. Бақыт жұлдызы жанайын деп тұрған шағы! Атқан оқ, шапқан қылыштан алла сақтап, кірген жерін есік, шыққан жерін тесік қылып, қалмақтың қамалын бұзып, жылқыны дүркіретіп қуа бастағанда, қазақтың батырлары да қайраттанып қосыла шауып, қалмақты қызыл ала қан қылып, шаш етекпен олжаға батып қайтады. Жауды жеңіп көңілдері тынған соң, найманның батырлары: «Кеше бізден айтылмаған аруақ, шақырылмаған ұран қалған жоқ еді, соның бірі де іске жарамай, мынау бір заты-тегі белгісіз бала бәрімізден бақыты үстем, аруағы күшті болып, жауымыздан кек әперді; бұрынғының сөзі бар еді, «қой асығы деме, қолайыңа жақса, сақа қой» деген, кел, осыны хан көтерелік» деп, «Ау!» десіп, атығай Есенаман байдың іргесіне алып кетіп, ақ отау көтеріп атығай, қарауылдан алты қатын алып беріп, хан көтерген екен» [1; 219–220].

Осы мақалада Абылай туралы деректер әдеби мәтінмен дәлелденген.

М.Дулатұлы Шоқан Уәлихановтың досы, атақты орыс ғалымы Г.Н.Потанин туралы (80 жасқа толуына орай) арнайы екі мақала және өлең жазады. Ол Потанинды қазақ тарихы мен фольклорының білгірі ретінде өзіне ұстаз тұтып, өзінің жиған-тергендерін көрсетіп, ақылдасып отырған. М.Дулатұлы өз мақалаларында Потанинның ғылым жолындағы шығармашылығына сипаттама береді. Оны халық ауыз әдебиетін жинау және зерттеу ісінде қазақ халқына сіңірген еңбегі мен халық мүддесі жолындағы саяси қызметі үшін мақтан етеді.

Жақан орыс ғалымын қазақ халқына қылған қызметі үшін өзінің белгілі мақаласында мынадай сөздермен ұлықтайды: «Григорий Николаевичтің халық әдебиетіне еткен қызметі зор. 1913 жылы жаз күні Қарқаралы уезі, Тоқырауынға барып, қазақ ертегілерін жиып қайтып, Омбыдағы гимназияда доклад оқығаны қазақ оқушыларына белгілі. Григорий Николаевич адам баласы ескі тұрмысының тарихи белгісін ізденуші ғана емес, ол Сібірдің әлеумет басшысы, ақ жүрек азаматы, білгір саясатшысы» [1; 276,277].

Міржақыптың Потанинге деген құрметі оның 80 жылдығына арнайы жазылған өлеңіндегі («Григорий Николаевич Потанинге» атты өлеңі [1; 103,104]) мына сөз кестелерінен жалғасын табады:

*Саған жақын Сібірдің бар елдері,
Жат емес: тау мен тасы, көлдері.
Сені ұмытпас, мәңгі атың паш етер,
Мәдениет шашқан тұқым жерлері.*

*Үздік туған Сібірдің сен ұлысың,
 Ғұмырыңша басқарған көп жұмысын.
 Ұранды елмен теңестірдің іргесін,
 Қайтіп сенің ұмыт болар бұл ісің?*

*Шыққан Сібір жаман атпен атағың,
 Қараңғыда қалдың, озып қатарың.
 «Ер тумаса, ел көркеймес» нақыл бар:
 Жуды сені туып ұлың Потанин.*

*Ерте ояндың, ел намысын жоқтадың,
 Жетті қарттық, түсті 80, тоқтадың.
 Жақсылыққа бастап жастан баулыған,
 Жас буынға енді даңғыл соқпағың.*

*Бізге салса, жалғыз 80 аз саған,
 Тілер едік тағы 80 жас саған.
 Табиғаттың болмай бөгет заңы егер,
 Берер болса бұл тілекті жасаған.*

*Сұлу мінез, ақ жүрекпен артық ең,
 Қазақ атын шылбырдан сан тартып ең.
 Біз ұмытсақ өлмес айғақ тарих бар,
 Атамыздай болған сабаз қартым ең.*

Сонымен, М.Дулатов — кезінде Әлихан Бөкейхан салған өнегені — қазаққа еңбегі сіңген кісіні ұлтына, нәсіліне, дініне қарамай ардақ тұту; құрметтеуді, мадақтауды жігерлі жастық жалынымен жалғастырған тұлға.

Міржақыптың публицистикалық, журналистік дарынын аша түскен негізгі еңбектері

М.Дулатовтың бай мұрасының өнімді бір саласы — публицистикалық шығармалары. Ақынның журналистика тарихын жасасқаны да сөзсіз.

Үлкен проза саласындағы туған әдебиетіміздің тырнақалдысы «Бақытсыз Жамалды» [1; 127–164] Міржақып Дулатұлының роман деп атауы әбден орынды. Бұл оқиғалы сюжетке құрылған, жанр талаптарына әбден сай келетін күрделі шығарма. Романның негізгі идеясы — әйел теңдігі. Онда малға сатылып, зорлықпен теңсіз некеге көндірілген Жамал атты жас қыздың сүйген жігітіне қосыла алмай зар шегіп, көп азап көріп, ақырында қайғылы қазаға ұшырау тарихы суреттеледі.

Жазушының 1922 жылы жарық көрген «Балқия» атты [1; 165–191] төрт перделі драмалық шығармасында да әйел теңдігі, қыз тағдыры, қалың мал мәселесі сөз болады. Драманың көркемдік шарттылықтары сақталған. Кейіпкерлер сөзі нақты. Оқиғаның дамуында табиғилық бар. Автор комедия, декламация дейтін терминдік ұғымдарды пайдаланған [6].

М.Дулатовтың қарымды қаламынан туған көптеген мақалалары мен зерттеулері бір төбе.

Әдебиеттанушы өзінің зерттеулерінде «Абайтану не үшін керек?» деген сауалға жауап береді. 1908 жылы жарық көрген «Ибраһим ибн Құнанбаев» мақаласында [1; 212,213] Абай кім болғаны айтылады. Ал «Абай» атты мақаласында [1; 249–251] ғұлама ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы орны былай анықталған: «Абай сынды ақынның қадірін білмеу қазақ халқының зор кемшілігін көрсетуге толық жарайды, себебі — қазақ басқа жұртпен үзеңгі қағысып, тең халық болып жасай алмауы тарихи әдебиеті жоқтықтан. Тарихи әдебиеті жоқ халықтың дүниеде өмір сүруі, ұлттығын сақтап ілгері басуы қиын. Әдебиеті, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып жоқ болады. Қай жұрттың болса да жаны – әдебиет, жансыз тән жасамақ емес. Қайдан өрбігенін, қайдан өскенін, ата-бабалары кім болғанын, не істегенін білмеген жұртқа, бұл талас-тартыс, тар заманда арнаулы орын жоқ. Сондықтан Абайдың аты жоғалуы, мұнан кейін де шығатын Абайлар сондай ескерусіз ұмытылуы ықтималы, қазақтың жоғалуы қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей.

Соның үшін жиырмасыншы ғасырдың таңында халқымыздың ұйқыдан азырақ бас көтеруі, жас әдебиетіміздің өсуі, белгілі кісілеріміздің тірлігінде һәм өлген соңында мәңгі ұмытылмастай болуы, біздің бірінші ескеретін борышымыз. Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш — Абай сөзі,

Абай аты боларға керек. Абайға шейін қазақта қолға алып оқырлық, шын мағынасында қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ еді. Абайдың бізге қымбаттығы да сол. Бәлкім, мұнан кейін Абайдан үздік артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғарғы, ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз — Абай.

Орыста бірінші жазушы Ломоносов бір балықшының баласы еді. Онан кейін сан жүйріктер шығып жатыр, сонда да орыс әдебиетінің тарихында бірінші орын, бас бәйге Ломоносовқа арнаулы. Неше жүз жылдан бері Ломоносовтың атын орыс халқы көңілінде һәм тілінде сақтап келеді, мұнан соң мың жылдар өтсе де оған көрсетілген қадір, құрметтері артпаса кему жоқ. Біз де Абайға сол көзбен қарауға керек» [1; 250].

Бір ғажабы алыптар тобы бір-бірін бағалай білген. Қатал да, қатыгез ата дәстүрін өзіне ең қажетті жеріне орынды қолданған Жақан Ахмет Байтұрсыновты салауатты аға тұтып, оның әр сөзінен ғибрат алып отырған.

Дулатовтың «Ахмет Байтұрсунович Байтұрсунов (Биографический очерк)» атты мақаласы [1; 295–302] Ахмет Байтұрсынұлы 50 жасқа толу мерейтойына арналып, орыс тілінде жазылған. Осы зерттеуде «Ахаң қандай білім алған?» деген сауалға жауап берілген. Ғылыми еңбектерімен қатар, А.Байтұрсыновтың ақындығы, аудармашылығы нақты талдаулар арқылы айқындалған. Басты ой былай тұжырымдалған: «В своих стихотворениях А.Б. не поет о любви, о женщине, о природе, у него нет ни высокопарных стихов, ни крылатых фраз. Он простым и понятным киргизским языком поет о свободе, о нации — об угнетенной и отсталой киргизской нации, призывая ее к просвещению, к труду и к освобождению от вековой спячки и пробуждая в каждом киргизе чувство гражданства. Стихотворения А.Байтұрсунова по внешней своей простоте, по внутреннему содержанию, легкости и равномерности занимают первое место в киргизской литературе. У А.Байтұрсунова, кроме «Крык мысал» имеется еще небольшой сборник оригинальных и переводимых стихотворений под названием «Маса» и несколько ненапечатанных стихов лирического характера.

Через всю литературную деятельность А. Б. красной нитью проходит беспощадная критика и строгий анализ царской политики и протест против нее.

А.Б. — публицист и творец школы киргизской художественной словесности. Как публицист А.Б., не имея почти никаких материальных средств, в начале 1913 года основал в Оренбурге первую, в полном смысле этого слова, киргизскую газету «Казах», на страницах которой смело выдвигал нужды киргизского народа» [1; 298, 299].

Сонымен, М.Дулатұлы қазақ әдебиеттану ғылымында ахметтанудың негізін қалаған ғалым деп толық айтуға болады.

Міржақыптың «Хазірет сұлтан» зерттеуі [1; 228–233] Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи жөнінде. XII ғасырда қазіргі Түркістан қаласының орнындағы Яссы атты кішкене қыстақтың Яссы шаһары деп даңқы шығуы Қожа Ахмет Яссауи (кейде Яссауи деп жазылады) әулие атымен тікелей байланысты [7–9].

Қожа Ахмет жасында Арыстан бабтың батасын алады. Кейін атақты ғұлама Юсуф Хамаданнан сабақ алып, бұл дүниедегі рахаттан безіп тағдырға мойынсұнуды, барлық жақсылықты о дүниеден іздеуді (мистика-аскетикалық бағыт) насихаттайды. Соған лайық жұпыны киініп, сән-салтанаттан аулақ өмір кешеді. Сондықтан көзі тірі кезінде-ақ әулиелік атақ, киелі адам деп мойындаушылық көп болғанын айту керек. Бұған ақын болуы, түрік тілінде жазған негізгі шығармасы «Диуани хикмет» атты қалың кітабының жүрекке жылы тиетін, имандылыққа шақыратын, жеке тараулары мен шумақтары қалың бұқараның аузынан тастамайтын ғазалына айналуы үлкен себепші болады [10].

Өзінің мақаласында М.Дулатұлы «Түркістанды кімдер, қанша биледі?» деген деректі толығымен анықтап берген. Әулиенің басына мешіт салынуы хақында үзінді келтірген. Зерттеуде бұл мешітте жерленген қазақ хандары деп: «Орта жүздің ханы Абылай — 1781 жылы опат болған, ұлы жүздің ханы Жолбарысты — 1740 жылы 5 сәуірде Ташкентте мешіт ішінде сарттар өлтірген, Әбілқайыр хан 1760 жыл шамасында опат болған, һәм арғынның атақты Жәнібек батыры мен Кенесары сұлтанның әкесі Қасымхан да осында қойылған. Есім хан бұл мешіттің ішінде болмаса да, маңайында қойылған екен. Үстіне орнатқан белгісі бұл күнде жоғалып кетіпті, бұлардан басқа Әмір Темірдің шөбересі Бабырхан һәм Ондан сұлтан мұнда қойылған деседі» [1; 232] делінген.

Әдебиетші осы мәліметтерді келтіре отырып, мешіттің тарихи мәнін атап, бүгінгі күні құлайын деп тұрғанын мәселе ретінде көрсетеді. Алаш ғалымы бұл жалпыұлттық мәселе екенін алға тартады.

М.Дулатовтың «Тіл құралы» атты мақаласын [1; 265–268] ерекше атап өткен жөн. Осы зерттеуде ғалымның айтқан сөздері бүгін де өз күшін жойған емес: «Қазақ тілі бай, таза, іргелі жұрт тілі деп

бәріміз де айтамыз. Мұны іңкәр қылатынымыз жоқ. Бірақ құр бай, таза деумен ғана тіліміз өздігінен сақталып, әдебиетіміз өрбіп кете ала ма? Қай жұрттың тілі болса да туу басында біздікі секілді таза да, бай да болған. Бірақ олар көрші жұрттардың сөзі қосыла-қосыла, жүре бұзылған». Алаш ғалымы осыған байланысты: «Бір жағы Бұхар, бір жағы Мекке, Мәдине, Стамбулдарда оқып қайтқандарымыз да бар. Солардың бәрі елге ноғайшылап, арабшылап, сартшылап қайтып жүр. Бұлардың сөйлеген сөзінде, жазған хатында шет жұрттардың тілі аңқып тұр. Бұлар елге келіп жас балаларды оқытады. Сөйтіп, шет тілдер елдегі жас балаларға жұғады. Жас балалар — келешектегі бір буын халық. Өзімізде жеткілікті оқытушы жоқтықтан, қазақ балаларын оқытып жүрген ноғай мұғалімдер аз ба? Бір ауыз арабша білмейтіндердің көбі осы күнге шейін хатының басына «Һу алла алжари, алхат нәсф алмалакат...» тізіп қоймай ма? Бұрынғы қазақ арасына тарап жүрген қисса-хикаялардың бәрі ноғайша, арабша аралас тілмен жазылған» дейді. Сондықтан: «Орысша оқығандарымыздың көбі екі сөздің бәріне орысша қатынастыруды үйреніс қылып алған. Осыдан топшылауға болады, таза деген қазақ тілі де күн бұрын сақталуына қам қылмасақ — бірте-бірте бұзылып кететіні. Қазақ тілінің мұндай жолмен бұзылып кетуін көбіміз сезбей де қаламыз» [1; 265,266], — деп санайды Жақаң.

Міржақып ақындық, жазушылық, журналистік қызметтерімен ғана шектеліп қалмаған. Оқу-ағарту ісінің дұрыс жүйеге, жолға түсуіне қызу атсалысқан. Педагогика саласына да лайықты үлес қосқан.

М.Дулатовтың 1921 жылы Ташкентте шыққан «Есеп құралы» қазіргі кездегі математикадан оқу кітаптарын құрастырушылар үшін теңдесі жоқ үлгі деуге болады. Осы кітаптың алғашқы нұсқасы 1914 жылы Орынборда басылған еді. Мұнда бастауыш кластағылардың ұғымына оралымды, көкейіне қонымды, күнделікті қазақ өмірінен алынған, қазақ психологиясына бесенеден танымал есептер, тапсырмалар мен жаттығулардың төрт амалды (қосу, алу, көбейту, бөлу) зердеге тез тоқып алуға жәрдемдесетіні дау туғызбайды.

М.Дулатұлының «Қирағат кітабы» Орынборда 1923 жылы жарық көрген. Бұған дейін оқу құралы алғаш рет 1916 жылы басылып шыққан. Екі жыл оқылатын «Қирағат кітабы» бастауыш мектепке арналған. Жәдид жазуынан бүгінгі қазақ тіліне Уахаб Қыдырханұлы аударған [11].

Әдіскер-педагогтың «Қирағат кітабы» өзінің құрылысы жағынан бастауыш сынып оқушыларына жеңіл, түсінікті тілде, табиғатпен байланысты әңгімелерден (жылдың төрт мезгілі, ол кездердегі жан-жануарлар мен құстар өміріндегі ерекшеліктері, ел өмірі, тұрмыс тіршілігі т.б.) тұрады, яғни мұнда биология, экология, салт-дәстүрден хабар беру көзделген. Екінші бөлімде балаларды талаптылыққа, еңбек етуге, адамгершілікке баулитын ғибратты әңгімелер топтап берілген. Мысалы, «Оқымысты бала» деген әңгімеде қаладан оқып келген баланың ауылға келген соң еріншектік жасап, тырнауыштың сабын басып қалғанда оны мандайына соғып алып, «тырнауышты аяқ астына тастаған қандай ақымақ екен» деп ашулануын сықақ етеді. «Қонақ кәде» атты әңгімеде қазақтың әдет-ғұрпын сөз етсе, «Күлменіздер кәріге» деген әңгімеде әке тілін алмай өлмелі шал-кемпірді мазақтайтын әдепсіз балалардың қылығы айтылады [12].

Аталған оқулықтар кейін бірнеше рет қайта басылып, білікті мамандар даярлауда үлкен көмек болады. 1925 жылы жарық көрген «Қазақ кітаптарының библиографиялық көрсеткіштері» атты екі бөлімнен тұратын кітабы және басқа да шығармалары нәзік эстетикалық талғаммен және асқан тереңдікпен ерекшеленеді.

Міржақып қазақ әдебиетіндегі данышпан Абай орнықтырған саяси және көркем аударма дәстүрін жалғастырып, байытты. Ленин мен Зиновьевтің еңбектерін, орыс, батыс, шығыс әдебиеттерінің жекелеген үлгілерін қазақ тіліне аударды. Мысалы, «Азамат» өлеңдер жинағына Шиллер, Пушкин, Лермонтов, Шекспирдің «Ромео мен Джульеттасы», Гётедің «Жас Вертердің қайғы-қасіреттері» және Карамзиннің «Жарлы Лизасын» аударып басты.

Сонымен бірге Жақаң көптеген түркі халықтарының тілдерінде жазды. Неміс тілін білді, ал француз тілін игеріп алды. Ол романстар шығарып, гитарада жақсы ойнады.

Сөз соңы

Бүгінде кемеңгер ақын, жазушы, журналист, ағартушы-педагог, Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының жарқын есімі қайта жаңғырып отыр. Оның мол мұрасы рухани қазынамыздың қорын байыта түсуде. Алаш ардақтысының ғылыми мұрасы — қазіргі тәуелсіз ғылымға қосылған сүбелі үлес.

Сөз соңында қазақ әдебиеттануын тарихи контексте қарастырып, оның негізгі өкілдері туралы ғылыми зерттеулер қалдырған Алаш әдебиеттанушысы Міржақып Дулатұлы туралы ой-пікірімізді

қарағандылық белгілі жазушы Жайық Бектұровтың сөзімен («Міржақыпқа» атты өлеңі) аяқтағанды жөн көрдік:

*Тарпаң басқан, түпке жеккен желісті ат,
Ұиқын шапқан шақпақ тастай асыл зат.
Ойпаң емес, шыңға шыққан көк шынар,
Жүрегіме түсірдің-ақ кетпес дат.
Тұлпардай тарпаң тұяқ Міржақыбым,
Жер астын жарып шыққан бір гақылым.
Оятып қазағыңды ұйқыдағы,
Ертерек қаққан еді ол тақымын.
Білген-ді алысы мен ол жақынын,
Үйретіп бағып еді елге ақылын.
Қаныда құрық түсіп кете барды,
Майданда белдесе алмай бұл батырым.
Туған жан жеті түнде жұлдыз бардан,
Дүбірі жер сілкінткен ол бір тарлан.
Желқазық шаңыраққа сырық, бақан,
Мерт болды құлап түсіп терең жардан.
Ішінде ағалардың кетті-ау арман,
Құм болып жігер-қайрат оттай жанған.
Отырмыз міне бүгін бармақ тістеп,
Жерді іздеп есіл ерлер қаны тамған.*

Әдебиеттер тізімі

1. Дулатов М. Шығармалары: Өлеңдер, қара сөздер, көсемсөз. — Алматы: Жазушы, 1991. — 384 б.
2. Ысмағұлов Ж. Мыржақып Дулатов (1885–1935): М.Дулатовтың шығармаларына арнайы жазылған алғы сөз. — Алматы: Жазушы, 1991. — 13-б.
3. XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. (Қазан төңкерісіне дейінгі дәуір). — Алматы: Ғылым, 1994. — 224-226-б.
4. Әбсемет М. Міржақыптың ақындық шеберлігі // Қазақ әдебиеті. — 1995. — № 23. — 26 қырк. — 10–11-б.
5. Диваев Ә. Тарту. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 256-б.
6. Негимов С. Жасын. (Міржақып Дулатұлының әдеби-ғылыми шығармашылығы туралы) // Егемен Қазақстан. — 2010. — 8 қырк. — 5-б.
7. Ахметбек А. Қожа Ахмет Йассауи: Көмекші оқу құралы. — Алматы: Санат, 1998. — 112-б.
8. Смағұлов Е., Тұяқбаев М. Түркістанның орта ғасырлардағы тарихы. — Түркістан: Мұра, 1998. — 52-б.
9. Көктәнді Х. Түркі тәберігі — Түркістан. — Алматы: «Қасиет» баспасы, 2008. — 192-б.
10. Иассауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет. (Ақыл кітабы). — Алматы: «Мұраттас» ғыл.-зерт. және баспа орталығы, 1993. — 262-б.
11. Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы. — Алматы: Мектеп, 2009. — 271-б.
12. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі: Оқу құралы. — Алматы: Санат, 1995. — 260-б.

Ұлтымыздың ұлы перзенті туралы ой-толғам

Міржақып Дулатұлының туғанына 125 жыл толуына орай

Каренов Р.С.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Обобщается многогранная политическая, литературная, журналистская, просветительская деятельность Миржакупа Дулатова. Освещается его неоценимый вклад в издание и распространение журнала «Айқап» и газеты «Казак». Оценивается его деятельность в рядах партии «Алаш». Автором показана педагогическая и просветительская работа М.Дулатова в 20-е годы прошлого столетия. Обосновывается необходимость более углубленного изучения в дальнейшем творческого и общественно-политического наследия этой незаурядной и талантливой личности.

Many-sided political, literary, journalistic, educational activity of Mirzhakup Dulatova is generalised. Its invaluable contribution to the edition and magazine distribution is shined «Aikap» And newspapers The «Kazakh» Its activity in the ranks of party is estimated «Alash». The estimation is given to its pedagogical and educational work in 20 th years of last century. Necessity of more profound studying a creative and political heritage of this uncommon and talented person is proved further.

Kіріспе

Әйгілі Алаш көсемдерінің бірі де, бірегейі, ұлттың ұлы перзенті Міржақып Дулатовтың 125 жылдығы да келіп жетті.

Жиырмасыншы ғасырдың басында «Бақытсыз Жамал» романын, «Оян, Қазақ!», «Азамат», «Терме» атты өлеңдер жинағын қалың қазаққа ұсынған дауылпаз үнді, өршіл ақын, сан қырлы сарабал санаткер, саликалы қайраткер, әмбебап білімпаз Міржақып Дулатовтың өмір жолын қалың көпшілік бір қарағанда жақсы білетін сияқты. Алайда олай емес екен. Өйткені қалың оқырман тұрмақ, қалам ұстаған қауымның өзі Жақанды (Міржақыпты ел осылай атап кеткен) толықтай біле бермейді.

Сондықтан Алаш қайраткерлерінің ең соңынан ақталған ақынның қаламгерлік қарымы, қайраткерлік болмысы жайлы жазу, еліне елеулі орны бар тұлғаның тағлымды өмір жолын насихаттау бүгінгі күннің талабы. Себебі жас ұрпақ Жақан сияқты зиялыларымыздың өмір-тарихынан, шығармашылығынан сусындағанда ғана өткеннен сабақ алып, ұлтжанды азамат болып қалыптаса алады.

Міржақып Дулатұлының тағдырлы заманда тарих сахнасына шығуы

Міржақып Дулатов 1885 жылы 25 қарашада бұрынғы Торғай уезіне қарасты Сарықопа болысында, қазіргі Қостанай облысының Жанкелдин ауданында, «Қызбел» ауылының жерінде туған.

Міржақыптың әкесі Дулат аймағына аты шыққан шебер кісі болған. Ер-тұрман жасап, етік, мәсі тіккен. Шешесі Дәмеш ойын-тойдың базары, әнші кісі болған екен [1; 275].

Дулат ескіше оқыған, өз дәулеті өзіне жетерліктей дөңгелек қана шаруасы бар, тауфихты адам болса керек. Балаларының үлкені Асқарды әуелі мұсылманша, кейін орысша оқытып, заң қызметіне бейімдеп үлгерген Дулат кіші баласы Міржақыпты да сол дәстүрмен ә дегенде ауыл молдасына береді.

Бірақ пәлендей білім алып жарымайды. Бұған көзі жеткен әкесі оны ауыл мұғаліміне оқытады. Міржақыптың орысша да, қазақша да қара тануы Мұқан Токтабайұлы есімді ауыл мұғалімінен деседі.

Сегіз жасында екі жыл ауыл молдасынан оқып, сонан соң орыс мектебіне барған Міржақып еуропалық сауаты бар М.Токтабайұлының арқасында қазақтың ағартушы-демократтары, ғалым Шоқан Уәлиханов, педагог Ыбырай Алтынсарин, ақын Абайдың, орыстың классиктері А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, И.С.Тургенев, Л.Н.Толстой шығармаларын сүйіп оқиды.

Міржақыптың «Орта жүзденмін, руым Арғын, екі жасымда шешемнен, 12 жасымда әкемнен айрылдым» деп жазуына қарағанда, ол әке-шешенің жылы мейірімінен бала күнінде ада болған. Сол кездегі рәсім бойынша қай жүзден, қай рудан екенін айтуды да ұмытпаған [2].

Әкесінен айрылған бала бірыңғай үлкен ағасы Асқардың қамқорлығына көшеді. Асқар әкесі Дулаттың Міржақыптың оқып, білімді азамат болып өсуін армандаған тілегіне сай, інісінің оқуын әрі жалғап, білім алуына ерекше көңіл бөледі. Сонымен 12 жасында ол ағасының көмегімен қазақтың тұңғыш педагогі және ағартушысы Ыбырай Алтынсарин негізін салған Торғайдағы орыс-қазақ училищесіне орналасады. Бес жылға созылған оқу кезінде өз бетімен орыс тілін жетік меңгеріп шығады. Училище кітапханасындағы Шығыс пен Батыстың ақын-жазушылары мен Сократ, Платон, Аристотель сияқты ойшылдардың шығармаларымен танысады.

Училищеде Міржақып қазақ тілінің грамматикасы, орыс тілі мен әдебиеті, арифметика, география пәндерімен қатар араб жазуын және мұсылман дін ілімдерін үйренеді. Гете, Шиллер, Ломоносов сынды классиктермен танысып қана қоймай, орта ғасырда күллі әлемге ислам ілімін таратушы, сопылықтың көрнекті өкілі, исламдағы адамгершіліктің символы және Аллаға құлшылық қылуда ісі мұсылман жұртына үлгі ретінде танылған Желаледдин Руми мен Қожа Ахмет Йассауиді «пір тұтқан» [3].

Сондай-ақ Асқардың үйінде бай кітапхана болыпты. Қазақ зиялыларының өкілдері, француздар мен ағылшын зауыт иелері жиі қонақ болып, келіп жатады екен. Ағасының кітапханасындағы «Түркістан» және «Дала уалаяттарының» бұрынғы басылымдары, қазақ тіліндегі шетел жазушыларының шығармалары ерекше ынталы оқушының ой-өрісін кеңейтіп, білімге деген құштарлығын арттыра түседі.

Училишеден кейін Міржақып Уфадағы Ғалия медресесінің педагогикалық курсы бітіріп, 1902 жылдан бастап ауылда мұғалім болып істейді. Көзі ашық, көкірегі ояу, өз кезі үшін жап-жақсы білім алған ол ел ішіндегі жағдайды, әр түрлі әлеуметтік теңсіздікті көре біледі. Әсіресе оның сезімтал жүрегі отаршылдықтан туған әділетсіздіктерді ерекше сезінеді. Бұған осы кезде Ресейден қазақ даласында саяси жер аударылғандардың да әсері аз болған жоқ. Осының барлығын терең пайымдаған Міржақып патшаның отаршылдық саясатына қарсы күреске бекем бел буады [4; 4].

М.Дулатұлы сол кездегі алдыңғы қатарлы қазақтың зиялы қауымының өкілдері Ә.Бөкейхан мен А.Байтұрсыновтарды сырттай еңбектерінен біліп, оларды өзіне өнеге тұтады. Және өз бетінше талпынып, білім жинап, орыс тілін жетік меңгерген Міржақып орыстың озық ойлы азаматтарының еңбектерімен танысуы арқасында замана тозаңын суырып, дүниені дүр сілкіндірер дауылды күндердің тақап келе жатқанын өзгелерден бұрын сезеді.

Бұл уақыт ұлттық сана-сезім, ой-пікір қозғалуы, қалыптасуы, көкірек көзі ашық, сергек, оқыған, білімді адамдар қатары едәуір көбейіп, ұлттық интеллигенцияның қоғам жүгін көтерісуге жарап қалғандығын аңғартады. Осы лекке мұғалім Міржақып та қосылады. Ол 1904 жылы маусым айының бас кезінде сол кездегі қазақ зиялыларының орталығы Омбыға келіп, тай-таласқа толы тынымсыз тірлікке араласып кетеді.

Міржақыптың 1905–1910 жылдардағы саяси оқиғалардан тыс қалмауы

М.Дулатов өмір сүрген кезең мен орта әлеуметтік-саяси жағынан қазақ халқының тығырыққа тірелген тұсы еді. Патшалық Ресей басшылығының қарарымен орыс шаруаларының қазақтың шұрайлы жерлеріне қоныстандырылуы; ұлттық сана-сезімі төмен, білімі мен сауаты таяз, өз ішінде жік-жікке бөлінген жергілікті халықтың ынтымақтасып сыртқы озбырлыққа қарсы шықпауы Міржақып Дулатұлы сынды көзі ашық, көкірегі ояу азаматтарды бейжай қалдыра алмады [3; 70].

1905 жылы ол Қарқаралыда төңкерісшілер шеруіне қатысады. Ахмет Байтұрсынов бастаған қазақ оқығандары патша үкіметіне петиция жазып, қазақ жеріне «переселендер» жібермеу, тағы басқа талаптар қойғанда Міржақып та солардың арасында болатын. Сол кездегі қазақ зиялыларымен және түрлі саяси ұйым, бағыт өкілдерімен жүздесіп, пікірлесу Міржақыпты рухани, саяси тұрғыдан есейте түседі. Көңіліндегі халқының тағдыры, ұлтының жайы туралы тебіреністі ойларын өлеңмен де, публицистикалық мақала түрінде де көпшілікпен бөлісе бастайды [5].

1906 жылы Санкт-Петербургте Міржақып қазақтың алдыңғы қатарлы зиялы кісілерімен кездеседі. Соның бірі болашақ Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының көшбасшысы Мұстафа Шоқай болатын. Кездесулерде Абай өлеңдері оқылып, Құрманғазы мен Тәттімбет күйлері тартылып, оның аяғы қазақ халқының тағдыры, отаршылдық саясаттың елдегі зардаптары туралы түрлі де ұзақ әңгімелерге ұласатын. Бірде осы ортада «Серке» деген атпен Санкт-Петербургте қазақ баспасөз орталығын ашу жөнінде шешім қабылданады. Оның алғашқы саны татардың апталық «Ульфат» газетінің қосымшасы ретінде 1907 жылғы наурыздың 28-і күні жарық көреді. Өзінің атының да айтып

тұрғанындай, газет езілген қазақ халқының сана-сезімін оятып, оған дұрыс жол көрсетуді мақсат етеді [4; 4].

Газеттің бірінші санында Жақаң ішінде лықсыған ой-толғақты «Жастарға» атты өлеңімен [6; 37] өрбітеді:

*Найзаменен тұртсе де,
Жатырсың, Қазақ, оянбай.
Мұнша қалың ұйқыны
Бердің бізге, ой, алла-ай!*

*Етемін үміт жастардан,
Жаңа гүл шапқан бақшадай.
Мұрасын оңай кім табар,
Жар салып жұртқа қақсамай?*

*Халыққа, жастар, басы бол!
Қараңғыда жетектеп.
Терең судан өтер ме,
Мың қойды серке бастамай, —*

деп жастарды халық алдында үлкен іс тындырып, келелі міндеттер атқаруға, рухани асыл арманға, мәдениет асқарына шақырады, зор сенім артады.

Газеттің екінші санында жарияланған «Біздің мақсатымыз» [6; 211,212] атты мақаласында не бәрі 22 жастағы өжет те алғыр М.Дулатов патша үкіметінің ұлт аймақтардағы саясатын сынап, әділетсіздік, озбырлық, зұлымдықтарын әшкерелейді. «Енді шенеуніктер біздің дінімізге, атадан мұра болып келе жатқан әдет-ғұрпымызға, біздің моллаларға ғана тиісті неке мәселесіне де араласа бастады, діни кітаптарды тұтқынға алды...» [6; 211], — деп қынжылыс білдіреді.

Мұндай үннен зәресі ұшқан патша жандармдары «Серкені» жедел тексеріске алып, келесі сандарының шығуына тыйым салды. Ал М.Дулатұлы саяси сенімсіз адамдардың қатарына ілікті.

1905–1910 жылдардағы саяси оқиғалар, қазақ зиялыларының ұлт, дін, жер бостандығы жолындағы үндеулері мен армандарының жиынтығы іспетті болған Міржақып Дулатұлының «Оян, Қазақ!» 1909 жылы жарыққа шығады. Бұл ашынған көңілдің жанайқайы еді. «Оян, Қазақ!» ел қамын ойлаған асыл азамат қазақ елін шырты ұйқыдан оянуға, өнер, білімге шақырады. «Насихат ғұмумия» атты өлеңінде [6; 58–75] ол отандастарын жаңа өмірге бағыттайды, басқа халықтардағы жақсылық жағын үйренуге үндейді:

*Шығады асыл — тастан, өнер — жастан,
Тәрбие тәуір болса әуел бастан.
Мысалы, ғылым таппақ сол секілді
Бұлақтың бітіп жатқан көзін ашқан.*

*Жігітке талаптанған мың рахымет,
Пайдасын ғылымының халыққа шапқан.
Жаны ашып нашарларға қызмет етіп,
Салса егер түзу жолға болса адасқан.*

Ақынның ұранды үні патша әкімдерінің үрейін ұшырды. «Оян, Қазақ!» жарыққа шыққан кезінен бастап отаршылдыққа қарсы бағытталған кітап ретінде қабылданды. Оның таралымы жойып жіберілді. Ал авторы қуғынға ұшырады.

Жақаң жан сауғалап 1909 жылғы күзде Қызылжар қаласына келіп паналайды. Бұл қалада бақылауда жүрген Міржақыптың ресми орындарда жұмыс істеуге мүмкіндігі болмайды. Ол әуелі кітапханада, кейін аралық сот кеңсесінде тілмаш-хатшы қызметін атқара жүріп, жеке адамдарға жалданып, мұғалімдік қызмет атқарып, қазақ балаларына орыс тілінен сабақ береді. Одан біраз уақыт Мағжан да орыс тілі мен әдебиетінен дәріс алады.

Міржақып сол кездің өзінде өте білімді адам болған: қазақ, орыс, татар тілдерін жақсы білген. Ол Қызылжар қаласындағы мұсылман зиялыларының көпшілігімен жақын танысады. Оның мол интеллектуалдық қабілетін білгесін қалада мұсылман кітапханасын ашпақшы болып жүрген татар зиялылары Міржақыпты бірге қызмет істеуге, осы жұмысты бір жөнге келтіруге көмектесуге

шақырады. Міржақып бұл ұсынысты қабылдайды. Сөйтіп, осы жұмыспен айналысатын қоғамның басқарма мүшесі болып сайланады [7].

Тағдыр тауқыметін көп тартып, үнемі қудалауда өткен өмір азабы оның халық деп соққан жүрегін әлсіретіп, қайрат-жігерін еш мұқалта алған жоқ. Сын сағатта сырт айналу ер азамат үшін өліммен тең еді. Сондықтан ол шығармашылық жұмысын одан әрі дамыта түсті.

Қызылжарда Жақан бұрын жаза бастаған «Бақытсыз Жамал» романын аяқтады. Бұл роман 1910 жылы Қазан қаласында жарық көрді. Кітап оқырмандар жүрегіне жол тауып, таңқаларлық табысқа жетті. Орыс, неміс және француз тілдеріне аударылды.

Міржақыптың 1911–1918 жылдары баспасөзге айырықша ден қоюы

XX ғасырдың бас кезінде Қазақстанда қазақ тілінде бірнеше газет-журнал басылып шыққаны белгілі. Атап айтқанда, «Қазақ», «Ақ жол», «Қазақ тілі», «Еңбекші қазақ», «Сарыарқа», «Бостандық туы», «Таң», «Қызыл Қазақстан», «Қазақ календары», «Лениншіл жас», «Жаңа әдебиет» және сол сияқты басқа мерзімді басылымдар. Бұл газет-журналдарда қазақ зиялылары қызмет етіп, түрлі мәселелер төңірегінде мақалаларын жариялап, пікірталастар ұйымдастырған. Мәселен, Түркістан Орталық комитетінің үні болған «Ақ жол» газетін С.Қожанов пен М.Дулатов, Н.Төреқұлов ұйымдастырып, бұқаралық газет болуына елеулі үлес қосқан.

1911–1918 жылдары Міржақып Дулатұлы баспасөзге айырықша ден қойып, «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті редакциясында қызмет істеді. Бұл жылдары «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің ортақ нысаны — ұлт мүддесі болған. Қазақтың артта қалушылығын жою, бодандық қапасынан шығу мұратын көздеген.

«Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті елдің елдігін сақтаудың, тәуелсіздікке қол артуының аса маңызды шарты ретінде алға тартқан, зәру проблема етіп қойған бірқатар мәселелер әлі күнге көкейтестілігін жоймағанын айта кету керек. Солардың бірі — тіл мәселесі. «Қазақ» газеті сонау XX ғасырдың басында-ақ қазақ тілі азып жоғалуға ықтимал деп дабыл ұрды. «Тіл, әдебиет — бір ұлттың жаны мен рухы», — деп жазды «Айқап». Екі басылымның әдебиет тілін ұстартуға бағытталған орасан еңбегінің түп қазығы ұлт алдында тұрған міндеттерді пысықтау, оны дүние жүзі мінберінен сөйлеу үшін жетілдіру мақсатын көздеу болды. Жарияланған мақалаларда, зерттеулерде ұлт болып қалғымыз келсе, басқалармен қатар тіршілік құрғымыз келсе, тілімізді көздің қарашығындай сақтау керек екендігі дәлелденді. Тіліміз ол кездерде тәуелсіздікке жету құралы болса, қазір — тәуелсіздігімізді баянды ету құралы. «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің тіл хақындағы үдерісін (позициясын) осылай түсіну керек [8].

1915 жылдың 28 тамызында қымбатшылық салдарынан, оның үстіне басылымға жазушылар азайып, жәрдем берушілер болмағандықтан, «Айқап» журналы жабылды. Сондықтан «Қазақ» газетінің редакторлары Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов басылымның халықпен байланысын үзбеуіне бар күштерін салды.

Бүгінде «Қазақ» газетінің редакторы қызметін атқарудағы Ахаң мен Жақанның ерліктерін, газетті үзбей шығару жолында бес жыл бойы көрген қуғын-сүргіндерін, патша цензурасының оларға жасаған шексіз қиянатын, зұлымдығын мұрағат материалдарынан оқуға болады. Мысалы, солардың бірінде патша үкіметінің отаршыл саясатының тым өрескел көріністерін аша түсетін, Баспасөз ісінің бас басқармасы граф Татищевтің Орал губернаторына, Орынбор губернаторына жазған құпия бұйрығы сақталған. Онда «Қазақ» газетінде басылған әрбір мақала-хабарды барынша мұқият бақылап, тексеріп отыруды, баспасөз заңын бұзса, редакторларын аямай жауапқа тартуды, сотқа беруді бұйырған.

«Қазақ» газеті 1913 жылы 2 ақпаннан бастап Орынборда аптасына бір рет, 1915 жылы аптасына екі рет шығып тұрған. 1913 жылы № 1–44 (ақпан–желтоқсан); 1914 жылы № 45–92 (қаңтар–желтоқсан); 1915 жылы № 93–163 (қаңтар–желтоқсан); 1916 жылы № 164–211 (қаңтар–желтоқсан); 1917 жылы № 212–257 (қаңтар–желтоқсан); 1918 жылы № 258–265 (қаңтар–қыркүйек). Таралымы 3000, кейбір мағлұматтарда 8000-ға жеткен. Бірінші редакторы Ахмет Байтұрсынов, екінші редакторы Міржақып Дулатов, бастырушы «Азамат» серіктігі, Хұсайынов-Каримов баспаханасында басылып тұрған. Газеттің шығуы, редакторлары жайында Петербордағы Мемлекеттік орталық мұрағатта сақталған Орынбор губернаторының 1913 жылы 5 қаңтардағы Жоғарғы баспасөз басқармасына берілген бұйрығында, Торғай уезі, Қызылшенгел болысы, 8-ауылдың қазағы Мұстафа Ахметұлы Оразаевқа және Торғай уезі, Түсіп болысы, 5-ауылдың қазағы Ахмет Байтұрсыновқа Орынбор қаласында қазақ тілінде аптасына бір рет шығатын «Қазақ» газетін төмендегі

бағдарламамен шығарып тұруға рұқсат берілгендігі жазылған: Үкімет тарапынан бұйрық-жарлықтар, Мемлекеттік дума мен Мемлекеттік кеңес жұмысы, ішкі және сыртқы хабарлар, қазақтың тарихы мен тұрмыс жайы, этика, тарих, этнография және мәдениет мәселелері, экономика, сауда, кәсіп, ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, халық ағарту, мектеп, медресе, тіл және әдебиет мәселелері, тазалық, денсаулық және мал-дәрігерлік жайы, фельетондар, корреспонденциялар мен жеделхаттар, жергілікті хроника, суреттер, пошталар (хаттар) және құлақтандырулар.

Газетте XX ғасырдың басындағы қазақ елінің саяси-әлеуметтік өмірінің ең түйінді мәселелеріне, қазақ шаруашылығының жағдайына, жер мәселесіне, басқа елдермен қарым-қатынасына, оқу-ағарту, бала тәрбиесіне, әдебиет пен мәдениет, әдет-ғұрып, салт-санаға, тарих пен шежіреге арналған мақалалар жарияланды.

М.Дулатовтың ақын, жазушы, журналист ретінде қалыптасуына оның «Қазақ» газетінің редакциясында А.Байтұрсыновпен бірге еңбек еткен кезеңі ерекше із қалдырды. Осы уақытта Жақанның үні қалың ұйқыдағы қазағын құлағының түбінен «маса» болып, маза бермей ызындап оятуды мұрат тұтқан, өзінен он екі жас үлкен рухани ағасы Ахмет Байтұрсынұлының үнімен қатар естіліп, қазақ даласын қатар шарлады. Сол егіз үн тарих мінбесінен қатар көрінген екі алыптың қашан соңғы демдері таусылғанша, тағдыр талқысымен екеуі екі жақта жүрсе де, қуғынға түсіп, қамауға алынса да үзілмей, қатар естіліп тұрды. Ол екеуі екі атадан туса да, бір туған бауыр еді, екі баспен ойласа да, қорытар ойы бір еді, екі ауызбен сөйлесе де, шығар сөзі бір еді. Өйткені оларды туыстырған — халқының мүддесі, ойландырған — халқының қамы, сөйлеткен халқының мұң-зары болатын. Сондықтан да халқы оларды жанашыр жақыным деп білді, олардың жұбын жазбай, «Ахаң-Жақан» деп бірге атады. Пенделік бар қызықтан бастартып, халқының бақыты үшін күрескен есіл ерлерді өз халқының жауы атандырып, кешегі күні Қызылдың қызылкөз жендеттері екеуін еріксіз айырып, екі жерде атып өлтіріп, атын өшіреміз дегенде де халқы олардың асыл есімдерін есінен шығарған жоқ. Аялап жүрегінде сақтады, ардақ тұтты [1; 276, 277].

Ерте оянып, ерте есейген өр мінезді, Міржақып қашанда күрес шебінің алдында болды. Осы жылдары ол газет бетінде саяси бағыттағы өлеңдерін, сол кездегі Қазақстанның өміріндегі қиын-қыстау жағдайларға байланысты публицистикалық материалдарын бастырды. Жақан газеттің негізгі идеологтарының біріне айналды.

Міржақып Дулатұлы Алаш автономиясының бірден-бір басшысы ретінде

XX ғасырдың басында Алаш көсемдері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов бастаған ұлт зиялылары ата-бабаларымыздың ғасырлар бойғы тәуелсіз Қазақ мемлекетін құрсақ деген ұлы арман-тілегін жүзеге асырмақ болып, күреске шыққаны баршаға аян.

1917 жылы Алаш көсемдерінің мемлекеттік еркіндікке жетудің неше түрлі жолдарын қарастырғандығын байқауға болады. 1917 жылдың 1 сәуірінде Ә.Бөкейхановтың басшылығымен Орынбор қаласында өткен қазақ халқының тұңғыш съезінде облыстық және жалпы қазақ съездерін өткізу, барша мұсылман съездеріне өкілдер жіберу, Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау, дін мен оқу, жер, сот, земство, баспасөз, пошта, ақша мәселелері тәрізді болашақ тәуелсіз мемлекет өміріне аса қажетті он үш мәселе бойынша шешімдер қабылданды. Осының өзінен-ақ Алаш қайраткерлерінің ұлттық мемлекеттік басқару жүйесін құрмақ болған батыл ұмтылысын аңғарамыз. Мысалы, 1917 жылдың 27 сәуірі мен 7 мамыры аралығында өткен Семей облыстық съезінде алғаш Ресей демократиялық федеративтік парламенттік республикасы құрамында Қазақ автономиясын құру мәселесі талқыланып, жария болды [9].

1917 жылдың 21–26 шілдесі аралығында Орынборда өткен Бірінші жалпықазақ съезінде болашақ мемлекеттік басқару формасы жөнінде екіұдай пікірталас болса да, Ә.Бөкейхановтың қолдауымен Қазақ автономиясы туралы шешім қабылданып және сол жолы тұңғыш қазақ саяси партиясы — «Алаш» партиясы құрылды. Басшы органдар сайланып, оған Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Елдос Омаров, Мұстафа Шоқиев, Мұхамеджан Тынышбаев, Халел Досмұхамедов, Жаһанша Досмұхамедов, Халел Ғаббасов, тағы басқалар кірді.

1917 жылдың екінші жартысында Уақытша үкіметтің қолынан саяси билік біртіндеп ұзай берді. Пәрменді биліктің болмауы ел ішінде түрлі террористік актілерге жол ашып берді. Бұл жағдай әсіресе қолында қаруы жоқ қазақ сияқты жұртқа ауыр тиді. Барлық жерде зорлық-зомбылық етек алды. Міне, осындай жағдайда Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлы бастаған бір топ қайраткерлердің ұсынысы және ұйымдастыруы бойынша 1917 жылдың 5–13-желтоқсан күндері Орынбор қаласында қазақ мемлекеті туралы мәселе қараған жалпықазақ съезі болып өтті. Съездің күн тәртібінде тұрған

ең негізгі мәселе — ұлттық автономия туралы баяндама жасаған Ә.Бөкейхан болды. Съезд бұл мәселе бойынша қарар қабылдап, онда Алаш облыстарын бүліншіліктен қорғау мақсатымен уақытша «ұлт Кеңесін құрып, оның аты «Алашорда» болсын» деді. Он бес адамнан тұрған бұл өкіметтің төрағасы болып көпшілік дауыспен Ә.Бөкейхан сайланды. Бұл, әрине, Әлихан Нұрмұхамедұлының өзін бақытты сезінген сәттерінің бірі еді [10; 161].

Съезде Алаш автономиясы мен тәуелсіздік жөнінде декларация қабылданды. М.Дулатов осы құрылтайда Алаш автономиясының басшысы Ә.Бөкейханның көмекшісі болып бекіп, партияның белсенді қайраткеріне айналды.

Империя көлемінде қалыптасқан жағдай Алашорда өкіметіне келесі 1918 жылдың күзіне дейін іске кірісуге ырық бермеді. Сонымен қатар 1918 жылы 5 қаңтарда Бүкілресейлік құрылтай жиналысының күшпен таратылуы Алаш автономиясын құру мүмкіншілігіне зардабын тигізді. Алашорда басшылары мен большевиктер арасындағы қайшылық тереңдей түсті. Егер Алаш партиясына біріккен ұлттық зиялылар большевиктерге қазақ қоғамына мүлдем жат әлеуметтік тәжірибені күштеп танушы, қазақ жұртына іріткі салушы күш ретінде қараса, большевиктер Алаш қозғалысына ұлттық буржуазия мен феодалдық топтардың таптық мүддесін қорғайтын контрреволюциялық күш есебінде қарады [11].

Азамат соғысы басталып кеткеннен кейінгі кезеңде Ә.Бөкейхан бастаған Алашорда өкіметі баррикаданың екінші жағында, яғни кеңес билігіне қарсы күресіп, ақ казактар мен патша генералдарының соңынан ерді. Қазақ қоғамынан шыққан коммунистерді өлім жазасына кесу туралы жарлықтарға қол қою оның осы ұстанған саяси бағытынан туындағаны өзінен-өзі түсінікті. Ә.Бөкейхан мен оның серіктері большевиктер партиясы ұсынған жоспарды қазақ қоғамын үлкен апатқа ұрындыруы мүмкін тәжірибе есебінде бағалап, ал қазақ коммунистерін орталық биліктің қол шоқпары ретінде айыптады [10; 161].

Сөйтіп, қазақ елінің ғасырлар бойы мыңдаған асыл азаматтары басын тіккен биік арманы — ұлттық мемлекетті қалпына келтіру ісі Алаш қозғалысы, Алашорда үкіметімен бірге тарих қойнауында, тоталитарлық өктемдік пен империялық зомбылықтың шабуылына көміліп қала берді.

Міржақып Дулатұлы болса, Алаш автономиясының бірден-бір басшысы ретінде оның құрылғанынан бастап ақыр аяғына дейінгі қайғы-қасіретін түгел көрді.

Міржақыптың жиыrmасыншы жылдарда жаңа үкіметке қызмет етуі

1919 жылдың 4 сәуірінде Алашорда қозғалысына қатысқандарға ВЦИК-тің амнистия берген Жарлығы жарияланды.

1920 жылдан бастап М.Дулатов жаңа үкіметке аянбай қызмет істей бастады. Дәл осы уақытта қазақ жерін Қазақ АКСР-нің құрамына біріктіруде Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ә.Ермеков бастаған зиялылар үлкен шаруа атқарды. Олар осы жерлердің ежелден қазақтікі екенін дәлелдейтін айғақтарды алға тартып, хат жазып, телефонмен сөйлесіп, В.Лениннің алдына әлденеше рет барғаны баршамызға аян. Сөйтіп, пролетариат көсемін қазақ мүддесіне шешім шығаруға көндірді.

Қазақ АКСР-нің бастапқы аумағының құрамына қосылмай қалған жерлерді қостырып, Ленинге бекіткізді. Ол жерлер: Семей (Павлодар, Семей, Өскемен, Зайсан және Қарқаралы уездері), Ақмола (Атбасар, Көкшетау, Петропавл уездері мен Омбы уезінің бір бөлігі), Торғай (Қостанай, Ақтөбе, Ырғыз және Торғай уездері), Орал (Орал, Ілбішін, Темір және Атырау уездері) облыстары. Сондай-ақ Маңғыстау уезі, Закаспийский облысы Красноводск уезінің 4 және 5 адай болысы. Астрахан губерниясының бір бөлігі (Каспий теңізінің солтүстік шығыс жағалауы), Бөкей Ордасы және теңіз жағалауындағы округтерге жапсарлас жатқан болыстар енді. Егер жоғарыдағы жерлерді Қазақ АКСР-і құрамына Алаш зиялылары қостыра алмаса, бүгінгі күніміз қандай болар еді? [12].

Күрт өзгерістерден кейін ес жиған Жақаң 1920 жылы Ташкентке келіп, сол кездегі Түркістан Республикасының органы — «Ақ жол» газетіне жұмысқа орналасады. Бірақ ол жерде көп тұрақтамай қыр елін басып кері қайтады. 1921 жылы Семейге келіп, облыстық сотта қызмет атқарады. 1922 жылы қамауға алынады. Бір тәуірі, бұл жолы көп отырмай, өзімен бірге ұсталған Әлихан Бөкейханов екеуі Орынборға жөнелтіледі. Онда барғаннан кейін екеуі де қамаудан босатылады.

М.Дулатұлы 1922–1926 жылдары Орынбордағы Қазақтың ағарту институтында оқытушы болады. Ұстаздық қызметке қайта оралғаннан кейінгі осы төрт жылы, одан соң Қазақ мемлекеттік баспасында бөлім бастығы, «Еңбекші қазақ» редактордың стилистика жөніндегі көмекшісі болып істеген кездері Міржақыптың қарбыта қалам сілтеп, өндірте жұмыс істеген аса бір жемісті жылдары. Осының бәрі 1920–1928 жылдардың аралығы еді.

Асыл ердің сталиндік репрессияның тырнағына ілігуі

Кейінгі жылдардағы ресми деректер 1921 жылдан 1954 жылға дейін Қазақстанда 103 мың адам саяси қуғын-сүргінге ұшырап, 25 мың адам ату жазасына кесіліп, шейіт болғанын көрсетеді. Отандық тарихшылар 1930–1933 жылдар аралығындағы ашаршылықта 2 миллион 200 мың адам қынадай қырылып, 1 миллионнан аса қандастарымыз Қытай, Монғолия, Ирак пен Ауғанстанға босығанын айтады. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Тұрар Рысқұлов, Халел, Жаһанша Досмұхамедовтер, Мағжан Жұмабаев, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин тәрізді ұлт көсемдері мен интеллигенция өкілдерінің қаны да сол жылдардың «мойнында».

Міржақып Дулатов Алаш қайраткерлерінің ішінде ең белсенді, ең қажырлы тұлға болды. Сондықтан ол өз заманында да, кейіннен де құрметті, үлгі болған азамат. Және халыққа өлшеусіз еңбек сіңірген. Өмірін соған арнаған.

Өкінішке орай, Алаш партиясы қайраткерлерінің тағдыры қайғылы аяқталды. 1928–1929 жылдары А.Байтұрсынов бастаған алаштықтардың бірінші тобы (40 адам) тұтқындалды. 1930 жылдың 4 сәуірінде ОГПУ-дың сот коллегиясы олардың онын (А.Байтұрсыновты, М.Дулатовты, Ж.Аймауытовты, Х.Ғаббасовты, М.Есболовты, Ә.Байділдинді және тағы басқаларын) алдымен ату жазасына тартты, кейіннен ол 10 жылға жер аударумен ауыстырылды. Алаш қайраткерлерінің құрамында М.Жұмабаев, А.Омаров, А.Ұзақбаев және тағы басқалар болған екінші бір тобына бірден 10 жылға жер аудару жазалау кесімі қабылданды.

1932 жылдың 20 сәуірінде ОГПУ «үштігінің» шешімімен Алаш партиясының тағы 20 белсенді қайраткері айыпталды. Олардың ішінде М.Тынышбаев, Халел және Жаһанша Досмұхамедовтер, Ж.Күдерин, ағайынды Ақбаевтар және тағы басқалар болды. Олар Воронеж облысына 5 жылға жер аударылды.

Сонымен, 1928-ші жылдың аяғында Міржақып Дулатұлына «халық жауы» деген қара таңба басылды. Бірақ

*Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш,
Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.
Қалғаниша жарты жаңқам мен сенікі —
Пайдалан шаруаңа жараса, Алаш! —*

деп жырлаған Жақан («Шағым» атты өлеңі [6, 91]) қалайша халқының жауы болмақ еді?

Жер аударылғандардың көпшілігі (олардың ішінде Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Әбдірахман Байділдин және тағы басқалар) отандарына қайтып оралмады.

М.Дулатов 1935 жылы елуге толуына бір ай қалғанда тұтқында жүріп, Балтық каналының бойындағы «Соловецк» (кейбір деректерде «Сосновец» деп көрсетілген) деген жерде, лагерьдің лазаретінде ауыр науқастан қайтыс болды. Сөйтіп, есіл ер жалған жаланың жазалы мерзімін өтей алмай, азап-бейнетпен дүниеден өтті.

Ел бейнетіне өгіз болып жегіліп, ертеңі үшін жанын қиған Жақан:

*Өз қамыңды ойлан өзің ел болсаң,
Ел боламын, тең боламын дер болсаң.
Көктен теңдік келмес өзің кем болсаң,
Мең-зең болмай, талпын, оян, Алашым! —*

деп («Жаңа тілек» өлеңі [6; 108] дүниеден арманда кетті.

Міржақыптың елге, жерге берілгендігін мынадан білуге болады: шетелде жүрген Мұстафа Шоқай қуғындау басталғанда Міржақыпқа хат жазады. Онда: «Біразға ғана кел, кеңесіп, шетел асайық» делінген. Оған Міржақып: «Елді тастап, қайда барам?» дейді де ешқайда бармай, биліктің тұтқынына түседі [13].

М.Дулатұлының қылмысты ісін жан-жақты тексере келіп, республика Жоғарғы Сотының коллегиясы 1988 жылы қылмыс құрамы болмағандықтан, марқұмды біржола ақтады. Ал 1988 жылдың 28 желтоқсанында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бюросы аса көрнекті қазақ қаламгерлері Ахмет Байтұрсыновтың, Мағжан Жұмабаевтың және Жүсіпбек Аймауытовтың қоғамдық-саяси, ғылыми-педагогикалық және әдеби қызметтері жөніндегі тарихи шындықты қалпына келтіру қажет деген ұйғарымға келді. Көп ұзамай Міржақып Дулатовтың өмірі мен шығармашылығы жөнінде де осындай шешім қабылданды. Кеш болса да, әділеттік, шындық орнығып, туған халқы асыл перзентімен тебірене қауышып, көзайым болды.

Түйін

Сөз соңында айтарымыз, бүгінде «ақ таңдақ» атты «бұлдырлау» ұғыммен ұзақ жылдар бойғы озбырлық бұғауынан босанып шығып, арамызға қайта оралған ұлы шоғыр ардагерлеріміздің ішіндегі бірегей туған бір кесек тұлға — Міржақып Дулатов екені анық болды. Ол қиын да ауыр шығармашылық жолдан өтсе де, артына бай мұра қалдырды. Қандай мәселені көтерсін, ең алдымен ұлттық мүддені, халықтың мұратын алға қойды. Алғашқы қазақ журналистикасының негізін қалаушылардың бірі болды. Жақан халықтың саяси ой-өрісін, санасын оятқан қазақ зиялы қауымы өкілдерінің бірегейі еді.

Патша (Ресей) үкіметінің отарлау саясатының қасіретін көре-көре еңсесі езіліп, малы таланып, жаны қиналып, белі сынуға таянған қазақ халқының Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтай дара тұлғаларды толғатпауы, олардың тумауы, тарих аренасына шықпауы мүмкін де емес еді. Егілген елдің көз жасынан жаратылған жандар еді олар!

Өкінішке орай, елдің, жердің, халықтың, қазақ тілінің жай-күйіне алаңдаған Алаш қайраткері Міржақыптың артында қалған мол мұрасын біз әлі де толық таныған жоқпыз. Сондықтан да Жақанның шығармалары өскелең ұрпақ үшін мол қазына екенін еске ала отырып, алдағы жылдары мынандай шараларға ерекше көңіл бөлген жөн деп санаймыз:

- Алаш арысының бүгінге жеткен шығармаларын, оқулықтарын мектеп бағдарламасына кіргізу керек;
- Жақанның артында қалған мұраларын жинақтау керек (оның көптомдығын қайта әзірлеуді қолға алатын уақыт жетті), ол туралы ғылыми монографиялар жазылуы тиіс (өйткені Алаш қайраткері Міржақыптың өмірі, шығармашылығы туралы жүйелі жұмыстар әлі жазылған жоқ);
- Дулатовтың шығармаларына толықтай текстология жүргізілуі керек;
- «Міржақыптану» ғылыми-зерттеу орталығын ашу керек;
- тәуелсіздік идеясын ту еткен Міржақыптың мүсінін тәуелсіздіктің алтын бесігіне айналып отырған Астанада орнатқан жөн болар еді.

Міржақып мұрасын, Алаш тарихын, Алашордашылар ұлағатын түгелдей тану үшін болашақта осы мақсаттарды орындау бәрімізге парыз. Тек сонда ғана Алаш арысы алдындағы парыз бен қарызымыз сәл де болса өтеледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Жолдасбекұлы М., Салғараұлы Қ., Сейдімбек А. Елтұтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары. — Астана: «KUL TEGIN» баспасы, 2001. — 357 б.
2. XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. (Қазан төңкерісіне дейінгі дәуір). — Алматы: Ғылым, 1994. — 219-б.
3. Ибрагим Д. Міржақып өлеңдеріндегі ислами сарын // Ақиқат. — 2009. — № 2. — 70, 71-б.
4. Бәкір Ә. «Оян, Қазақ!» // Қазақ. — 2009. — 25 желт. — № 52 (461).
5. Умарова Г.С., Шарабасов С.Ф. Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Астана: Фолиант, 2007. — 158-б.
6. Дулатов М. Шығармалары: Өлеңдер, қара сөздер, көсемсөз. — Алматы: Жазушы, 1991. — 384 б.
7. Мұқанов Қ. Міржақып Дулатов Қызылжарда // Жаңа Сарыарқа. — 2009. — № 1. — 9-б.
8. Елеукенов Ш. XX ғасырдың басында тәуелсіздік идеясын көтерудегі қазақ баспасөзінің қызметі // Жұлдыз. — 2009. — № 9. — 176, 177-б.
9. Сыдықов Е. Шәкәрім және Алашорда: Ғыл. жин. — Алматы: Раритет, 2008. — 60-б.
10. Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII–XX ғғ.): Зерттеулер. — Алматы: Жалын, 2004. — 400 б.
11. Маданов Х. Қазақ халқының арғы-бергі тарихы. — Алматы: ҚМЭБИ баспасы, 1995. — 136-б.
12. Нүсіпов Р. Алаш зиялыларының беймәлім сапары // Қазақ тарихы. — 2009. — № 2. — 36-б.
13. Алжанбай М. «Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш...» // Қазақ әдебиеті. — 2010. — 27 тамыз. — № 33 (3197). — 6-б.

Қазіргі қазақ психологиялық драмасы

З.Шашкиннің «Ақын жүрегі» пьесасы бойынша

Кішкенбаева Ж.Қ.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана

Автор, опираясь на мировой литературоведческий опыт, выявляет основные закономерности казахской психологической драмы, а также историю традиций в этом жанре. В статье рассматриваются вопросы возникновения, развития казахской психологической драмы и проблемы характера и конфликта в психологической драме на материале пьесы З.Шашкина «Сердце поэта».

The author of article, leaning on world study of literature experience, reveals the basic laws of the Kazakh psychological drama, and also history of traditions in this genre. In article questions of origination, development of the Kazakh psychological drama, and a problem of character and the conflict in a psychological drama on a material of the play of Z.Shashkin «Heart of the Poet» are considered.

«Драматургия — қазақ әдебиетінде ХХ ғасырдың басында әлеуметтік-қоғамдық факторлардың ықпалымен, ұлттық өнердің тарихи дамуының заңды жемісі ретінде туған жаңа жанрлық түр» [1]. Драматургияның тез өсіп, жедел жетілуіне әсер еткен негізгі дәстүрдің бірі — халықтың сан ғасырлар бойы жинақталған, сұрыпталған, екшелген ғаламат бай фольклоры.

Ал драмалық шығармаларда кейіпкер өзінің айтатын сөздері арқылы, сонымен бірге сахнадағы қимыл-әрекеті, жүріс-тұрысы, сонда байқалатын жай-күйі арқылы бейнеленеді. Кейіпкердің жеке қалып айтатын сөзі, бір-бірімен өзара сөйлесуі — бұлар олардың характерін, басқа адамдарға, өмірдегі түрлі жағдайларға қатынасын, қоғамдық мәселелерге көзқарасын сипаттаудың басты тәсілі. Автордың уақиғаға барысын, кейіпкерлердің іс-әрекетін, мінез-құлқын, жай-күйін тікелей өз атынан суреттеп, баяндап беруі жоқтың қасы. Біз болып жатқан, өткен оқиғаларды кейіпкерлердің айтуынан біліп, сол кейіпкердің көзімен көріп, кейіпкердің хал-жайын, сағыныш, қуаныш-қайғыға берілуінен, ойлау-сезінуінен байқаймыз.

Әлеуметтік өмір қоғамнан тыс өмір сүрмейді. Қоғамдық факторлар: аласапыран оқиғалар, таптық шайқастар, түрлі қоғамдық-әлеуметтік көзқарастар.

Жалпы драматургия — ұлттық өнердің тарихи дамуының заңды жалғасы дегеніміз — өнердің түп негізі, қайнар тұмасы, бастауы — халықтың өзінде жатады. Түрлі тамаша аңыздар, эпостық шығармалар мен сюжеттер, характерлер қазақ драматургтерінің алғашқы буыны үшін байтақ қазына, кеніш ырыздық болатын.

Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Жұмат Шанин, Ғабит Мүсірепов сынды қаламгерлер қалың елдің ықылым замандардан бауырына басқан дүниелеріне құр ие бола салмай, оларды биік зерделі дүниетаным, реалистік шеберлік, зор таланттың күшімен жаңғыртып, өрнегіне-өрнек, бояуына-бояу қосып, жандандыра түскен.

Ұлттық әдебиетіміздегі уақыт сынына төтеп берген, әсерлілік қуатын жоймаған, ең үздік пьесалар — эпостық материалдар негізінде туған шығармалар. Бұл құбылыс өнердегі халықтық сарындар, ежелгі дәстүрлер өміршең екендігін, жаңа түр, жаңа қалып бір күнде, бір сәтте аяқ астынан туа салмайтынын тағы айғақтай түссе керек.

Кейіпкер таңдау, сюжет қалау, өмір материалдарын сұрыптау мәселелеріне келгенде, қазақ драматургтері өздерінің алғашқы қадамдарынан бастап екі арнаны қатар алып жүрді. Бірі — эпостың ізі, тарихи аңыздар, биографиялық сюжеттер, екіншісі — заман және өмірдің көкейкесті мәселелері. «Еңлік-Кебек», «Арқалық батыр», «Майдан», «Шернияз», «Ақан сері-Ақтоқты» — осы тұжырымның дәлелі.

Уақыт озған сайын қадым замандар дүниелерін өзек ете отырып, шығарма жасау дәстүрі әлсіреп, өз кезеңінің мәселелерін арқау еткен туындылар саны молая түсті.

Осы орайда суреткер Зейін Шашкиннің шығармашылығы туралы бірқыдыру соны пікірлер айтуға болады.

Қазақ драматургиясының бүгінгі дамуындағы жақсы бір құбылыс адам психологиясын ашуға ұмытылу екендігіне Зейін Шашкиннің «Ақын жүрегі» пьесасы жақсы айғақ бола алады. Көп сахналық шығармалар салған жерден диалогтан ақсап жатады. Бірінің бетін бірі жыртып, ұрсып,

айғайлап қоя беретін кейіпкерлер сөзін естігенде, мазасыз, кесірлі үйге енгендей боласың. Өмірден көріп, біліп ұшырасып жүретін адамдарыңа мүлде ұқсамайтын, бар сырын, бар ашуын қолма-қол ақтарып тастайтын даукес, қызыл өңеш кейіпкерлер мезі еткендіктен де шығар, жұмбағы жан түкпірінің тереңінде жататын, ашынса да кісіліктен арылмаған бейнелерге бірден іш тартасың. «Ақын жүрегі» драмасы ең алдымен психологизмге ден қойғандығымен қызықты.

Өнерпаз бейнесін жасауда қазақ әдебиетінде біраз тәжірибе жинақталған. Драматургиядағы соқталы бейнелер Шернияз, Сырым, Абай, Ақан сері — бәрі де ақындар. Әсіресе Сырым мен Ақан серінің романтикалық серпінді әуенде жазылған, кемерінен асып төгіліп жатқан толғаулары қазақ драматургтерінің көбіне стильдік жағынан ықпалды әсер еткені рас.

Шашкиннің «Ақын жүрегі» пьесасындағы Жұмат монологтарынан осы дәстүр айқын аңғарылады. Пьесада сырын мәнермен, ырғақпен, ойын тұспалмен, астармен емес, шашып-төгіп, тебіреніп, жарқыратып жайнатып, сыр мен ойды, сезім мен байламды қатар өрген ақын мінезі бар. Оның сөзі шұбырта жөнелген төкпе жыршының термесі іспетті ұйқасып, айшықтанып шыға келеді. Бірақ қасындағы адамды көп елемей алып қашып, аспанға шығып кететін кездерінде, пьесаның драмалық арқауы үзіліп, құр бос сөз шыға келеді.

Суреткерлік талапты, әсіресе роман жанрында айырықша танылған Зейін Шашкиннің шығармашылығына тән сипат түр жаңалығын қарастыру, бұрын із түсе қоймаған тақырыпты жаңа қырынан алып бейнелеу талабы драмалық шығармаларында да жиі ұшырасады. Эпикалық туындылар мен кинода қолданылатын прологты автор «Ақын жүрегі» пьесасында орынды пайдаланған.

Асылында жол үсті адамды еріксіз ойға шомдырады. Көз алдыңнан бұлдырап өтіп жатқан тау-тас, өзен-көл, бұлт-сағым тіршіліктің де тұрақсыздығын, өмірдің өткіншілігін, пәнидің сырын мегзегендей; жалғыз болсаң мұндайда кешегі күндер, базарлы шақтар, қайдағы мұң еске түсіп тұнжырайсың; сезімтал жолаушы кездессе, мұндайда шартарапқа көз салып, ой бөлісіп, сыр бөлісіп бір жасап қаласың.

Әрине, егде тартқан ақын көлденең кездескенге салған жерден ақтарыла салмақ емес. Жұматтың Нәзипаға кешегі соғыс сұрапылындағы бастан кешкен хикметтерін айтып беруі тебіреністен, ерекше толқудан туған жағдай. Жұматтың өткен күндерін көзге елестетер монологында талантты ақын, әйгілі партизан Жұмағали Саин өміріне ұқсас жайттар мол кездеседі.

«Ақын жүрегі» документалды шығарманың саяз деңгейінде қалып қоймаған. Мұнда өмір және жеке деректер автордың суреткерлік идеалы тұрғысынан әбден сұрыпталып, қорытылған. Драматургтың мақсаты Жұмағали Саинның өмірбаянын бейнелеу, ғұмырнамасын жасау емес, психологиялық тартыстар үстінде көрінген мінез тартыстары арқылы өзегін жарып шыққан көкейкесті сырын айту.

Пьесадағы оқиға әр жерде өтпей бір орында өтсе, көрерменнің назар, ықыласы күшейе түспек деген классицизм әдісінің қағидасын ұстанған ертедегі драматургтер ғана емес, алып отырған өмірлік материалдың ыңғайына, шығарма идеясына сәйкестікті бүгінгі қаламгерлер тәжірибесінде қолдануды «Ақын жүрегі» драмасынан көреміз.

Облыстық аурухананың бас дәрігерінің үйіне қонақ келмек. Алыс қырдың астында қалған жастық шақты бірге өткізген достар: ақын Жұмат, дәрігер Есен. Институт бітірген қызы бар қырықтың ішіндегі Шәрбан жүрегі алай-түлей: көзден кетсе де көңілден кетпеген ескі күндер қайта еске түскендей. Шаңырақ иесі Нәби қатулы: құшақ жая қарсы алар сыңай танытпайды.

Әрекетті қонақ келер алдындағы үй-ішінің әбігерге түсуінен сабақтап алған драматург анасы мен қызы арасындағы қызықты диалогтардың үстінен түсіреді. Бүгінгі заман тынысы, тіршіліктің көп сырын кітаптан, кинодан ерте біліп алу қазіргі жастар мінезіне ерекше сипат бітіргендей. Баз біреулер әлеуметтік, азаматтық кәмілеттен гөрі балиғатқа ерте жетіп, ес біліп етек жаппай тұрып аяғын дүниеде шалыс басады. Ал біреулердің жастық албырттықтан, адалдықтан гөрі кекселік кемелдікті сүйіп, күйіп кетуінен гөрі есептеп өлшеуі, таразылап таңдауы басым жатады.

Мезгіл ырғағын байқағыш суреткер кейінгі буын өкіліне тән сабырлылықты дәрігер Нәзипа қыз бейнесі арқылы көрсетпек болған.

Жастары алшақ жандар арасындағы сүйіспеншіліктің иірім сырларын Шекспир, Чехов, Хемингуэй сынды классиктер терең бейнелеген. Бір қуаныш, бір қайғы, бір романтика, бір трагедия қатар жүретін күйлерді суреттеу үшін нағыз шеберлік қажет.

Нәзипаның әкесімен құрдас, бір кезде шешесіне көңілі кеткен, қилы заманды бастан кешкен адамға ынтызары аууын өмірде кездеспейтін жайт деу, бұл моральға кереғар нәрсе деп келте қайыру

солақайлық болар еді. Келбетті, мүсінді, ойлы еркекті бір көргеннен жүрегі тулап шыға келген қыздың алды-артына қарамай, тәуекелге бел буғандай қалпы бар.

Драматург Нәзипа мен Есеннің арасындағы байланысты шағын көрініспен тиянақтағандай болады. Жас сұлу есірік жігіттен егде еркектің ақылын жөн санап, өмірден татқан ащысы мол, түйген байламы көп жанды қалайды екен. Ал егде еркек жас арудың тентек жүрегіне ие бола алмаймын деп қорқады, өйтпесе неге қашсын.

Жұмат, Есен, Нәби, Шәрбан өмірлерінің ерекше мәнді кезеңіне қатысты өткен бір оқиға жотасы қайта-қайта, қылтып көріне береді. Кең жайылған дастарқан ашық жарқын әзіл-күлкі, сый-сияпат — бәрі де оны ұмыттыра алмайды.

Драматургтің өмір жолы мен шығармашылығы жайында академик-ғалым Р.Нұрғали: «Өнердің ұзақ бәйгесіне енді түсем, бауырым жазылып, кеңге сілтеймін деп жүрген шағында еріксіз тұсалып қалған талантты Зейін көп жылдар қалың тұманда адасып, шалғай кетіп, шет жайлап барып, өз үйіріне басқалар белден асып кеткен кезде, өмірі енді еңкейе бастаған шағында қайта қосылды. Оның шығармашылығына тұтас көз тастағанда, талай уақытын өткізіп алған, енді қайтсем қарпып қалам деген жанның асығыс қомағайлығын, содан туған кейбір атүстілікті, тереңдетер, әшекейлер тұста жалғыз сызық, бір бояудың жетпей қалар сәттерін көруге болады,— дейді [2].

Расында да «Ақын жүрегі» пьесасында драматург қатар жүріп, бірге ойнап, бірге күлген достардың басына өмір қатері төнгенде, «кім қалай басты, қайда тартты?» деген сұрауларға жауап іздеп қоймайды, сондай-ақ адамгершілік сыналар тұстағы мінездердің құбылысын бейнелейді. Опасыздық пен сатқындық, өлім мен өмір бетпе-бет келген соғыста ғана емес, бейбіт тіршілікте де болып жататынын көрсетеді.

Сырт қарағанда төрт құбыласы түгел жандар кездеседі, басында — үйі, бауырында — қазаны, алдында — малы, жанында — отбасы бар жұмыр басты пенде бұдан артық не тілейді деп шүкіршілік қылады. Облыстық аурухананың бас дәрігері, заманында министрдің орынбасары болған, ізін басып келе жатқан қызы қандай, қырықтың үстіндегі ажары таймаған әйелін айт — Нәби бақыттылығын сипаттауға осылар да жетіп жатыр.

Сондай бақытты адамның рухани дүниесін бірер сағатқа келген қонақтары астаң-кестеңін шығарды.

Мезгілсіз шақта бейкүнә қудаланып Итжеккен асып кеткен Есен соңғы түнді ұмытпайды. Айтқан сөзі, оқыған өлеңі, басқан қадамына дейін Жұматтың жадында сақталған. Жалақор кім? Жайқалып өсіп келе жатқан өрімталды көктей орған кім?

Ешқайсысы Нәбиді көзге шұқып, басқа салып қалмайды. Жылдар өтер, буындар ауысар, біреу өрлеп шыңға шығар, біреу зымырап құзға құлар, сонда талай нәрсе кешілер, көп қиянат ұмытылар, бірақ тірлік жолына қол ұстасып бірге шыққан досыңнан көрген қиянат ұмытылмас та кешірілмес, бейдауа дертке айналып, жүрекке шемен боп қатып, о дүниеге өзіңмен бірге кетер.

Өткен күнде жасаған қылмыстың зіл батпан салмағы кеудесін езіп, жанын азаптаған күйге түскен Нәбиді ескі достары — Жұмат, Есен жүйелі сөзбен тұсап, еріксіз жерге қаратады.

Ауру жүрек шыдатпай, Нәби күнәһарлығынан ары күйген ақын Жұмат құлайды.

Пьесаның екінші бөліміндегі тартыс қолма-қол, асығыс шешім қабылдау керек шұғыл операцияға байланысты өрбиді. Кейіпкердің мінезі, адамдық келбеті осы қадамға қатынасына сәйкес көрінеді.

Бұрынғы зобалаңды еске түсіруге құрылған драмалық әрекетке енді өлім үстінде, ауру қыспағында жатқан адамға тәуекелге бел буып, басыңды қатерге тігіп, арашашы болу яки қиындықтан, жауапкершіліктен қашып, басқаға сілтей салу пиғылдарының айқасы қосылады.

Өзі көзбен көріп, қолмен ұстаған дүниелер, тіршілікте мұрат тұтқан мамандық ерекшеліктері жазушы шығармаларында әр түрлі ыңғайда көрініс береді. Етжақын өмір нысанын тақырып етіп алып, кәсіп қалыбынан туатын психологиялық дара сипаттарды дәл бейнелеу жиі кездеседі. Қазақ әдебиетіндегі бұл құбылысты ұзақ жылдар дәрігер болған Зейін Шашкин шығармашылығынан анық аңғаруға болады. Мамандық аясына қатысты туған мінез-құлықты тиянақты суреттеген.

Жүрек операциясына байланысты дәрігерлер — Нәзипа, Есен, Еркін, Генриэтта түскен әр түрлі сезім күйлерін драматург бөгде адам аңғара бермес, тек өз ісінің маманы ғана көзі шалар дәлдікпен көрсетеді. Дәрігердің жұмыс үстіндегі қатқыл мінезі, сөйлеу ерекшеліктері, кәсіби қимыл-қозғалыстары сенімді бейнеленген.

Операция кезіндегі қылығы арқылы Нәби мінезі жақсы ашылған. Ол үшін аруақты ақын Жұматтың тірі қалу-қалмауынан гөрі өз басының амандығы, қызметінен сырғып түсіп кетпеуі

маңыздырақ. Хал үстіндегі адамды Алматыға әкетіндер деген сөзді жаны ашығандықтан емес, жауапкершіліктен қашып, не көрсе де басқа көрсін деп айтып отыр. Бұл қара басының қамынан өзгеге селт етпейтін тоғышар, менменнің кескіні, іс оңға басайын деген кездегі қалпын көріңіз:

«Тындап тұрмын. Иә, Нәби! Кім дейсіз? (Даусын өзгертіп). Ә, саламатсыз ба, жолдас секретарь! Операция жақсы аяқталды. Оқ алынды. Ерлік дейсіз бе? Әрине, біздің бала да жанын салды-ау. Хирургтің алтын қолы өлім аузынан қайтарды деген осы» [3; 295].

Әуелде ат-тонын ала қашып, беті ары қарап кетсе, пәлесіне қалмайын деген кісі, енді абыройға еншілес, жақсы атаққа ие болмақ. Жұмат көз жұмғанда, Нәби тағы өзгеріп сала береді:

«Осында құдайдың зарын қылдық: «Жасама, жасама, операцияны!» — деп. Құртты-ау мына қыз!.. Обкомға не деймін, бетім-ау!..» [3; 302].

Драматург кейіпкерлер мінезін психологиялық тебіреністер арқылы ашпақ болған ниетіне үнемі жете бермейді. Егде тартқан ақын Жұмат пен саликалы әйел Шәрбан арасындағы айтылатын сөздер тым әсіре қызыл, мөлшерден артық жылтыр сөздер. Кірпік қағуы қиындап кеткен сәтте Жұматтың үздігіп өліп-өшуі адамды мүлде иландыра алмайды. Сахналық эффект үшін демесе, Жұмат ойын дауыс арқылы беру пьесаның драмалық материалына қабысып тұрған жоқ.

Суреткердің «Ақын жүрегі» пьесасындағы кейіпкерлер — түрлі характердің, түрлі мінездердің адамдары. Бұл шығармалардың өмірлік материалдары сұрыптау әдістерінде, стиль қалпында, колоритінде, өзіндік ерекшеліктерінде көрінеді.

Дегенмен де достық парызы, адамгершілік мұраты идеясын психологиялық арнада бейнелеген З.Шашкиннің «Ақын жүрегі» пьесасын бүгінгі қазақ драмасының ізденіс жолындағы бір үлгісі деуге әбден болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақ әдебиеті энциклопедиясы. — Алматы: Ғылым, 1999. — 207-б.
2. Нұрғали Р. Драма өнері. — Алматы: Жазушы, 2005. — 398-б.
3. Шашкин З. Шығармалары. — 2-т. — Алматы: Жазушы, 1984.

ӘОЖ 82

Ұлттық күйініштің лебі

Рахманова Н.М.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы

В статье рассматриваются особенности идейно-тематического и художественно-эстетического содержания романа М.Ауэзова «Лихая година» и проблемы его публикации. Проанализированы литературоведческие работы Ш.Айтматова, Э.Шарипова, Г.Мусрепова и Р.Нурғали об исторической ценности романа. Автором также прослеживается возникновение сюжета и исследуются художественные особенности создания образов романа.

The article is devoted to the features of the ideologically-thematic and art-aesthetic maintenance of the M.Auezov's novel «The Hard Time» and problems of its publication are considered. S.Ajtmatov, E.Sharipov, G.Musreprov, and R.Nurgali's works in revealing a historical value of the novel are analyzed. An object of research also becomes to research of occurrence of a plot and art features of creation of images of the novel.

М.Әуезовтің тағдыр талайы еректеу шығармасының бірі — «Қилы заман». Бұл кітап автордың ойға алған трилогиясының бірінші бөлімі болса керек. Жазушы 1917 жылғы революцияны, 1918 жылғы азамат соғысын зерделеп, тұтас дүние жасауды мақсат тұтыпты. Көңілдегі трилогияның жазылуына кітаптың бірінші бөлімі қалам тартқан автор ойын сансыратқандай.

«Қилы заман» 1928 жылы Қызылорда қаласында жарық көрді. Шығарманың алғы сөзін баспа атынан Ғабит Мүсірепов жазған, жанрын «роман» деп атаған. Алғы сөзде 1917 жылдың оқиғасында

ұлт қозғалысының, ұлт ішіндегі топ тартыстарының, бай мен болыстың, тілмәш, төрелердің сұмдықтарын, ұлтшыл оқығандардың жақсы-жаман істерінің бәрін де ашып жазу, дұрыс суреттеу керек еді. Бірақ жасыратыны жоқ, мұны жазып отырған Мұхтар бізге түгелімен берілген, бізге тән адам емес. Мұхтардың бұдан бұрынғы жазғандарының көбі ескі сарын. Ол әлі күнге дейін ескіліктің жырын жырлап келеді дейді де, Ғабит Мұхтарға қарата «аты басқа, заты бөлек, беті теріс адам» деген сөздер қосады [1; 13]. 1929 жылы 14 сәуірде «Еңбекші қазақ» газетінде Б.Әбдірайымұлының «Қилы заманға сын» атты мақаласы басылды. Мақала түйіні шығарманы қоғамда жат туынды, идеясы кеңес бағыты емес дегенге саяды, сөйтіп, «Қилы заман» құрықталды. Ұзақ жылдар «Қилы заманның» атын атауға тыйым салынды. «Қазақ әдебиеті» газетінде 1967 жылы 1 қыркүйекте басылған «Қилы заман» қандай туынды?» деген Рымғали Нұрғалиевтің мақаласы басылды. Бұл «Қилы заманды» ұмытқан, ересек ұрпаққа тіпті атын да естімеген келесі буынға таныстырған, табыстырғаны үшін де қымбат мақала.

Осы мақаладан кейін Ғабит Мүсіреповтің «Қилы заманның» жолы ауырлап кету себептерін, өзі жазған алғы сөздің араша сөз екенін ұқтыруға ынталанып: «Ресми қызметте отырған кісіге, әсіресе ол кезде қоңырауы бар адамның шығармасы туралы ағынан жарылып пікір айтуға болмайды, мақтау жағынан сақтық қажет... Мұхтар шығармасы шалға бармаймын деп жылаған қыз, байдан қорлық көрген кедей хикаясын, ауыл арасының үйреншікті итжығысын емес, Россия мен Қазақстан қарым-қатынасының күрделі кезеңін көрсетіп отырса, отаршылдық тепкісіндегі елдің трагедиясын айтып отырса, ондай намысты туындыға қалай ара түспейсін?» дейтіні бар [1; 13].

«Қилы заман» қырық төрт жылдан кейін 1972 жылы «Новый мир» журналында Шыңғыс Айтматовтың алғы сөзімен жарық көрді. Ш.Айтматов алғы сөзінде «Қилы заманды» заман ығына икемдеу үшін шығармадағы оқиғаны М.Әуезов «Өз кезеңінің алдыңғы қатарлы, революциялық таптық позициясы тұрғысынан жасаған» дегенді айтады [2]. Бұл пікірді де «шығарма орысқа қарсы жазылған» дейтінді айналып өтудің қисыны деп ұққан жөн, әйтпесе «Қилы заманда» тапқа бөліну, бай-кедей болып жарылу, жіктелу басты тақырып болып суреттелмейді.

Бұл тұста Мүсіреповтікін де, Айтматовтікін де қайтсе де «Қилы заманды» халықтың құлағына, жүрегіне жеткізудің амалы деп түсіну керек, уақыт екпіні солай еді. Араға екі жыл салып барып 1974 жылғы «Жұлдыз» журналының № 8 санында Әди Шәріповтің алғы сөзімен қалың қазақ оқырманы «Қилы заманмен» қайта қауышты.

Бұл шығарманың жазылуына Тұрар Рысқұлов, Ораз Жандосов, Ілияс Жансүгіров, Иса Байзақовтың повесть кейіпкері Серікбайдың әйелі Көкшегірдің (шын аты Қаныке) ықпалы болғаны жазылып жүр. М.Әуезовтің қызы Ләйлә Әуезова «История Казахстана в творчестве М.Ауэзова» еңбегінде: «1926 жылы Қарқараға барып келген Әміре Қашаубаев пен Қалибек Қуанышбаев жазушының Қарқара жәрмеңкесінде болған оқиғаға ықылас-назарын аударды», — дейді [3].

«Қилы заман» туралы жазылған Тұрсын Жұртбайдың «Бейуақ», Дандай Ысқақұлының «Талант пен тағдыр» кітаптары, Зейнол Бейсенғалидың «Қилы заман» ұшыраған зобалаң», Бақытжан Майтановтың «Қилы заман» — тарихи туынды», Қазтай Ұларақовтың «Қилы заман» хикаясы қалай жазылған?» мақалалары көп жайларға қанықтырады. Шығарманың бас кейіпкерлерінің бірі Ұзаққа «бұғалықтың түскені, әлдеқашан емес пе еді» дегізетін орыс-казактардың қазақ жерін жаулауы, елді әлеуметтік-экономикалық, рухани-моральдық тұрғадан тұралатуы, болмай қоймайтын көтерілістің пісуін жеткізген еді. Отаршылдықтың зардабы асқынып тұрған кезде 1916 жылғы патша жарлығының шығуы халықты шарасыз болса да бұлқынып қалуға итермелеп еді. Өкіметтің әлпештеуінде болып «жауым қазақ-қырғыз» деп мылтық ұстап қаруланған орыс-казактардың қазақ елін қалай қансыратқанын талай ақын-жазушылар шығармаларына өзек етті.

Әуезов те айтулы кезең 1916 жыл оқиғасына қатысты тарихи тұлғаларды әдеби кейіпкер етіп, мәңгі есте қалдыруды парыз санағандай. Ел бұлқынысының сан алуан толқынын жазушы көркем тілмен жеткізген. Шығарма тілі төгіліп тұр. Бұны туындыда кең көлемде орын алған авторлық баяндаудан да, кейіпкер диалогынан да, монологынан да байқаймыз. Іштеріне қан қатқан елдің мұң-зарын, отаршылдық зауалдарын жазушы қазбалай, мәтін астарына ой жасырамын деп әуереленбей еркін көсіледі. Шығарма жазылған кезең — әдебиеттің аяғына темір қақпан әлі кілтін салмаған тұс. Осындайда шығарманы автордың қайта өңдеуіне мүмкіндік болмағаны да онды болды ма деген ой келеді. Осы шығармамен тұстас жазылған дүниелерін автор кейін қайта өңдеп, саясаттан сытылудың дәрменін іздестіретіні де шындық.

Шығарма басында көрінетін екі басты самұрық бейнелеген ақ жалауды автор «қомағай озбырының айқын тұрған белгісі» деп мегзесе, «Бай, момын елдің мол денесі обырдай обып жатқан

комағай ұртқа бойындағы тәтті, дәмдісін иігендей төсеп жатыр» деген кейіптеу астарында отаршылдықтың құлдық сананы мойындату әрекетіндегі айласы, күші, бас идіріп, дәрменсіздендіруі жатыр. М.Әуезов сол бір зобалаң тұстағы шындықтың суретін боямсыз, дәл беруді алдына мақсат еткен. Шығармада басты көзге түсетін нәрсе, ой ағымының көптігі, кейіпкер ойы, автор ойы, бірін-бірі жетелеп отырады. Шығарманың басты кейіпкерлерінің бәрі өмірде болған адамдар. Ұзақ Саурықұлы (атақты Сауық батырдың баласы), Жәмеңке Мәмбетовтер — Қарқара қазақтарына қадірлі жандар. Жәмеңке топта сөз бастаған, аузына елді қаратқан, Жетісу қазақтарының ғана емес, көрші қырғыз ауылдарының да ақылманы. Жазушыны тәнті еткен Жәмеңкенің айтарын кімнің алдында болсын тайсалмай айтатын өжеттігі мен айтар мұңының ел мұңымен үндесуі болса керек. Жәмеңкенің «Баяғы өткен ата-бабаның абырой бағын бізге берген жоқ» деуі оның өкініш пен мұңының бер жағы. Отаршылдық құрығы енді қазақты тыпыр еткізбейтінін сұңғыла қарт сезеді де, өзгелерге сездіреді де. Жәмеңкенің де, өзге кейіпкерлердің де ой әуендері, сезім-түйсіктері, іс-әрекеттерінде бұқпантайлық жоқ, кіммен болса да шайқасқа әзірлігін жасырмай, азаттық аңсаған ойларын жайып салады. Жауапқа келген Жәмеңке прокурор алдында қаймықпай: «Жерді алды. Қонысты алды. Ел күнін көріп отырған суды алды, өз жерімізді сатты» деп отаршылдық зобалаңын жайып салды. Көтеріліс басшысы Ұзақ бойында батырға тән мінездің бәрі бар. Көп сөйлемейтін тұйықтығы да, сөйлесе кесіп айтар өткірлігі де, айтқанынан қайтпайтын қайсарлығы да, шындыққа тура қарайтын турашылдығы да, елдің бәріне өзіндей сенетін аңғалдығы да, оның болмысында. Ұзақ отарлаушы саясатқа қарсылығын патшаның жарлығы жарияланғаннан кейін ашық та, ашына айтады. Ағасы Тұңғатар үстем күшпен соғысудың арты жақсылыққа апармайтынын, батырдың өзіне ғана емес, айналасына, туыстарына да зардабы зор екенін айтып сақтандырады. Оны өзінің туыстық парызы деп санайтынын да жасырмайды. Тұңғатардың бұл қамқорлығы Ұзаққа қызы Бекейдің өліміне оның қатыстығын еске түсіріп, қайғысын жаңалайды.

Оқырманын «өне бойы тер сасыған семіз пристав» деумен-ақ жирендірген Ақжелке де «олардың малын жерімізге түсті деп қуалайсың, сендерде жер бар ма? Жер патшанікі» деп зекиді. Жалпы адам баласы үшін жер-су тіршілік көзі, қасиеттінің қасиеттісі. Ал онан айдың, күннің амаында айрылып, жатқа жалтақтау, түбінде жалпыхалықтық бұлқынысты тудырады деген ойдың ұшығын да жазушы шығара кетеді. Жәмеңке, Ұзақ, Әубәкір сияқты бетке айтып, шет қимылға бекінгендер саны патша жарлығынан кейін көбейіп, ел тұтасты. Шығармада кімдер екені түстелмей, көп дауысты лебіздер, кижінген дауыстар арқылы елдің жапырыла дәрменсізденуін суреттеу алапат апаттың болатынын сездіргендей. Ұжымдық хаос бой көтереді, бұл тұста зердешіліктен гөрі сезім басым болатынын автор шынайы суреттейді. Ұлттық көрініс беретін тұстары да бар: мысалы, жағдайға тез икемделе алмайтын қазақи жайбарақаттылық повестің әр тұсында көрініс береді. Жазушы шығармада халық ішіне түскен жік, бай-кедей деп емес, ар мен адамшылық жігі дегенді байқатады.

Орысқа бір көзбен, қазаққа басқа көзбен қарайтын тілмаштардың бейнесін беруде автор метафоралық тіркестерді ұтымды қолданады «кеудесінде ит өлгендей, сасып-бықсыған арам өзімшілдікпен бірге, ерекше, жақсы үйлескен бітеулік, сезімсіздік бар еді. Ар маңдайы көн терідей қалың еді» [4; 264].

«М.Әуезов зор тарихи-әлеуметтік оқиға өткен жердің табиғи әсемдігіне тамсану арқылы соншама байлықпен ырысқа ие болған халық өміріндегі ілкі дәуірге сабақтас ерлік пен күрес нәтижелерін алдағы қатыгез әрекет пен салыстыру тәрізді апперцепциялық үрдістердің сілемінен де хабардар береді [5].

Табиғат пен адам арасындағы үзілмес байланысты автор шығармада үнемі еске салып отырады. Шығармадағы пейзаж, кейіптеу Әуезов көзімен аңдамағаныңды аңғартады. Ұзақтың қызының қазасына қатысты ішкі алпарысын берген тұста, мынандай пейзажға орын береді: «Кейде бергі беттегі дәл желкедегі тоғай, қара быжырық болып, жас ойға түскен қайғыдай көлеңкеленіп, көкшілденіп жүдеп кетті».

«Желкедегі тоғай» қазақ жастарының символындай, оның «жас ойға түскен қайғыға» теңелуінде де уақыт табын сездіретін астар бар. Автор су сойып кеткен тау бетін «түйілген қабақтың арасындағы ежелгі суық әжімдей» деп бейнелейді. Мұндағы «ежелгі суық әжімде» де отарлаудың бұрыннан келе жатқан зобалаңы мен зардабын мегзейтін символ жатыр. Жазушы тау бөктеріндегі сайды, сай-қайғы, мұң-сайы» деп суреттейді. Тұтастай алғанда Әуезовті суреткер ретінде танытатын «Қилы заманда» автордың романтизмге мойын ұсынатын тұстары бар. Бұл борап тұрған оқтан тайсалмаған көтерісшілердің өрлігін суреттеуде, Ыбырай бастаған қызыл бөрік жігіттерінің қапиядан жол тапқан сұңғылалығын бейнелеуде байқалады. Сол жерде соңғы қазақ қалғанша жусатып алуға әзір тұрған

пулемет пен мылтықтан серпіліп төбе тасалаған көтерісшілердің қимылын автор сүмірейте суреттемейді, қайта осы әрекеттерің алдағы жеңістердің бастауы дегендей кейіп танытады. Автор осы тұстағы жәрмеңкенің тыныс-тіршілігін «күні бойы ел жиынының көрсеткен мінезі бұндағы жұртты қатты сескендірген болатын. Сондықтан жәрмеңке ішінен шығып, ел тобына қарсы барып, қарсы шабуыл жасауға жарайтын ешбір әскер, ешбір жан шыққан жоқ-ты» деп көтерісшілердің мысы басқанын баяндайды. Шығарма соңында туған тау тасы енді пана болмасын ұғынған ел бар пәленің басын жәрмеңкемен жақындастырып, оған өрт қояды. Қытайға үдере көшкен жұрт соңында «Артында қара түтін болып жәрмеңке қалды. Иесіз болып қаңырап Алатаудың жайлауы қалды... жұрт қалды... момындық күн қалды... ата қоныс мекені қалды... қора-қора қой қалды... көршілер де қалды... далашықтың байы Дәулетбақ қалды... Тұңғатар бай қалды... тілмаштар қалды... Оспан мен Жебірбаев қалды... [4; 330]. Осы тұста «қалды» сөзін автор сан мәрте қайталау арқылы халықтық қасірет, қимастық пен өкініш бұлтының қою екенін, қазақ жерінде бұл қалғандардың легінде қайшылықтардың қоса қалғанын сездіреді.

Жазушы «Қилы заман» қыспағын қайта қайталай жазу болашақ бұлқыныстарға жетелейді деген ықласты ұстанған.

М.Әуезов қазақ жеріндегі XX ғасырдың басындағы отаршылдық саясаттың күшейіп, қысымның түрі түрленгенін, оған 1916 жылғы патша өкіметінің қазақтан әскер алу жөніндегі жарлықтың қосылып, елді әбігерге салып, үрей мен қорқыныш билегенін, халық мұңын қаза жазан. Бұл шығарма автор көкірегіндегі қатпарлы ұлттық күйініштің лебін, қайғысын айту арқылы ұлт тарихындағы қадау-қадау шындықтардың тиегін ағытады.

Әдебиеттер тізімі

1. *Жұртбаев Т.* Бейуақ. — Алматы: Қазақстан, 1990. — 304 б.
2. *Айтматов Ш.* Алғы сөз орнына / Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. — 2-т. — Алматы: Жазушы, 1979. — 14-б.
3. *Ауэзова Л.* История Казахстана в творчестве М.Ауэзова. — Алматы: Жазушы, 1997. — С. 282.
4. *Әуезов М.* Жиырма томдық шығармалар жинағы. — 2-т. — Алматы: Жазушы, 1979. — 436 б.
5. *Майтанов Б.* Қилы заман — тарихи туынды / Қазіргі әдебиеттану мен фольклористиканың өзекті мәселелері. — 3-кіт. — Алматы: Қазақ ун-ті, 2006. — 13-б.

УДК: 82–1/29:81'36:81'366.8

Симеон Полоцкий и его школа на пути формирования русской лирики

Савченко Т.Т.

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

Мақала авторы XVII ғасыр өлең түріндегі туындыларын талдай отырып, орыс лирикасының туу процесіне назар аударады, лириканың эпикалық шығармадағы бейнелеу затынан ерекшелігі ретінде өз бейнелеу затын ашудан басталатындығын көрсетеді. Өзіндік сөйлеу субъектісі пайда болады. Әр түрлі нұсқада көрінетін бейнелеу заты мен сөйлеушінің қатысу формасы лириканың өлең құраудан қалыптасқан негізіне айналады.

The article is devoted process of a birth of Russian lyrics on the XVII century versus materials. The author shows, that beginning of lyric connected by opening herself object of the image. There is a subject of speech too. Different variations of these categories show process of transition from versus to lyric.

Специфика литературного рода в значительной мере определяется предметом изображения. На протяжении XVII столетия стихотворство оставалось универсальным в предмете изображения, стремясь вобрать в себя полноту внешнего мира в его событийной проявленности и открывая возмож-

ность изображать внутреннее в человеке. Это внутреннее, открывавшееся лишь в намеках на настроение, душевное состояние, было редким. Открытия, сделанные Евфимией Смоленской и Симеоном Шаховским, не были подхвачены и развиты, так как их творчество осталось недоступным для современников.

Во второй половине XVII в. литературную атмосферу определило появление в Москве Симеона Полоцкого, который создал свою школу. Необозримое наследие этого стихотворца, еще не изданное полностью, отразило энциклопедические познания автора. Свою миссию он видел в том, чтобы передать читателям широкие сведения из разных областей знания. Энциклопедизм Симеона Полоцкого был книжным. И.П.Еремин характеризовал его как «библиофила и начетчика» [1]. Сведения из библейской истории, нравоучения, в основе которых лежали принципы христианской добродетели и нравственности, переложение Псалтыри — вот что стало содержанием стихотворного творчества Симеона Полоцкого. У него, согласно средневековым представлениям, сложилось отношение к словесному творчеству как к божественному акту. Поэт подобен Богу, он способен как бы заново создать мир [2].

В творчестве Симеона Полоцкого происходят сдвиги в структуре высказывания. Они обусловлены содержанием и сменившейся жанровой системой. Прикладной характер творчества членов приказной школы не был воспринят Симеоном Полоцким и его соратниками. Индифферентное отношение к смене форм высказывания в пределах одного произведения у поэтов первой половины XVII в. сменилось тяготением к повествовательной форме высказывания у Симеона Полоцкого. Так, из ста пятидесяти четырех стихотворений, представленных в одной из последних публикаций этого поэта [3], в ста тридцати восьми автор прибегает к повествовательному высказыванию. Повествователь сообщает об исторических событиях библейского прошлого, о событиях из жизни евангельских персонажей, их поступках, размышляет о нравственных законах, о христианской морали. В стихах Симеон Полоцкий продолжает свойственную литературе традиции самосознания искусства слова. Так, в обращении «К благочестивому читателю», открывающем «Псалтырь рифмотворную», есть строки, которые объясняют место и смысл рифмованной, т.е. искусной, речи в писательском и читательском сознании:

*Тужде аз рифмы тцяхся преложити,
не дабы тако в церкви чтенней быти,
Но еже в домех часто ю читати
или сладкими гласы воспевати
Во славу богу, — **ибо улаждает**
Рифм слух и сердце; чести понуждает [3; 167,168]*.*

Появляющийся в тексте субъект речи в форме «аз» не придает субъективной окраски высказанному суждению. Даже и в том, чисто цеховом понимании эстетического воздействия рифм на «слух и сердце» нет добытого собственным опытом знания. Эстетика средневековья определяет основу этого поэтического высказывания. По наблюдениям С. Маутхаузеровой, эстетическая концепция стиха определялась правилами, выработанными Симеоном Полоцким: стих, как и цветы, полезен и своей красотой может лечить душу [4].

Иные эстетические критерии выдвигало направление протопопа Аввакума. Внешнему украшательству, ярко выраженному стилю «плетения словес», изысканности и некой претенциозности силлабиков Аввакум противопоставлял словесную прямоту, неискренность, простоту выражения, природность языка. В одной из редакций Жития Аввакум писал: «...виршами философскими не обык речи красить понеже не словес красных Бог слушает, но дел наших хочет» [5; 42].

Таким образом, стихотворство XVII в. имело свою философию и эстетику. Тяготение Симеона Полоцкого к местоименно не выраженной форме высказывания предопределено сознанием того, что все, о чем повествуется в виршах, — не личное — мое, а нисходит свыше и обращено ко всем. Сам автор-повествователь выступает своего рода посредником между божественным Логосом, запечатленным в книгах библейских пророков, и читателем. Традиционная старорусская анонимность в литературе не исчезла окончательно, она приобрела другие очертания и иное воплощение. Известный стихотворец Симеон Полоцкий не свою судьбу и личность как индивидуальное явление отразил в

* Далее стихи Симеона Полоцкого цитируются по этому изданию с указанием страницы в тексте.

созданных им произведениях. Другие судьбы, лица, порой их эмоциональное состояние, увиденное со стороны, названы и описаны:

*грешник молитвы не рад возсылати. <...>
Вечныя муку за **тыя** страдати,
горе! и увы? выну воплстоввати [131].*

Краль Галлийский Бреун деу возлюбил есть [С. 130].

Предмет изображения, вторичность его (ибо повествуется о том, что другими уже в слове воплощено и в морали закреплено) определили сознательное тяготение Симеона Полоцкого к повествовательной форме высказывания.

Значительным событием в формировании личного высказывания у Симеона Полоцкого оказывается появление ролевого «я». Стихотворение «Покаяние Оригеново» с самого начала построено как личное высказывание от лица «я»:

*Увы мне, мати моя, яже мя носила?
Горе мне, матия моя, яже мя родила? [С. 141]*

«Я» — это автор, перевоплотившийся в кающегося Оригена — раннехристианского аскета, ратора, философа и богослова. Стихотворение начинается эмоционально окрашенным зачином. Для Симеона Полоцкого характерными являются повествовательные констатирующие зачины:

*Александр Македонский елма услышаше... [С. 115]
Октавиан Август в Риме кесарь бяше... [С. 116]
Полезно выну бдети, не много же спати... [С. 118]
Безгласу рыбу пища услаждает... [С. 119]
Две пиявицы во нас всегда пребывают... [С. 140]*

«Покаянию Оригенову», в отличие от других известных нам произведений Симеона Полоцкого, свойственна повышенная эмоциональность, которая создается риторическими вопросами и восклицаниями. Повтор конструкций с восклицанием «увы» встречается шесть раз:

*Увы мне, мати...
...Да плачучася, увы, муж болезный...
Но, увы, угашенна и зломрачна бывше!..
Увы мне, учителю прежде в церкви бывшу...
Сам, увы, помрачихся, не могох стояти...
Создателя моего, увы, удалихся...*

Выразительна сложная синтаксическая конструкция, образованная трехкратным сравнительно-противительным повтором:

*Яко столп превеликий древле вознесенна,
но внезапно до земли люте поверженна;
Яко плодоносное древо процветавша,
но уже изсохшаго и неплодна ставша;
Яко светоносную лампаду светивша,
но, увы, угашенна и зломрачна бывша!*

Покаянное самоумаление с первых же стихов приобретает высокий эмоциональный накал, который не дает возможности развивать его по нарастающей. Прием градации в поэтике Симеона Полоцкого не отработан. Стихотворение строится как эмоциональное движение по кругу; варьируется покаяние грешного Оригена перед Всевышним в разнообразных словесных сочетаниях, образных параллелях.

Завершает это выразительное покаяние шестистрочное слово повествователя, который выступает в форме «мы»:

*Сице Ориген греха своего рыдаше <...>
Мы то судбам Божиим дело оставляем,
его же не яви бог, не испытываем.*

Необычная, редчайшая в практике стихотворства XVI–XVII вв. основная часть стихотворения — ролевое слово — в заключение переводится в традиционное русло драматического монолога. Несмотря на это, стихотворение «Покаяние Оригеново» следует считать значительным историко-литературным фактом. Симеон Полоцкий сделал еще один шаг на пути овладения художественными средствами. Если другие его вирши — это повествование о чем-то, то в анализируемом стихотворении происходит перевоплощение в другое лицо, от имени которого и произнесено покаянное слово. Правда, до конца в этом образе стихотворец Симеон Полоцкий не сумел остаться, но опыт еще раз осуществился. Отметим и другую сторону этого литературного факта. Симеон Полоцкий еще не может говорить от своего «я», когда речь идет о душевных состояниях. Русскому стихотворству предстоит огромный путь, прежде чем это ядро лиризма сформируется.

Ролевое личное высказывание присутствует и в «Молитве святого Иоасафа, в пустыню входяща». Надо полагать, что умением говорить от имени другого «я» Симеон Полоцкий овладел в полной мере. «Повесть о пустынноике Варлааме и царевиче Иоасафе» распространилась на Руси в различных вариантах. Наряду с прозаическими версиями этой самой читаемой повести в XVII в. появились сочинения и в стихотворной форме. Некоторые части московского издания были написаны Симеоном Полоцким. «Молитва...» лишь условно может быть воспринята как молитва Иоасафа, так как в ней почти отсутствуют приметы, в которых мог бы проявиться Иоасаф. Устойчивые формулы, повторяющиеся во множестве произведений, могут быть произнесены как свое слово любым молящимся.

*К тебе грешный притекаю,
много слезы проливаю:
Благоволи мя прияти,
еже тебе работати [С. 111,112].*

Конечно, искушенный читатель в картине пустыни и в образе Варлаама узнавал известный сюжет. И все-таки у Симеона Полоцкого еще очень незначительными были индивидуальные характерологические признаки.

В анализируемой подборке стихотворений Симеона Полоцкого встречаются произведения со смешанной формой высказывания. В них проступают черты индивидуальности. Так, стихотворение «Честная» утверждает личную точку зрения «аз», которая противопоставляется философии Платона, выраженной в повествовательной форме:

*Аз же предлагаю
славу, ту бо от богатств лучше быти знаю [С. 164].*

Далее еще раз сменяется высказывание: заключительное утверждение дается в форме множественного числа:

*И паче сил телесе мощно ю вменяти,
зане за ню и живот волим полагати,*

т.е. за славу и жизнь (мы) можем отдать. Это суждение логично могло быть высказано от субъекта в 1-м лице единственного числа, но в контексте стихотворения «волим» (т.е. можем) включает в себя «аз» и неисчислимо множество других, считающих так же.

Стихотворное переложение Псалтыри предваряется обращением «К благочестивому же читателю», построенным как дидактическое наставление от личного субъекта в глагольной форме 1-го лица: «молю тя, здравым умом... а то извещаю, поелику сам спастися желаю... и за мя, грешна, ему помолися... ея же верно аз тебе желаю, милости твоей сам ся поручаю» [С. 167–169].

Образ «я» приобретает определенность в пределах традиции; приметы эмпирической жизни не входят в стихотворное произведение. Но даже и таким образом заявленное личное начало чрезвычайно редко у Симеона Полоцкого.

Интересная закономерность обнаруживается в виршах этого стихотворца: к личной форме высказывания он обращается в тех частях произведений с эпическим высказыванием, в которых рассуждает о творчестве, о поэтическом слове, его красоте и воздействии на человека. В «Приветствие... царю... Алексею Михайловичу...» по случаю его вселения в дом в селе Коломенском стихотворец самым словом стремится создать прекрасное подобие выстроенного дома. Это стихотворение — тот редкий случай у Симеона Полоцкого, когда реальный факт, жизненная эмпирика стали основой художественного произведения:

*Видя в дом новый ваше вселение,
в дом, иже миру есть удивление.
В дом зело красный, прехитро созданный,
честности царстей лепо сготованный,*

*Всячески дивный, красный и богатый,
велелеп извне, внутри нескудно златый* [С. 108–110].

Избирается объективное, безличное, как бы со стороны, повествование, которое дает возможность включиться авторскому «я» в художественное событие:

*Аз тех лишенный, дерзнух приходити
с приветным словом, тем верность явити.
Слово из сердца исходно бывает,
что в чьем сердце, то светло являет.
Не тако злато, убо яко цату
приношу слово в царску ти полату
Христос царь цату изволил прияти,
ты, царю, прими слово в место цаты
Слово же **мое** сияти вещает,
их же благ сердце **мое** ти желает* [С. 110].

Далее высказывание явно принадлежит авторскому «я», субъектно не проявленному, но остается та же повышенная взволнованность. Однако меняется объект изображения: если в приведенном тексте этим объектом был сам субъект речи, то далее объектом изображения становится царь.

*Здравствуй, пресветлый царю, многа лета,
живи век долгий в любви Христа света,
В доме сем новом, в нова человека
облечен, живи до кончины века.*

В заключение субъект речи и объект изображения «я» вновь совпадают; но слово «я» обращено и к другому:

*Сих сердце мое благ тебе желает,
а слово сие верно извещает,
Еже изволи в милости прияти,
на мою худость светло приизрати* [С. 108–111].

Оказавшись яркой фигурой в истории русского стихотворства второй половины XVII в., Симеон Полоцкий еще не подошел к тому, чтобы события собственной жизни, переживания собственной души сделать предметом изображения. Он даже делает шаг назад в сравнении со стихотворцами первой половины XVII в., составившими так называемую приказную школу. Личное в прямом значении почти ушло из стихов Симеона Полоцкого. Его усиление наблюдается в дошедших до нас стихотворных

произведениях учеников и последователей Полоцкого — Сильвестра Медведева и Кариона Истомина, присутствует оно в выражении точки зрения на изображаемое личностно проявленного носителя речи. Так строятся «Стихи воспоминати смерть приветством» Кариона Истомина:

*Воззрю на небо — ум не постигает,
како в не пойду, а бог призывает.
На землю смотрю — мысль притупляется,
всяк человек в ту смертью валяется [3; 211].*

В отличие от Симеона Полоцкого его ученики, как и поэты «приказной школы», сообщают в виршах о фактах частной жизни. Например, Карион Истомин называет свое имя в заключительной, четырнадцатой главке стихотворного переложения Домостроя:

*Наук изрядством Карион дети вся дарит,
в приятность иеромонах и старым говорит
Истомин....,*

сообщает время написания своих виршей:

*Карион хуждийший хотящим словеса
иеромонах Истомин написа
Седьм тысящ двесте четвертаго лета
генваря луны мирозданна света
сие издадеся [3; 211].*

В таком проявлении личного начала нет индивидуального почерка. Устойчивые повторы этикетного характера встречаются постоянно. Они — признак эстетики древнерусской литературы, в которой все значимое узнаваемо, знакомо. Однако приметы индивидуального стиля в соединении с личным началом присутствуют в «Сказании о страстях Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа, како претерпе безвинно создатель всех от беззаконных жидов поругание и крест и смерть ради грех и беззаконий наших», которое атрибутировано А.М. Панченко Сильвестру Медведеву [6; 115–135].

Публикатор произведения относит его к жанру декламации.

Исследователь отмечает, что «наиболее простая разновидность этого жанра, когда связанные общей темой монологи произносились поочередно «строками» [6; 116]. «Сказание...» Сильвестра Медведева может представлять собой особую разновидность декламации», которая открывает путь к формированию эпической поэмы, в то время как другие разновидности этого жанра древнерусской литературы вплотную подходили к драме. Анализируемое произведение состоит из шестисот сорока четырех стихов силлабического одиннадцатисложника, в основном парной женской рифмовки. Рифма, по преимуществу, — глагольная. В «Сказании...» множество диалогов, соединенных сюжетным повествованием, что, по всей вероятности, дает основание видеть в нем признаки жанра декламации.

В основе сюжетного повествования «Сказания...» лежат события, запечатленные в Евангелии. Повествование о последних трагических событиях земной жизни Иисуса предваряется кратким вступлением. Уже в нем присутствует та повышенная, ярко выраженная эмоциональность, которая задает тон всему последующему изложению. Субъектная структура вступления традиционна: носитель речи выступает в местоименной форме «нам», «нас», «наш». Выбор такой формы высказывания обусловлен содержанием: то, что произошло много столетий назад, одинаково значимо как для повествователя, так и для слушателей-читателей.

*Солнце бо **наше** како изменися,
радость во слезы, день в ночь преложися!
Велий дождь слезны очи заливают,
дух от печали внутрь **нас** исчезает.
... ..
О страдании ти днесь глаголати
благоволи **нам** помощь твою дати [7; 123]*.*

* Далее стихи Сильвестра Медведева цитируются по этому изданию с указанием страницы в тексте.

На протяжении всего произведения субъект речи и слушатели будут включаться в повествование несколько раз в местоименной форме «нас», «нам», «наш» и в глагольной форме 1-го лица множественного числа — «молим», «поклоняемся».

*Един той за нас умирает
и всех нас вечны смерти свободждает [С. 124].
Завет язык живота вещательна,
присно всем благо нам глаголательный,
Глаголати у от труда престае.
паче и вся плоть нас дела страдаше [С. 128].
Царю **нашему** Феодору дати... [С. 134].
Молим тя: сына упроси твоего
Христа нашего бога любезнаго [С. 134].
Подаждь твоему благоверну рабу
а нас от сына ти данному дару [С. 134].
Молим тя, дево, чрез слезы драгия, <...>
Молим: упроси у сына твоего
присно всем жити в благодати его,
Страсти же его в памяти имети,
сице нас ради страдавшему пети:
Поклоняемся страстем твоим, Христе,
Яви славное твое воскресение! [С. 135]*

Таким образом, автор расширяет художественное пространство и время: участниками событий «Сказания...» оказываются не только исторические Христос, Мария, Иуда и другие, но и сегодняшние автор и слушатели-читатели.

Важно отметить, что всякий раз, когда в произведении появляется местоименно выраженный субъект речи, содержательно это уместно и значимо. В «Сказании...» переход от повествовательного высказывания к личному не случайность, не дань литературному этикету, а перелом в развитии сюжета, фиксирующий переход от исторического прошлого к настоящему моменту, от действий исторических персонажей к действию повествователя и слушателей. «Сказание...» зафиксировало зарождение функционально значимого субъектного высказывания.

В той же части анализируемого произведения, где субъект речи личностно не обозначен и не участвует в сюжете, его отношение к изображаемому действию выражено внесубъектными средствами. Выразительным оказывается лексический пласт. Немногочисленны слова, обозначающие эмоциональное состояние всех персонажей: страх и трепет несказанный; злой. Тем не менее эмоциональный накал повествования очевиден, и создается он синтаксическими средствами: прежде всего, риторическими восклицаниями и вопросами, параллелизмами в развернутых синтаксических единицах. Так, из пяти предложений вступления лишь одно завершается повествовательной интонацией, а четыре — риторическими вопросами и восклицаниями:

*Кто ся не дивит и не ужасает,
от своих очес слез не изливает? <...>
Новый Израиль, от бога избранный,
прииде и виждь страх и трепет несказанный!*

И далее, по ходу развития содержания повествование постоянно перебивается риторическими вопросами и восклицаниями:

*О, колика ти бысть поношения
от них, злотворцев, и укорения!
Кто-то возможет все изглаголати
ли писанию подробну предати? <...>
О всезлии, что се содеваете
себе в вею огонь уготовляете! [С. 126]*

*О, что се страшно и чудно явися,
яко владыка к мукам осудися! <...>
О, колико ту Иисусе стеньяше
и от любых ран болезни терпяше!* [С. 127]

и т.д. Эти конструкции, встречающиеся в повествовании, освещают события с точки зрения повествователя и в его эмоциональной окраске. В «Сказании...», насыщенном диалогами, широко используются энергичные, выразительные, близкие к разговорным синтаксические конструкции:

*Нецыи его в ланиту бяху,
прорицания слышати хотяху:
«Прорцы, прорцы нам, Христе Иисусе,
сый покровенный от нас в убрусе,
От предстоящих кто тя ударяет?»* [С. 125] <...>
*Другий от воин его обличает
Яко: «Со Христом ты во вертограде видех»,
Петр же ему рек, яко: «Ты с ним не бех»* [С. 125]
*Абие Пилат жидов созывает,
из претора с ним изшед, возглашает:
«На мужа сего что порицаете,
и вину кую в нем изьявляете?»* [С. 126]

и т.д. Нередки в произведении диалогические сцены с участием нескольких евангельских персонажей.

Авторское повествование пестрит оценочными характеристиками действий, событий, персонажей. Берущие Иисуса воины «злии»; «злии волцы». Анна, которому приводят во двор Иисуса, «злый», «зело преляростный», «весма нежалостный», «пес скверный»; у мучителей Иисуса «немилоистию сердца... горяху», они «всезлейшие»; Пилат «сквернии руце умывает»; «вои проклятии»; «род родов злозливый», «спекуляторы злые». В отличие от врагов Иисус — «агнец кроткий», «праведный агнец», «светлое лице его», «пречисте нозе», «Христос и ничто же вопреки глаголение», «безгласен». Черно-белые краски характеристики персонажей — в традиции древнерусской литературы, и автор выступает здесь прилежным последователем этой традиции. Повествование оказывается эмоционально выраженным, когда в него врывается непосредственный голос автора, переводящего повествование из прошлого времени (именно это грамматическое время преобладает в «Сказании...») в настоящее, создавая впечатление о том, что все совершается в данный момент.

*О всезлии, что се содеваете,
себе в вечный огнь уготовляете!* [С. 125] <...>
*О, колико ту Иисус стеньяше
и от лютых ран болезни терпяше!* [С. 127]

Это произведение несет в себе черты художественности, которые разовьются в литературе значительно позднее. Многие черты стиля, отмеченные нами, будут свойственны лирике. Само же «Сказание...» соединяет в себе принципы лирического и эпического художественного изображения. Ориентация на изображение душевного состояния персонажей, эмоциональная окрашенность событий, включенность повествователя в событийный сюжет, его местоименная проявленность — все это в совокупности присутствует в произведении, составляя его лирическую основу. Столь же развита в произведении его эпическая основа.

Основной событийный сюжет в «Сказании...» — исторический, заимствованный из Евангелия. Особенность его в том, что автор, избирая для изображения кульминационное событие земной жизни Иисуса Христа, свободно контаминирует различные версии этой жизни, сообщенные четырьмя евангелистами. В итоге он подробно излагает историю, в которой участвуют многие люди, придающие смерти Спасителя. Но особый акцент сделан на том, чему ни в одном Евангелии не уделяется так много внимания, — это физическое насилие над Христом и его невероятные страдания, в изображении которых автор «Сказания...» вполне самостоятелен. Он только отталкивается от фактов, сообщаемых в Евангелии. Однако следует отметить, что автор не домысливает события, а концентрирует

в своем произведении подробности, взятые из всех четырех Евангелий. Но если в первоисточнике эти подробности немногословны и о них сообщается сдержанно, то в «Сказании...» постоянна эмоционально-участливая авторская позиция, неприменны оценочные характеристики всех участников событий. обстоятельно излагаются действия, связанные с истязанием Христа:

*Злиши же вой Иисуса взяху,
ужели прекрепко того увязаху <...>
безмилостивые Иисуса биша
Святыя руце прекрепко связаху,
Яко злодея связана влечаху. <...>
От воев тамо на землю падеша,
лице его в нем о камень претресе. <...>
Нецыи его в ланиту бияху <...>
Пречисте нозе в клажу заклаху <...>
Егда же его в путь вой ведяху,
заушаху и зельно бияху. <...>
Воини в народ Христа изведоша
и при всех ризы с него совлекоша.
К столпу и злиши привязаху
и без милости презельно бияху.
Тако и вой проклятии биша,
даже и кожу от тела отбиша. <...>
и венец тернов на главу возлагают.
Но от терния ости проникаху,
главу до мозгу люто прибываху. <...>
вземии трость, во главу Христа биша <...>
Власы кровию главы смочишася
лице, все тело очервленишася.
Яко нигде же целу месту быти
еже бы крови множества не точити.*

и т.д. Стремление к исчерпывающе подробному описанию еще далеко от умения пользоваться выразительными деталями. Здесь видна установка автора на изображение человеческой сущности Христа.

Произведение, созданное в эпоху смуты, в эпоху, когда человеческие судьбы круто менялись под влиянием событий при царском дворе, когда вчерашние фавориты сегодня становились гонимыми, а нередко их казнили (тому много примеров: Никон и Аввакум, Сильвестр Медведев и другие), говорило о силе зла, но в то же время утверждало милосердие, надежду на возмездие. Евангельская традиция бесстрастного, объективного, констатирующего повествования нарушена в «Сказании...». В нем автор негодует, сочувствует. Все действия, поступки излагаются оценочно. Нравственная оценка, которая звучит в повествовании о предательстве Иуды, надругательстве над Христом, о его смерти, сопровождается эмоциональными авторскими восклицаниями:

*Ах, каков велий страх бысть несказанный,
от бессловесных тварей показанный. <...>
Како же мати, зря сие, терзася,
болезненными стрелы пронзася!
Како душа не изступит тела
от такового ужасного дела. <...>
О, колико ту ему было страсти,
егда господу с крестом бяше пасти!*

Непосредственное включение автора в повествование придает произведению лирическую окраску, почти не встречающуюся в стихотворстве XVII в.

Однако при ярко выраженной эмоциональности автор обнаруживает слабое усвоение принципов композиции произведения. Явно несоразмерными оказываются части произведения. Так, приступ

состоит из восемнадцати стихов, первая часть основного повествования — из четырехсот двадцати двух стихов, вторая — из ста тридцати двух, третья, заключительная, — из семидесяти двух стихов. Вступление и заключение, небольшие по объему, совпадают по структуре высказывания: носитель речи, проявленный в местоименной форме, появляется только в этих частях произведения. Центральная часть, построенная как эпическое повествование, посвящена предательству Иуды, обвинению и приговору, вынесенному Иисусу Христу, казни и мучительной смерти Спасителя, оплакиванию его Марией. Все эти сюжетные действия предстают во множестве подробностей, которые выступают как равнозначные и формируют композицию последовательно подчиненных частей. Обилие диалогов и монологических высказываний персонажей — свидетельство того, что для Сильвестра Медведева Евангелие является источником его литературных штудий, с которым он обращается свободно. Писатель не создает свой сюжет и своих героев, а заимствует их из общеизвестного источника, придавая героям человеческие, земные черты и лишая их божественного начала. Этот сюжет позволяет автору достичь и политических целей, когда он в заключение молит пресвятую деву Марию о царе Федоре, царице Наталии, царевичах Иоанне, Петре, молит о защите от врагов и т.д. Субъективная проявленность углубляет лирическую окрашенность эпического в своей основе повествования.

«Сказание о страстях господя Бога...», атрибутированное, как уже отмечалось, А.М. Панченко, Сильвестру Медведеву, поражает своей эмоциональной яркостью и художественностью, что особенно очевидно при сравнении анализируемого нами произведения с другим, принадлежащим Сильвестру Медведеву и близким ему по содержанию, — «Вирша в Великую субботу» (31 марта 1685 года), значительно меньшим по объему (всего сто сорок строк). В самом общем виде «Вирша...» повторяет структуру декламации «Сказания...»: четырехстрочный зачин, сообщение о казни Христа, плач Марии, который дан как ее монолог; затем к оплакиванию Христа присоединяется повествователь, выступающий в форме «мы».

*Потщимся убо и мы слезы изливати...
О Христе вселюбезный, раны ти лобызаем [3; 199].*

Далее — молитва ко Христу о спасении государей русских, государыни, великих княжен и т.д., и завершается произведение личным авторским пожеланием:

*Того светлости вашей аз желаю,
а до стоп ножных поклон сотворяю.
Смиренно прося мя выну щадити,
иже вам имам раб всеверный бытии [3; 201].*

Однако при внешней структурной близости существенными являются различия этих произведений. Во-первых, в «Виршах...» отсутствуют лирическая окрашенность стихотворной речи и эмоциональная оценка того, о чем сообщается. Во-вторых, повествуя о судьбе Христа, в частности, описывая некоторые события последнего дня его земной жизни, в «Виршах...» автор лишь констатирует их, воспринимая как бы со стороны:

*Благодетеля на свет молят осудити,
а убийцу лютаго свободно пустити.
... ..
Вземши убо и вой, тело обнажиша,
во многие перемены без пощады биша.
Тече кровь пресвятая, все тело язвися,
ты душа правоверна, зряще преслезися! [3; 198].*

В-третьих, в «Сказании...» автор и читатели-слушатели молят о заступничестве Пресвятую деву Марию, а в «Виршах...» — Иисуса Христа. В-четвертых, в «Виршах...» субъект речи выступает как в форме «я», так и в форме «мы», однако образ автора, его внутренний мир, проявление чувств в «Сказании...» определеннее, ярче и выразительнее. Есть различие и в стихотворной форме: «Вирши...» написаны тринадцатисложником, «Сказание...» — одиннадцатисложником; в том и другом произведениях — парная рифмовка с женскими окончаниями.

Анализ субъектной структуры стихотворений, созданных в старшую пору развития русской литературы, приводит к следующим выводам.

Стихотворство обладает синкретическими свойствами, оно еще очень далеко от родовой дифференциации.

Создание стихов для творца было привлекательно с формальной стороны. Ритмическая и рифменная организованность, внешняя графика (столбцы, геометрические фигуры, выполненные стихами) формировали искусно и искусственно организованную речь.

Стихотворные произведения XVII в. в субъекте речи (чаще всего, повествователь, или «мы»), в адресате речи (адресат затекстовый, читатель), в объекте изображения (мир вокруг, воспринятый символически или эмпирически) и в предмете изображения (действия, события, Библейская, Евангельская история) близки эпическому литературному роду.

Изменения в сложившейся системе были связаны с единичными фактами обращения к местоименно оформленному субъекту речи в 1-м лице единственного числа («я») и к новому предмету изображения (состояние души, эмоциональные переживания). В стихах Симеона Шаховского и Евфимии Смоленской впервые совпали субъект речи и предмет изображения.

В произведениях с личной формой высказывания эмбрионально заявил о себе лирический литературный род на русской почве.

Литературные стихотворные произведения, как правило, имеют жанровое обозначение. Однако в стихотворстве, как и в прозе, по-прежнему жанр выполняет внелитературные функции. На уровне субъектного строя литературная природа жанра себя не обнаруживает вполне ожидаемо.

Список литературы

1. *Еремин И.П.* Поэтический стиль Симеона Полоцкого // *Литература Древней Руси: этюды и характеристики*. — М.; Л.: Наука, 1966. — С. 235.
2. См. об этом: *Панченко А.М.* Русская стихотворная культура XVII века. — Л.: Наука, 1973. — С. 176.
3. *Русская силлабическая поэзия XVII–XVIII веков*. — Л.: Сов. писатель, 1970.
4. *Маутхаузерова С.* Древнерусские теории искусства слова. — М.: Наука, 1976. — 204 с.
5. *Виноградов В.В.* Очерки по истории русской литературы XVII–XVIII веков. — М.: Высш. шк., 1982. — 403 с.
6. *Панченко А.М.* Декламация Сильвестра Медведева на тему страстей Христовых // *Рукописное наследие Древней Руси (по материалам Пушкинского Дома)*. — Л.: Наука, 1972.
7. *Медведев Сильвестр.* Сказания о страстях Господа Бога ... и беззаконий наших // *Рукописное наследие Древней Руси (по материалам Пушкинского Дома)*. — Л.: Наука, 1972. — С. 123–135.

Гоголевский текст как концепция чтения

Уразаева К.Б.

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана

Мақалада гогольдық мәтінге көзқарас мәдениеттанулық тұжырымдар дерегі ретінде дәйектелді. Гогольдік мәтін мәдениеттанулық тұжырым ретінде зерттеу жағынан қарағанда имплициттік оқырманға және эксплицитті түсіндіру формасына лайықты болып шықты. Гоголевтік мәтін тек қана оқырманның басым ролін анықтап қоймай, мәтінді оқуға мифологиялық кілт ретінде оқу актісін көруге мүмкіндік беретіні көрсетілді. Бұндай қадам оқу актісін түсіндіру ерекшеліктеріне қарап, оқырманның түрін анықтауға мүмкіндік береді. Оқу мифологемасы өзектендірілді. Ол оқу мен оқырман түрлерін синтездейтін концепт ретінде қарастырылды.

The article demonstrates the view of Gogol's text as a source of culturological construct. Gogol's text as a culturological construct has been favoured from the point of view of the study of the implied reader and of explicit forms of expression. It is shown that Gogol's text not only determines the modelling role of the reader, but also allows us to distinguish the act of reading as a mythological key to the reading of the text. Such an approach has allowed us to bring to light the conditionality of the reader's typology by the characteristics of the interpretation of reading. The mythologeme of reading is made actual, and this is examined as a concept synthesizing the typology of reading and the typology of the reader.

Распространенное в современной науке понятие *гоголизации*, когда «цитата с непреложностью рождает мощное ассоциативное поле» [1], позволяет обосновать новый взгляд на гоголевский текст как источник культурологической концепции. Правомерность такого подхода подтверждает *человек читающий*, как один из актуальных контекстов прочтения гоголевского текста. Проблема была поставлена Ю.М.Лотманом [2–3], исследована Дечкой Чавдаровой [4] и составляет одну из ярких страниц гоголеведения.

Гоголевский текст как культурологическая концепция содержит богатый материал для исследования имплицитного читателя и эксплицитных форм выражения. Он не только определяет моделирующую роль читателя, но и позволяет выделить акт чтения как мифологический ключ к прочтению текста. Такой подход выявляет обусловленность типологии читателя особенностями интерпретации акта чтения и актуализирует для нас *мифологему чтения*. Она рассматривается как концепт, синтезирующий *типологию чтения* и *типологию читателя*.

Читатель — адресат текстовой стратегии. У каждого этапа гоголевской истории души — свой тип чтения и свой читатель, определяемые текстовой стратегией.

О возможности реконструкции воспринимающего сознания как типа читательского восприятия Ю.М.Лотман писал: «Читательское восприятие — всегда истолкование» и: «Изучение этого явления представляет двойной интерес: оно позволяет реконструировать структуру воспринимающего сознания и раскрывает те стороны авторской системы, которые делаются более явными в процессе перевода ее читателем в иную систему «кода» [2; 616]. Интерпретация акта чтения — основа для описания типологии читателя. В интерпретации акта чтения для нас значимым было читательское сознание гоголевского героя. Такой подход создает предпосылки для изучения доминирующих коннотаций гоголевского чтения. Исследование гоголевского героя как читателя, анализ литературного сознания в контексте культурных отсылок и аллюзий способствуют раскрытию особенностей воспринимающего сознания. Объект цитирования, характер цитирования, функциональная значимость цитат, эволюционирующих в аллюзии, отражают сущность отмеченного феномена *гоголизации*.

По-прежнему не теряют актуальности идеи Лотмана о «сознательных антидиалогах» гоголевского текста в «Ревизоре» [3; 228] и синтезированных в образе Чичикова персонажей, завещанных пушкинской традицией (светский романтический герой (вариант — денди) и разбойник). Лотман обозначил пародийное развитие линии Германна из «Пиковой дамы» к гоголевскому Чичикову, сходство которого с Наполеоном было для ученого не случайным [3; 88]. Ю.М.Лотман отметил ассоциации, которые вспоминаются в связи с Чичиковым, и особо выделил в их ряду пушкинскую цитату [3; 277,278]. Это следующие ассоциации: Чичиков — романтический герой светского плана; Чичиков — романтический разбойник; Чичиков — антихрист.

Интересна отмеченная выше пародийная линия: Чичиков — Наполеон. Лотман замечает, что образ не исчерпывается литературной пародией. Чичиков — антизлодей, антигерой, антиразбойник,

человек, лишенный признаков («ни толстый, ни тонкий») — оказывается истинным антихристом тем, кому предстоит завоевать весь свет. Исследователь выявляет второй ряд ассоциации: фамилия Копейкина и его лозунг «Копи копейку». Гимн копейке — единственное родовое наследство Чичикова.

Песни о разбойнике Копейкине, «воре Копейкине» в записях П.В.Киреевского были известны Гоголю. Ученый допускает и возможность использования в качестве источника устной легенды о солдате Копекникове, который сделался разбойником поневоле. Существенна для Лотмана и еще одна деталь отношения Копейкина к Чичикову. Копейкин, герой антинаполеоновских войн, и Наполеон — антитетичные фигуры. Синтез и пародийное измельчание этих образов порождает «героя копейки» Чичикова. Зло дается не только в чистом виде, но и в ничтожных его формах. В этом же ряду такой пародийный факт гоголевского текста: кучер Селифан именует коня Бонапартом.

Гоголевский текст вступает в своеобразный диалог с пушкинским текстом и в другой полупародийной параллели, отмеченной еще А.Белым: Чичиков — Коробочка. Это отношение: Германн — старая графиня [3; 803]. В.Набоков отметил другую ассоциацию, связанную с Коробочкой: «Заметьте, что имя единственной помещицы в книге — госпожа Коробочка (вспомним страстное восклицание Гарпагона «Ma cassette» — «Моя шкатулочка») [5; 91].

Ассоциативность пушкинской цитаты с гоголевским текстом прослеживается в параллели: «Отец семейства холостой» и фрагмента об Иване Ивановиче в «Повести о том, как поссорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем»: «Детей у него не было. У Гапки есть дети и бегают часто по двору. Иван Иванович всегда дает каждому из них или по бублику, или по кусочку дыни, или грушу» [3; 668].

Примеры Ю.М.Лотмана приведены не только в качестве иллюстрации явления гоголизации как переключки с предшествующей и последующей литературной традицией, создания поля аллюзий и коннотаций, но и с точки зрения типов читательской стратегии, когда Гоголь-читатель формирует особый художественный мир с приметами пародийного снижения.

Анализ культурологического характера гоголевского текста актуализирует выявление претекстов как источников цитат, осмысление автоцитации как приема текстовой стратегии, анализ *чужого слова* в контексте распознаваемых и скрытых цитат, отношение Гоголя к предшествующей литературной традиции.

Актуальность темы определяется не только возможностью прояснения современной ситуации в полемике точек зрения на природу позитивной и негативной антропологии Гоголя в аспекте моделирующего сознания, но и состоянием культуры сегодня. Бесконечный круг смыслопорождений гоголевского текста являет все новые и новые контексты смысломоделирования. И казавшиеся очевидными и бесспорными идеи начинают восприниматься полемическими и требующими уточнения. Вместе с тем две точки зрения, перекрестившиеся в пространстве гоголевского текста, — Ю.М.Лотмана и Д.Чавдаровой — являются определяющими для понимания концепта чтения как неомифологического ключа к художественному миру Гоголя.

Проблема *человек читающий* в аспекте концепции антимира исследовалась Дечкой Чавдаровой. Рассматривая «чтение» с его коннотациями «познание», «духовность», имеющими особую ценность, исследователь находит знаковым для мира Гоголя отсутствие этой ценности, или ее травестирование, уточняемой как знаковость минуса.

Аксеологический подход как открытие антиценности, или отрицательной ценности (в терминологии Тыщика это также «отсутствие позитивной ценности»), оценка отсутствия чтения, или пародийного чтения как антиценности, привели Чавдарову к анализу семантики слова «читать». Применительно к гротескному миру художественного произведения впечатление абсурда создается не безграмотностью, а отсутствием чтения при способности чтения, а также наличием чтения без постижения смысла текста, замечает ученый. Применение к поэтике Гоголя термина «позитивная ценность» позволяет исследователю Чавдаровой видеть ее проявление не только в отсутствии книги в пространстве, в котором обитают персонажи, но и в мотиве «недочитанной книги», придающем гротескный характер изображенному миру.

Исследователем учтены результаты болгарского исследователя Н.Георгиева, обратившегося к травестированному образу цитирующего слуги из романов Сервантеса или Диккенса. Вводя понятие «семантической конгруэнции», Чавдарова включает чтение, сон, еду в один ряд. «День, кажется, был заключен порцией холодной телятины, бутылкою кислых щей и крепким сном во всю насосную заvertку».

В «Ревизоре» чтение чужих писем для ученого, с одной стороны, аллюзия о цензуре, с другой — травестированное выражение любознательности. Интересны отмеченные исследователем коннотации

газеты — чтение Поприщиным «Северной пчелы». Для анализа гоголевского текста и типов читательской стратегии важна функция текстов массовой культуры. Так, Чичиков читает роман мадам Жанлис, дочь городничего из «Ревизора» — роман Загоскина «Юрий Милославский». Чичиков рассматривает в библиотеке Кошкарёва сочинение по мифологии как эротическое: «нескромные мифологические картинки», «такие картинки нравятся». Чавдарова отмечает несоответствие между прошлостью героев и характером текстов, которые они читают, ссылаясь на работу С.Карлински, замечаящего, что Акакий переписывает, Поприщин читает поэзию, плохую, посещает театр, читает газеты, интересуется текущей политикой [6].

Кроме «Мадам Лавальер», Чичиков знает также Гете, цитирует послание Вертера к Шарлотте, председатель палаты знал наизусть «Людмилу» Жуковского. А почтмейстер «вдался более в философию и читал весьма прилежно, особенно по ночам, *Юнговы Ночи*» (здесь игра слов: читал по ночам «Юнговы ночи»).

Чавдарова отмечает интертекстуальные возможности гоголевского текста. Гоголь отсылает не к первоисточникам, а к другим произведениям русской литературы, в которых чтение упомянутых авторов имеет важное значение, например, к прозе сентиментализма и к творчеству Пушкина. «Подобная интертекстуальная связь предопределяет восприятие чтения персонажа Гоголя как пародийного образа чтения сентиментального героя или читающего персонажа Пушкина» и «Герои Гоголя используют текст как бытовой атрибут» [4; 63]. Почтмейстер читает Юнга, как Петрушка — химию.

«Художественный текст не имеет формирующей человека роли, он представляет собой элемент моды, как фрак или фестончик. Интересно также и то, что персонажи Гоголя, когда захотят продемонстрировать свою начитанность, не цитируют, включая чужое слово в собственную речь, а рецитируют, что актуализирует значение «механическое повторение» [4; 63]. Так, Собакевич засыпает, когда Чичиков читает послание в стихах Вертера к Шарлоте.

Такого рода рецитация — квазичитаты Пушкина в письме анонимной дамы Чичикову, псевдоцитаты Хлестакова (анализировал Н.Георгиев), идентификация Чичикова «просто приятной дамой» с героем популярного в России романа Вульпиуса Ринальдо Ринальдини, сочетание романтического разбойника и бытовой фразы.

Столь пространное цитирование работы Чавдаровой обусловлено полемическим отношением к выводам исследователя, построенным по линии оценки приведенных примеров. Мнение Чавдаровой о том, что в гоголевском тексте нет прямых цитат из чужих текстов, так как ему присуща литературная полемика с чужой поэтикой, столь характерная для Пушкина, в сопоставлении с идеями Лотмана утрачивает свой пародийный смысл. Во-вторых, рассматривая антимир Гоголя, когда культура превращается в некультуру, чтение героев — в акт, лишенный ценности и смысла, Чавдарова констатирует акт чтения как физиологический.

Для нас безусловность присутствия физиологических коннотаций, отмеченная болгарским ученым, — часть, ипостась мифологемы чтения, не являющаяся определяющей. Концепт чтения, осмысленный как акт чтения в экспликации чтения как результата литературной традиции, шире факта культуры, создает модификации текстовой стратегии, различающиеся в циклах произведений Гоголя.

«Вечера на хуторе близ Диканьки» в фигуре вымышленного персонажа Рудого Панько реализуют стратегию эстетического романтизма. Моделирующая роль читателя обусловлена статусом рассказчика в духе фольклорной поэтики. Нарративная природа текста и ориентация на освоенные фольклором приемы повествования, так же как объект рассказывания, исключают ситуацию чтения. Вместе с тем тип повествования означает функциональное усиление читателя. Первоначальный замысел — писать для развлечения — атрибутирует читателя как восприимчива авторской установки. Формирование в цикле идеи «прекрасного человека» предполагает пассивность читателя как участника художественной коммуникации.

В цикле «Миргород, повести, служащие продолжением Вечеров на хуторе близ Диканьки» текстовая стратегия заявлена в *продолжении* как жанровой атрибуции. Преемственность по отношению к «Вечерам» означает и преемственность типа повествования, и типа текстовой стратегии, исключаяющей чтение. Здесь модель имплицитного читателя выражена более интенсивно. Кризис соборности, черты апостасии обусловили единство цикла при внешнем конфликте текстовых стратегий. Вопросы веры и души не только ключевые, но осмыслены в поле различных ассоциаций. В «Старосветских помещиках» апелляция к миру духовных ценностей моделирует образ читателя-христианина, в повести о Тарасе Бульбе — патриота. В «Повести о том, как Иван Иванович поссорился с Иваном Никифоровичем» травестирование создает концепцию антимира на основе пародийных моделей и

апеллирует к читателю, воспитанному социальной сатирой, и имплицитный читатель вовлекается как зритель за счет авторских обращений и восклицаний: «Скучно жить на этом свете, господа!» и ностальгии по Миргороду. Читатель не дистанцирован, а вовлечен в этот мир, как равноправный член миргородского общества. Мистико-инфернальная стихия «Вия» актуализирует другого читателя. Сценичность, постановочность, четкость встроенных декораций воскрешают традиции литературы видений и предполагают читателя со сложившимися взглядами на веру.

Круг чтения в «Мертвых душах» предполагает читателя — гоголевского современника. Культурные отсылки и аллюзии реконструируют культурную картину эпохи. Основной способ интерпретации чтения — пародия. Выбор пародии обусловлен распознаваемостью, прозрачностью семантики объекта чтения. Читатель гоголевского текста не только современник, но, прежде всего, русский человек, чуткий к лингвистическим фактам. Гоголевский ономастикон — это особый пласт художественного мира. Имена героев обладают семиотической значимостью, тяготеют к глубоким обобщениям. Таковы имена сыновей Манилова: Фемистоклос (имя греческого полководца) и Алкид (Геркулес). Собакевич называет губернатора и вице-губернатора «Гога и Магога».

Знаменита 14 страница книжки Манилова. Не менее значимо, что он читает «Сын Отечества» — журнал, основанный в 1812 г.

Ноздрев — «исторический» человек в поэме. С этой оценкой контрастирует мотив шарманки. «Шарманка играла не без приятности, но в середине ее, кажется, что-то случилось: ибо мазурка оканчивалась песнею: «Мальбруг в поход поехал», а «Мальбруг в поход поехал» неожиданно завершался каким-то давно знакомым вальсом. Пародийное сочетание старинной французской песни и балаганного инструмента, воскрешающего культуру райка и народного театра, ориентировано на читателя, знакомого с бытом русской провинции. Неустроенность, походная жизнь провинциального бретера, с репутацией своего рода шута и скомороха, шаржирует образ Ноздрева и исключает акт чтения в его культурной коннотации.

Мифологема чтения реализована в «Мертвых душах» в системе коннотаций, отражающих принцип симметрии в композиции поэмы. Это коннотации: *состояние, свое и чужое, власть, мифология ада, господин — слуга, пародирование чтения, псевдочтение* гоголевских героев. Особняком в гоголевском тексте представлены литературные коннотации-аллюзии. Выражено и отношение Гоголя к массовой литературе как проблема литературного вкуса и эстетических предпочтений.

Коннотация *состояние*. Гоголь достигает пародийного снижения в параллелизме состояния замечтавшегося двадцатилетнего юноши: «он в небесах и к Шиллеру заехал в гости» с веселым расположением духа Чичикова, спешащего на бал к губернатору. *Шиллер* — мифологема, основа фразеологизма. Комическая коннотация: русская и немецкая культура, *свое и чужое* как игра смыслами обыграна Гоголем и в одной из петербургских повестей (см. ниже).

Коннотация *власть*. Чичиков отправляется в гражданскую палату совершать купчую. Он не боится опоздать, потому что председатель, подобно древнему Зевесу Гомера, персонифицирует власть. В палате один из священнодействующих «приносил с таким усердием жертву Фемиде, что лопнули на локтях рукава, и оттуда давно лезла подкладка, за что и получил в свое время коллежского регистратора». Здесь прозрачна аллюзия, реконструирующая классические образы сатирической журналистики XVIII в.

Коннотация *мифология ада*. Упомянутый выше стряпчий «прислужился нашим приятелям, то есть Чичикову и Ивану Антоновичу (Кувшинное рыло), как некогда Вергилий прислужился Данту». Роль проводника по аду наделяет эсхатологический мотив силой сатирического разоблачения. Происходит моделирование читателя, обладающего прогностической, провиденциальной силой: демонизация Чичикова предвещает духовную катастрофу.

Коннотация *господин — слуга*. Петрушка «имел даже благородное побуждение к просвещению, то есть чтению книг, содержанием которых не затруднялся: ему было совершенно все равно, похождение ли влюбленного героя, просто букварь или молитвенник — он все читал с равным вниманием; если бы ему подвернули химию, он и от нее бы не отказался. Ему нравилось не то, о чем читал он. Но больше самое чтение, или, лучше сказать, процесс самого чтения». Слуга — зеркальный двойник господина, пародирующий чтение.

Коннотация *пародирование чтения*. Чичиков читает оторванную по дороге в гостиницу в день приезда афишу. Чичиков читает женский роман «Герцогиня Лавальер» (роман Жанлис). В этом же ряду беседы Чичикова и характер его понимания светского обихода. «Чичиков рассказывал блондинке случившиеся историйки, даже коснулся было Диогена». Почтмейстер читает «Юнговы ночи» —

поэму английского поэта первой половины XVIII в. и «Ключ к таинствам натуры» — религиозно-мистическое сочинение немецкого писателя Эккартсгаузена. Псевдочтение гоголевского героя — аллюзия на эзотеричное чтение как объект пародирования.

Особняком в гоголевском тексте представлены литературные коннотации-аллюзии. Так, Ринальдо Ринальдини — герой романа немецкого писателя Вульпиуса. Романтизация Чичикова, сравнение с благородным разбойником в воображении женского общества губернского города — это пример двойного разоблачения: мнимо-литературного общества и мнимого героя. Здесь отношение Гоголя к массовой литературе выявляет проблему литературного вкуса и эстетических предпочтений.

В «Повести о капитане Копейкине» Копейкин очутился в столице и испытал чувство потрясения. Состояние передано метафорой «некоторое поле жизни» при помощи образа сказочной Шехерезады. Пародирование восточного стиля как романтической перспективы также выражает сущность *гоголизации* в аспекте мифологемы чтения.

Гоголь внимателен не только к фактам современной журналистики. Он упоминает «Московские ведомости» как факт культурного сознания. В применении к героям претензия на передовое мышление обретает характер парафраза. Гоголь чуток к приемам саморазоблачения. Ориентация на читателя — сторонника просвещения являет новый пример снижения античной мифологии. Учитель Павлуши Чичикова «был большой любитель тишины и хорошего поведения... а в ком я вижу дурной дух да насмешливость, я тому нуль, хотя он *Солона* заткни за пояс!» Так говорил учитель, не любивший *Крылова* за то, что он сказал: «По мне уже лучше пей, да дело разумей». Отсутствие семантической связи между двумя самохарактеристиками учителя активизирует образ читателя с демократическими взглядами. Использованный Гоголем прием *цитата в цитате* обнаруживает авторитетность *чужого слова*. Интересно, что и для самого Гоголя со временем стала безусловной авторитетность *своего слова*. Так, Гоголь сознавался Жуковскому в одном из провалов: «Я размахнулся в моей книге таким Хлестаковым, что не имею духу заглянуть в нее». Это был период, когда он написал «Предисловие ко второму изданию «Мертвых душ», «Развязку Ревизора». В этом признании для нас примечательна автокоммуникация: «Я размахнулся в моей книге таким Хлестаковым, что не имею духу заглянуть в нее».

В типологии читателя важен собирательный образ. О жителях города: «прочие тоже были более или менее люди просвещенные: кто читал Карамзина, кто «Московские ведомости, кто даже и совсем ничего не читал». Алогизм, или парадоксальная логика, усиливает пародийность чтения как факта мнимой просвещенности.

Для гоголевского текста характерно разрастание коннотации чтения до коннотации культурного текста, включающего в себя чтение и читателя как рановеликие субстанции. В «Петербургских повестях» статус читателя укрепляется и выстраивается в системе иных культурных отсылок и аллюзий. Такова перуджинова Бианка — образ Мадонны с фрески «Поклонение волхвов» итальянского художника Пьетро Перуджино в часовне Санта Мариа Деи Биянки. Об ученых и воспитанных людях: «Они любят потолковать о литературе; хвалят Булгарина, Пушкина и Греча и говорят с презрением и остроумными колкостями об А.А.Орлове». Орлов — автор лубочных, нравоописательных книжек для народа.

Автор упоминает «Филатки» — бессменный репертуар. Это популярные в 1830-х гг. водевили из простонародной жизни «Филатки с детьми» П.И.Григорьева и «Филатка и Мирошка» П.Г.Григорьева.

Пирогов превосходно декламировал стихи из «Дмитрия Донского» (трагедия В.А.Озерова. — У.К.) и «Горе от ума». В превосходной декламации героя заключена его неспособность к творчеству. Соседство Озерова и Грибоедова, если вспомнить историю литературной борьбы первой четверти XIX в., усиливает пародийный смысл культурного уровня гоголевского персонажа.

Пирогов в погоне за незнакомкой попадает в квартиру немецкого мастера: «Перед ним сидел Шиллер — не тот Шиллер, который написал «Вильгельма Телля» и «Историю Тридцатилетней войны», но известный Шиллер, жестяных дел мастер в Мещанской улице. Возле Шиллера стоял Гофман, — не писатель Гофман, но довольно хороший сапожник с Офицерской улицы, большой приятель Шиллера». Смехотворность ситуации создается не только картиной внезапного появления Пирогова, прервавшего лишение носа Шиллера Гофманом, но и образом столяра Кунца: «Все эти достойные ремесленники были пьяны как сапожники». Гротескная образность осложнена литературной аллюзией: русская и немецкая культура.

Пирогов прочитал кое-что из «Северной пчелы» — успокоился. Также его «успокаивают» пирожные из немецкой кондитерской. Известно, что у Гоголя нет мелочей. Они имеют всегда онтоло-

гический статус. Это типично гоголевские оговорки, обнаруживающие текстовую стратегию и формирующие отношение Гоголя к литературной традиции. Во вторую редакцию «Портрета» в 1842 г. Гоголь ввел теорию, касающуюся природы и законов изящного. Чертков задумывается: «Что русский народ заглядывается на *Ерусланов Лазаревичей, на объедал и обпивал, на Фому и Ерему*, это не казалось ему удивительным...но где покупатели этих пестрых, грязных масляных малеваниц? Кому нужны эти фламандские мужики, эти красные и голубые пейзажи». Курсивом Гоголь обозначает позицию в диалоге с читателем. Понимание эстетики, философия прекрасного коренятся для писателя в аксиологии русской культуры.

Квартальный сравнивает страшный взгляд старика на портрете с Громобоем — героем одноименной баллады (1810) В. Жуковского, который продал душу дьяволу. Чертков потрафляет вкусам заказчиков: «Кто хотел Марса; он в лицо совал Марса; кто метил в Байрона, он давал ему байроновское положение и поворот. Коринной ли, Ундиной, Аспазией ли желали быть дамы, он с большою охотой соглашался на все». Коринна — героиня одноименного романа (1807) французской писательницы де Сталь, Ундина — героиня одноименной поэмы (1837) Жуковского, Аспазия (V в. до н.э.) — гречанка, славившаяся красотой и умом. Понимание красоты как основной задачи искусства формируется в гротескном ряду высокого и низкого.

«Казалось, в нем олицетворился тот страшный демон, которого идеально изобразил Пушкин». Отсылка к стихотворению Пушкина «Демон» отражает типологическую близость дьяволического дискурса Гоголя: романтическая перспектива принимает характер трагического возвышения, демонического величия.

В «Петербургских повестях» статус читателя укрепляется и выстраивается в системе иных культурных отсылок и аллюзий. Такова перуджинова Бианка. Примечательно имя Орлова — автора лубочных, нравоописательных книжек для народа. Автор упоминает «Филатки», популярные в 1830-х гг. водевили из простонародной жизни. Курсивом Гоголь обозначает позицию в диалоге с читателем. Понимание эстетики, философия прекрасного коренятся для писателя в аксиологии русской культуры. Отсылка к стихотворению Пушкина «Демон» в повести о художнике отражает типологическую близость дьяволического дискурса Гоголя: романтическая перспектива принимает характер трагического возвышения, демонического величия.

Повесть Гоголя «Шинель» интересна в рамках рассматриваемой проблемы традициями православно-ономастикона. Подбор имени героя, перипетии и сюжетные линии осуществлены по линии пародирования житийной литературы. Архетипы православного сознания воскрешают пантеон святых русского средневековья. В «Записках сумасшедшего» пародирование принимает характер имитации больного сознания. Герой «читал Пчелку». Коннотация *Северная Пчела-Пчелка* — это переключение автора в систему мышления персонажа. Имплицитный читатель — прямой результат чтения, сниженного до фамильярной игры.

В «Ревизоре» особенно много цитат из Карамзина. Воспринимающее читательское сознание отражает специфику гоголевской полифонии. Так, Хлестаков при первом появлении насвистывает сначала из «Роберта», потом «Не шей ты мне, матушка», наконец, ни се ни то. Здесь комическое столкновение читателя массовой литературы, фольклорной эстетики (песня невесты, как у Чичикова, женский текст) и аллюзия на сатирическую журналистику XVIII в. («Ни то, ни сию»). Ретардация в гоголевском стиле приводит к функции плеоназма как речевой коммуникации, подразумевающей равенство мыслимого и действующего персонажа.

Типично гоголевский прием — введение *чужого слова* в реплики персонажей. В мифологии чтения следует выделить значение фольклорной поэтики. *Птица-тройка* трижды встречается в поэтике Гоголя. В «Ревизоре» символично не только заливчатое: «Эй вы, залетные» Хлестакова, но и голубой ковер, напоминающий сказочный ковер-самолет, уносящий со сцены героя. Аллюзию фольклорного волшебного крылатого коня воскрешает Поприщин. Смеховая поэтика Гоголя обнаруживает свою антропоцентричность в перспективе оксюморонных столкновений.

Один из уровней читательского сознания — это эпиграф. Фольклорный вариант автокоммуникации обнаруживает, в сравнении с «Вечерами», новую роль пре-текста. Писатель моделирует читателя — активного в полемике о культурных ценностях.

Итак, выявление текстовых стратегий и соотношения экспликаций чтения и типологии читателя позволяют убедиться в том, что Гоголь моделирует тип своего читателя. Полифония стиля, структурируемого смеховой поэтикой, отсылками и аллюзиями, отношением к литературной традиции и фольклорной поэтике, отражают разные виды текстовых стратегий и модификации имплицитного читателя.

Список литературы

1. Немзер А. Современный диалог с Гоголем // Новый мир. — 1994. — № 5. (Электронный ресурс) // Режим доступа: http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1994/5/nemzer-pr.html
2. Лотман Ю.М. Карамзин. — СПб.: Искусство-СПБ, 1997. — 832 с.
3. Лотман Ю.М. Пушкин. — СПб.: Искусство-СПБ, 1995. — 847 с.
4. Чавдарова Д. Антимир Гоголя и «читающий человек» // Homo legens в русской литературе XIX века. — Шумен: Аксиос, 1997. — 142 с.
5. Набоков В. Николай Гоголь // Набоков В. Лекции по русской литературе. — М.: Наследие, 1998. — С. 31–136.
6. Karlinski S. The Sexual Labirinth of N. Gogol. — Cambridge, 1976. — P. 118. (Цит. по: Чавдарова Д., 62).

УДК 82

Календарный пасхальный цикл в русской поэзии

На материале поэзии Б. Пастернака и В. Набокова

Флёрко Л.В.

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана

Макалада Б.Пастернак пен В.Набоковтың өлеңдері үлгісінде орыс поэзиясындағы күнтізбелік пасхалды цикл қаралады. Ақындардың шығармашылығында Пасха күнтізбелік символикасына арналған бірқатар өлеңдерін бөліп көрсетуге болады. Пасха күнтізбелік мерекесі күнтізбелік әдеби поэзияда авторлық цикл мен «жинақталмаған» циклды құруға негіз болатын цикл жасаушы фактор болып табылады. Автор тиісті пасхалды туындының негізгі мотивтерін, архетиптерін, пасхалы бейнелер жүйесін, көркем символикасын жеке сипаттап көрсетеді.

The article discusses the calendar Easter cycle in the Russian poetry on the material of poems by Boris Pasternak and Vladimir Nabokov. In the work of poets one can identify a number of poems focused on the symbolism of the Easter calendar. Easter holiday calendar appears to be a cycle-forming factor — the basis for a copyright and «non-assembled» cycles in the calendar of literary poetry. The author points out the basic motives, archetypes, the system of Easter images, details, topoi, color symbolism, relevant to the product of Pas-sover.

Календарная литература — это развившийся с древности и сложившийся к концу XIX в. пласт русской литературы, в которой принято выделять святочные, рождественские, новогодние, крещенские и пасхальные тексты. Календарная проза, особенно святочные рассказы, уже достаточно изучена в современном литературоведении. Календарная литературная поэзия, напротив, ещё не стала предметом подробного исследования. Само понятие календарной лирики известно только обрядовому фольклору, а в литературе этот термин употребляется редко.

Е.Душечкина, которая впервые обратила внимание на разрушение фольклорного текста, приходит к выводу, что «календарная словесность, её природа и жанры, её особенности, обусловленные временем функционирования, изучена далеко не достаточно. Более всего обращала на себя внимание исследователей народная календарная поэзия, иначе называемая «поэзией календарных праздников». Обрядовые песни, которые исполнялись в течение зимних праздников (подблюдные колядки, щедровки), весенние песни (веснянки), сопровождавшие обряд заклипания весны, песни, связанные с обрядностью Ивана Купалы, собраны и изучены глубоко и обстоятельно. Однако календарная словесность далеко не ограничивается поэзией народного календаря. Аграрный (сельскохозяйственный) календарь — лишь один из календарей, которые обычно функционируют в той или иной культуре одновременно и параллельно друг другу» [1; 7].

В основе календарного времени лежит цикличность многих природных явлений, движение по кругу: смена дня и ночи, смена четырёх времён года, двенадцатимесячный годовой цикл. В основе мифологического времени календарного праздника также лежит цикличность: из года в год повторяются праздники, повторяются их традиционные особенности — обряды и приметы. В мифопоэтиче-

ской и религиозной традиции Праздник — это временной отрезок, обладающий особой связью со сферой сакрального. Календарное время предполагает максимальную причастность к сакральной сфере всех участвующих в Празднике и отмечается как некое институционализированное действо.

Композиция праздников, весь их внутренний строй оказали огромное воздействие на формирование идейной структуры календарной литературы, частью которой является пасхальная поэзия, занимающая особое место в календарной литературе. Несомненно, пасхальная поэзия обладает своими самостоятельными сюжетами, мотивами и образами.

По мнению Е.Душечкиной, пасхальные тексты складывались по образцу рождественских: «Пасхальные же тексты явились производным от рождественских. При этом пасхальные рассказы, как правило, разрабатывали те же мотивы, что и рождественские, и не внесли в жанр календарного рассказа ничего существенно нового. Мотив искупительной жертвы, который, казалось бы, должен был стать в них доминирующим, встречается не чаще, чем в рождественских текстах, что свидетельствует о вторичности пасхальных рассказов по отношению к рождественским. Объяснение этого явления, видимо, лежит в том, что рассказов зимнего календарного цикла выросли из традиции фольклорного святочного рассказа, которая, в отличие от пасхальной, была более развитой и широкой» [1; 7].

Другие исследователи выделяют пасхальные тексты как отдельный тип календарной литературы. С.Николаева, которая не согласна с Е.Душечкиной, считает, что пасхальный текст существовал и в фольклоре, и в литературе наряду с рождественским и святочным. «Источники пасхальных текстов иные, так, если святочный произошёл от былички, рождественский — от евангельских легенд, пасхальный своими истоками восходит от апокрифов к житиям и притче» [2; 17].

В.Топоров отмечает, что центральные праздники начинаются в ситуации, «связанной с обостренным и напряженным ожиданием катастрофы мира», «силы хаоса, кажется, одолевают космическую организацию мира». И подобная ситуация, спроецированная на конкретные образы и мотивы, повторяется в календарном произведении.

Праздник Пасхи — Воскресение Христово и категория пасхальности имеют особое значение для русской культуры. Русская литература вырастает, держится на пасхальном мотиве и категории соборности. Русская православная культура, по определению И.Есаулова, «содержит в себе пасхальный вектор, так как основывается на сотериологии, т.е. на идее спасения». Западный же миру ближе Рождество. Западная культура — «рождественская», потому что там акцент делается на устроение земного бытия.

С праздником Пасхи связано множество традиций: обряды Великого Поста, обряды Вербной недели, Страстная Седмица, праздничная пасхальная служба, традиции пасхального воскресенья, обряды пасхальной недели и связанные с послепасхальными днями (Радунница, Красная горка, Троица и т.д.).

К классике пасхальной поэзии, в которой представлены все архетипические сюжеты, мотивы и образы, соответствующие Пасхе, можно отнести евангельские стихи Бориса Пастернака из цикла «Стихотворения Юрия Живаго»: «На Страстной», «Дурные дни», «Магдалина I», «Магдалина II», «Чудо», «Гефсиманский сад» [3]. Стихи из тетради Юрия Живаго пропитаны тоской, болью и ощущением неотвратимого конца. Пересказывая евангельские легенды, пасхальная поэзия Б.Пастернака отталкивается от церковных сюжетов и мотивов, соответствующих празднику христианского календаря — Пасхе.

В стихотворении «Дурные дни» воспроизводятся евангельские события, происходящие в Вербное воскресенье, или, по христианскому календарю, в праздник Входа Господня в Иерусалим:

*Когда на последней неделе
Входил он в Иерусалим,
Осанны навстречу гремели,
Бежали с ветвями за ним... [3; 404].*

Когда Иисус Христос вступил в Иерусалим, люди приветствовали его и кричали: «Осанна! Благословен грядущий во имя Господне, Царь Израилев. Осанна в вышних!». Вход Господень в Иерусалим, по Евангелиям, знаменует будущее воцарение Христа. В этот день в храмах опять поднимаются ветки вербы и гремит царское приветствие: «Осанна!»

После Вербного воскресенья наступает Страстная неделя, предвещающая праздник Пасхи. Каждый из дней Страстной недели именуется святым и великим и глубоко почитается всеми христианами. В каждый из дней Страстной недели на церковной службе вспоминается определённое евангельское событие, предшествовавшее страданиям и смерти Иисуса Христа.

В Страстной понедельник церковь вспоминает смоковницу, засохшую от того, что она не приносила плодов. После торжественного входа в Иерусалим Иисус шёл со своими учениками и проголодался, рассказывает евангелист Матфей. Увидев при дороге смоковницу, он подошёл к ней, но не нашёл ни единого плода: *«Да не будет же впредь от тебя плода вовек. И смоковница тотчас засохла»* (Мф. 21, 19–20).

Пасхальный символ Страстной недели — смоковница появляется в стихотворении Пастернака «Чудо», в котором поэт пересказывает евангельский сюжет: *Смоковница высилась невдалеке, / Со всем без плодов, только ветки да листья* («Чудо») [3; 402].

Под бесплодной смоковницей христиане подразумевают грешного человека. Такой человек не приносит плодов, т.е. не творит добрых дел, не творит молитвы, покаяния. В интерпретации Б.Пастернака евангельский мотив смерти смоковницы — чудо, равное Богу. Чудо, которое может произойти и в жизни любого человека: перемены в судьбе, новый жизненный путь. Чудо, которое настигает человека, приходит тогда, когда его не ждут, но верят в него так же, как верят в Бога. Этот мотив чуда перерождения (возрождения, пробуждения) является одним из основных в комплексе стихотворений пасхальной поэзии Б.Пастернака:

*Найдись в это время минута свободы
У листьев, ветвей, и корней, и ствола,
Успели б вмешаться законы природы.
Но чудо есть чудо, и чудо есть Бог.
Когда мы в смятенье, тогда средь разброда
Оно настигает мгновенно, врасплох... [3; 402].*

Вера в чудо, равная вере в Бога, выражается и в празднике Пасхи, когда происходит чудо Воскресения из мёртвых Иисуса Христа. Никогда не поздно вступить на новый путь, переменить судьбу, пойти на свет божественной истины — таков основной мотив любого пасхального жанра. Этот же мотив пронизывает ещё два евангельских стихотворения Пастернака — «Магдалина I» и «Магдалина II».

Церковная служба Страстной среды посвящается воспоминанию о грешнице, помазавшей ноги Христа ароматным маслом. «И вот, женщина того города, которая была грешница, принесла алавастровый сосуд с миром; И, ставши позади у ног Его и плача, начала обмывать ноги Его слезами и отирать волосами головы своей, и целовала ноги Его, и мазала миром... Он же сказал женщине: вера твоя спасла тебя; иди с миром» (Лук. 7, 36–50). Важное место в системе пасхальных образов у Б.Пастернака занимает образ Марии Магдалины, которая следовала за Христом, служила ему:

*Обмываю миром из ведёрка
Я стопы пречистые твои.
Шарю и не нахожу сандалий.
Ничего не вижу из-за слёз.
На глаза мне пеленой упали
Пряди распустившихся волос.
Ноги я твои в подол уперла,
Их слезами облила, Иисус... [3; 406].*

Мария Магдалина присутствовала на Голгофе при кончине Иисуса и была свидетельницей его погребения.

*Брошусь на землю у ног распятого,
Обомру и закушу уста.
Слишком многим руки для объятья
Ты раскинешь по концам креста... [3; 405].*

С образом Марии Магдалины связана христианская легенда — мотив дарения пасхальных яиц на праздник Пасхи.

В четверг на Страстной неделе церковь вспоминает, как Иисус Христос установил Таинство Евхаристии (таинство своей плоти и крови), причастив своих учеников за Тайной Вечерею. О Тайной Ве-

чере рассказывают все четыре евангелиста (Мф. 26, 17–28; Мк. 14, 12–24; Лук. 22, 7–20; Ин. 13, 1–30). Кульминация Страстного Четверга — молитва Иисуса в Гефсиманском саду.

Стихотворение Б.Пастернака «Гефсиманский сад» завершает поэтическую тетрадь Юрия Живого, вместе с начальным стихотворением «Гамлет» выстраивает кольцевую композицию и всего романа, и цикла стихотворений. Пасхальный топос — Гефсиманский сад по Евангелию то место, где Иисус Христос провёл последние часы. Это были мгновения его прощания с земной жизнью.

*Дорога шла вокруг горы Масличной,
Внизу под нею протекал Кедрон.
В конце был чей-то сад, надел земельный.
Учеников оставив за стеной,
Он им сказал: «Душа скорбит смертельно,
Побудьте здесь и бодрствуйте со мной» [3; 407].*

На пути избранничества Христа неизбежные страдания и смерть. Как и в стихотворении «Гамлет», в «Гефсиманском саду» предстаёт образ чаши — открытая евангельская реминисценция: «*Да минует меня чаша сия!*». В этом обращении перифраз молитвы Христа в Гефсиманском саду перед тем, как «*возложили руки на Иисуса Христа и взяли его. И отошед немного, пал на Лице Свое, молился и говорил: «Отче Мой! Если возможно, да минует меня чаша сия»*» (Мф. 26, 36).

*И, глядя в эти черные провалы,
Пустые, без начала и конца,
Чтоб эта чаша смерти миновала,
В поту кровавом он молил отца [3; 407].*

Пасхальный мотив моления — это и моление Иисуса Христа о перемене судьбы, о смягчении жизненных ударов, и вечное человеческое обращение к Богу. В Гефсиманском саду Иисус предсказывает и свою скорую смерть, и предательство Иуды:

*Он разбудил их: «Вас Господь сподобил
Жить в дни мои, вы ж разлеглись как пласт.
Час Сына Человеческого пробил.
Он в руки грешников себя предаст [3; 407].*

Пасхальный топос Гефсиманского сада — это метафора безмерности времени и неотвратимости искупления во имя торжества высокой любви Духа.

В стихотворении Б.Пастернака «Гефсиманский сад» евангельский миф трактуется как крестный путь Богочеловека. Для человека следовать Иисусу Христу значит идти избранным путем страданий, обрести Вечность. Здесь присутствуют все основные пасхальные мотивы: поиска пути, искупительной жертвы, всеобщей любви, покаяния, милосердия, страданий, моления, бессмертия, предательства, отречения.

В святую и Великую Пятницу церковь вспоминает смерть Иисуса Христа на кресте. На середину Церкви выносят Святую Плащаницу — икону, на которой изображён Иисус Христос в гробу. В пятницу вечером на Страстной неделе совершается служба, на которой святую Плащаницу обносят вокруг храма. Эти пасхальные события воспроизводятся в стихотворении Б.Пастернака «На Страстной»:

*И видят свет у царских врат,
И чёрный плат, и свечек ряд,
Заплаканные лица —
И вдруг навстречу крестный ход
Выходит с плащаницей... [3; 388].*

В Великую Субботу, ровно в полночь, перед днём Пасхи, служат заутреню. Торжественный крестный ход выходит из храма и обходит его кругом. Священник начинает петь радостную пасхальную

песнь: «Христос воскрес, из мертвых смерть поправ, и сущим во гробехъ живот даровах», т.е. Христос воскрес из мертвых, победив своею смертью смерть и дав жизнь тем, которые были во гробах [3; 15].

*И шествие обходит двор
По краю тротуара...
И пенье длится до зари,
И, надорвавшись вдосталь,
Доходят тише изнутри
На пустыре под фонари
Псалтырь или Апостол [3; 388].*

Затем наступает Светлое Христово Воскресение — Праздник Праздников, Пасха, который несёт сопряжение личного и общественного в преодолении смерти, утверждение духовного над материальным, торжества «незримого» над «грубой» действительностью. Это же понимание праздника выразил Борис Пастернак в своих евангельских стихах из цикла «Стихотворения Юрия Живаго», которые пронизаны единой темой — «темой добровольной неотвратимости крестного пути как залога бессмертия жизни, идущей путем страданий»: *Смерть можно побороть / Усиьем Воскресенья.*

В пасхальном цикле Пастернака выполняется закон движения от внутриобрядовой стороны великого праздника к глубокому личностному внутреннему пробуждению — чуду, которое совершается в сфере духа. Мотивы страстей Христа, пересказ евангельских легенд, образы Иисуса, Марии Магдалины, Иуды и т.д. — это только одна сторона пасхальной лирики Пастернака, другая — личное переживание, преображение, духовный итог Светлого Воскресения в жизни человека.

Ещё один из поэтов, использующий в своих произведениях символику календарных праздников, — Владимир Набоков. Календарная проза Набокова известна широкому кругу читателей («Рождество», «Весна в Фиальте» и др.), чего нельзя сказать о календарной лирике поэта, которая в сознании читателей представлена как календарный несобранный цикл. В связи с этим представляется интересным рассмотреть календарные тексты, связанные концептом праздника Пасхи, в поэзии В. Набокова.

В несобранном праздничном цикле Набокова выделяется ряд стихотворений, ориентированных на праздник Пасхи: *а сегодня / сияет влажный мир, грядет весна Господня, / растет, зовет... («Пасха»); Лазурь торжественная ночи / текла над городом, и там, / как чудо, плавал купол смуглый, / и гул тяжелый, гул округлый / всходил к пасхальным высотам! («Весна») [4].* Психологически Пасха связана с моментом духовного пробуждения для жизни. Воскресение из мертвых Иисуса Христа совершается как путь от страдания к радости (недаром само слово «пасхин» — страдать). «В Пасхе сливаются восхищение вечным водоворотом жизни, красотой мира божьего и постижение духовного бессмертия святыни — Любви, Добра, Истины, утверждение идеала «нетленной» духовной красоты»: *Воскреснет Божий Сын, сияньем окружен; / у гроба, в третий день, виденье встретит жен, / вотще купивших ароматы; / светящуюся плоть оцупает Фома, / от веянья чудес земля сойдет с ума («Мать») [4].*

В пасхальных стихотворениях Набокова возникает традиционный образ Храма, в котором в пасхальную ночь проходят церковные службы: *как в ночь пасхальную огни / свеч, наклонившихся во храме («Херувимы»); Пыланье свеч то выявит морщины, / В звездах шумят древесные вершины, / и замирает крестный ход. / Со мною ждет ночь темно-голубая, / и вот, из мрака, церковь огибая, / пасхальный вопль опять растет («Молитва») [4].* Мотив церковной службы в ночь на светлый праздник предстает как порыв величайшего подъема человеческого духа от смерти к бессмертию: *Но если все ручки о чуде вновь запели, / но если перезвон и золото капели / не ослепительная ложь, / а трепетный призыв, сладчайшее «воскресни», / великое «цвети», тогда ты в этой песне, / ты в этом блеске, ты живешь! («Пасха») [4].* Этот традиционный мотив пасхальных переживаний, сопрягающих личное и вечное, глубоко характерен для пасхальной лирики в целом (А.Майков, Я.Полонский, А. Пушкин, С. Есенин, Б.Пастернак).

Пасхальные дни — это не только праздник Воскресения Христова, вера в чудо, равная вере в Бога, но и Страстная неделя, на которой ежегодно вспоминают о мученических страданиях и смерти Иисуса Христа на кресте: *Смеркается. Казнен. С Голгофы отвалив, / спускается толпа, вьась между олив, / подобно медленному змию («Мать») [4].*

Набоковское стихотворение «Верба» посвящено наступлению весны и картинам оживающей весной природы. В нём поэт передаёт праздничную атмосферу и настроение Вербного воскресения: *«Колоколов напев узорный, / волнение мартовского дня... / и пестрота, и толкотня, / и ветер с влажными устами, / и почек вербных жемчуга, / и облака над куполами, / как лучезарные снега...»* («Верба») [4]. В этом тексте представлены и традиционный для вербной поэзии хронотоп «вербного базара», и растительный символ — образ вербы, соотносимый в календарно-временном плане с весной в целом.

В календарных пасхальных стихотворениях В.Набокова можно выделить целый комплекс мифопоэтических праздничных архетипов, мотивов и образов. В пасхальных текстах Набокова в соответствии с мировоззрением самого поэта и его поэтическим мышлением воссоздаются традиционные календарные концепты, ориентированные на русскую православную культуру.

Таким образом, выделим признаки пасхального произведения:

- приуроченность к комплексу пасхальных праздников;
- система пасхальных образов: Христа, Праведника, Грешника, Храма, пасхального херувима (ребёнка), Марии Магдалины, Иуды, апостолов;
- основные пасхальные мотивы: поиски пути, путь к Храму, чудо перерождения (возрождения, пробуждения), искупительная жертва, церковная служба, всеобщая любовь, покаяние, милосердие, страдания (страсти, Страстная седмица), крест, дар, моление, бессмертие, раскаяние, блудный сын, предательство, отречение и др.;
- духовное перерождение лирического героя;
- постоянные символы и детали: священные огонь и вода, колокольный звон, подарки (яйцо, кулич, пасхальный херувим), верба, терновый венец, крест, восходящая в небо лестница;
- цветовая символика: сочетание золотого с красным или голубым, противопоставление чёрному.

Пасхальные произведения являются особыми текстами с индивидуальным характером, проявляющимся в их внутренней структуре. Одним из основных элементов пасхальных лирических произведений выступает праздничный хронотоп, в соответствии с которым лирическое содержание текста приурочено к пасхальному праздничному циклу.

Примечательно, что, создавая пасхальный цикл, Б.Л.Пастернак использует в «Стихотворениях Юрия Живаго» идею природного круговорота, объединяя её с идеей круга церковного календаря. «Живаговский» цикл движется не только от весны к весне, но и от Пасхи к Пасхе.

Академик Д.С.Лихачев, делая выводы о «вечности» художественного времени, замечает: «Христианские праздники — это не только память о событиях священной истории, о святых и пр. События вновь и вновь совершаются ежегодно в одно и то же время. Они не исчезли, они существуют в вечном мире и продолжают существовать во вневременном, повторяясь в христианском календаре... Праздник выступает в своей вечной сущности, имеющей вневременные последствия для всего человеческого рода, в своей календарной повторяемости и как воспоминание о событии, совершавшемся в прошлом».

Календарный праздник Пасхи становится в поэзии Бориса Пастернака и Владимира Набокова одним из важнейших циклообразующих факторов, выступающим основой для утверждения новой целостности — авторского (Пастернака) и «несобранного» календарного цикла (Набокова). В циклах обоих поэтов праздник выступает связующим звеном, циклообразующим концептом между текстом цикла и внетекстовой реальностью, в которой читатель воспринимает отдельные тексты как единое, целостное — пасхальный цикл.

Список литературы

1. Душечкина Е.В. Русский святочный рассказ: становление жанра. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 1995. — 256 с.
2. Николаева С.Ю. Пасхальный текст в русской литературе XIX века. — М.; Ярославль: Изд-во «Литера», 2004. — 360 с.
3. Пастернак Б.Л. Доктор Живаго. — М.: Книжная палата, 1989. — 428 с.
4. Набоков В.В. (В.Сирин). Собрание сочинений. — М.: Изд-во «Диля», 2007. — 1152 с.

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

ӘОЖ 81

«Қазақ әдебиеті» пәні бойынша өткізілетін сабақ түрлері

Рүстемова Ж.А., Көкеева Р.Т.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Статья посвящается рассмотрению методических и практических вопросов о видах уроков литературы на основании работ ученого-методиста К.Битибаевой. Авторы, опираясь на предложенную ученым классификацию типов и видов уроков, анализируют существующие виды уроков литературы. Классификация видов подтверждается анализируемым материалом конкретных уроков литературы.

Article is devoted to consideration of methodical and practical questions on kinds of lessons of the literature on the basis of works of Kazakhstan's scientist and methodologist K.Bitibaeva. Authors of article relied on the basis of the classification of types of lessons of literature offered by scientists and kinds of lessons analyze existing kinds of lessons of the literature. Classification of kinds of lessons of the literature is proved by material of concrete lessons of the literature in school.

Еліміздің білім беру саласындағы түбірлі өзгерістер мектеп мұғалімдерінің, жалпы оқытушы қауымның шығармашылықпен жұмыс істеуіне үлкен жол ашуда. Олар өздерінің іс-тәжірибелерінде сабақтың көптеген тиімді түрлерін кеңінен пайдалануда. Демек, қазіргі заманғы оқытудың және шығармашылық еңбектің басты нышаны — сабақты түрлендіріп өткізу.

Әдіскер-ұстаз Қ.Бітібаева сабақтың дәстүрден тыс 25 түрін атап көрсетеді: дәріс сабағы, семинар сабағы, пәнаралық байланыста оқытуға негізделген (қос) үштік сабақ, конференция сабағы, сот сабағы, жәрмеңке сабағы, пресс-конференция сабағы, концерт сабағы, пікірталас сабағы, айтыс сабақтары, композициялық сабақ, әдеби монтаж сабағы, «Көзқарас» сабағы (урок «Взгляд»), брифинг сабақтары, ерлік сабағы, іздендіру сабағы, кездесу сабақтары, практикалық сабақтар, «Ұлылар мінбесі» сабағы, емтихан, есеп-сынақ сабақтары, реферат қорғау сабақтары, пікір қорғау сабақтары, көкпар сабағы, жарыс сабағы, ойын сабақтары [1; 264].

Осы аталған дәстүрден тыс сабақтың кейбір түрлеріне тоқтала кетейік. Дәріс сабағында сөздік әдіс қолданылады. Сабақ барысында мұғалім мол материал беріп үлгереді. Оқушы әрі тыңдайды, әрі тыңдай отырып, конспект жасайды. Оқулықтан тыс хабарлар, деректер беріледі. Дәріс сабағы жаңа білім беруде материал мол болған кезде, қосымша хабарламалар, көп деректер берілген кезде өткізіледі.

Жоғары оқу орындары оқытушылары мен мектеп мұғалімдері үшін дәріс түрлерін айқындап алудың маңызы да зор. Өткізілу әдіс-тәсілдеріне қарай дәрістер ақпараттық дәріс, проблемалық дәріс, көрнекілік дәріс, диалогты дәріс, конференциялық дәріс, кеңес түріндегі дәріс, екеуара дәріс және шатастыру дәрісі болып бөлінеді. Қысқаша сипаттама бере кететін болсақ, ақпараттық дәріс — түсіндірме-көрнекілік әдісімен өткізілетін дәстүрлі оқыту түрі. Проблемалық дәріс — проблемалық ситуацияларды шешуде әр түрлі көзқарастар салыстырылатын оқыту формасы. Көрнекілік дәрісте оқу материалы техникалық оқу құралдарының, бейне- және аудиокұралдарының қолданылуы арқылы түсіндіріледі. Диалогты дәріс материалы екі ғалымның немесе екі мұғалімнің сұхбаты негізінде ұсынылады. Конференциялық дәріс белгілі бір проблема төңірегінде баяндама тыңдау жолымен жүзеге асырылады. Кеңес түріндегі дәрісте оқу материалы «сұрақ-жауап» немесе «сұрақ-жауап-сөз

жарысы» түрінде жеткізіледі. Екеуара дәрісінде екі оқытушы бір тақырып бойынша бір уақытта сөйлейді. Шатастыру дәрісінде материал жоспарлы қателіктермен беріледі. Көзделетін мақсат оқушыларды байқампаздыққа үйрету болып табылады.

Семинар сабағы сұрақ-жауап түрінде өтеді, баяндама тыңдалады, хабарлама жасалады. Ғылыми материалдармен өздік жұмысы жүргізіледі. Семинар сабағы өздік жұмыстарға баулиды, баяндама жасауға дағдыландырады, қосымша материалдарды іріктеуге үйретеді. Семинар сабағын тақырыпты қайталаған, қорытындылаған кезде және шолу тақырыптарында өту тиімді. Өткізілу әдіс-тәсілдеріне қарай семинар сабақтары да бірнеше түрге бөлінеді. Мәселен, семинар-сұхбатқа оқушылар тақырып бойынша ұсынылған арнаулы сұрақтар бойынша дайындалып келеді. Оқушылардың хабарламалары тыңдалады және басқалары оларды толықтырады.

Семинардың тағы бір түрінде сұрақтарды оқушылар өзара бөліп алып, баяндама дайындайды. Сабақта баяндамалар тыңдалып, талқыланады. Семинардың ендігі бір түрі сөзжарыста қандай да бір проблема талқыланады. Сөзжарыс оқушылардың өз көзқарастары мен ұстанымдарын қорғауға үйретеді, өз ойын қисынды баяндауға баулиды.

(Қос) үштік сабақтың негізгі әдіс-тәсілдері — сұрақ-жауапқа негізделген әңгіме, баяндау, пікірлесу, түсіндірмелі әдіс. Сабақтың мұндай түрінде оқушылар бір мезетте бірнеше пәндер бойынша білім алады, білім тереңдетіліп беріледі. Екі немесе бірнеше пәндерге байланысты материалдар тоғысып келгенде, бірнеше пәндер бойынша деректерді біріктіріп беру мүмкін болған тақырыптарда өткізіледі.

Конференция сабағының негізгі әдіс-тәсілдері, белгілері — баяндама, дәріс, сұхбат түріндегі сұрақ-жауап, пікірталас (проблема айналасындағы). Аталмыш сабақ пікір айта білуге, айтыса білуге, қосымша материалдардан іздене білуге, сұрақтар қоя білу, қысқа, нақты, дәлелді пікір айтуға, толықтыра білу дағдыларына жетілдіреді. Конференция сабағы үлкен, маңызды тақырыпты қорытындылағанда немесе саяси мәні бар тақырыптарға өткізіледі.

Сот сабағында сұрақ-жауап, түсіндірмелі әдіс қолданылады. Әсіресе 5–8 сыныптар үшін тиімді. Сабаққа оқушыларды қызықтыру, ынтасын арттыру және әділеттілікке баулу, жаманнан жирендіру мақсатында қорытынды сабақ түрінде өткізіледі.

Концерт, әдеби монтаж және композициялық сабақтардың негізгі әдіс-тәсілдері, белгілері — мәнерлеп оқу, жатқа оқу, рөлге бөліп оқу, ән айту, көріністер көрсету, инсценировка жасай білу. Аталмыш сабақтың мақсаты — оқушылардың дарынын, қабілеттерін дамыту, мәнерлеп оқу, жатқа оқу, есте ұстау қабілеттеріне әсер ету. Концерт, әдеби монтаж және композициялық сабақтардың оқушылардың эмоциясына әсер етуде, эстетикалық сезімдері, сұлулық, әдемілік, өнерді бағалау, түсіне білу сезімдерін дамытуда үлкен маңызы бар. Тақырып мазмұны концерт, әдеби монтаж және композициялық сабақ өткізуге сұранып тұруы керек. Қорытынды, қайталау сабақтарында тақырып ерекшелігіне байланысты алынады.

«Көкпар» ойынын әдістемеші-ғалым Қ.Бітібаева төмендегіше түсіндіреді: «Бұл жұмыста «көкпарға» екі баладан шығады. Көкпарға «тартылатын» көркем туындылардан құрастырылған сұрақтар жазылған үлестірме қағаздар болады. Жауап өте тез уақытта айтылуы керек, ойлануға көп уақыт берілмейді, тез жауап берген бала «жеңімпаз» атанады» [1; 41]. Бұдан шығатын қорытынды, белгілі бір сабақтың түрінде көкпар ойынын жүргізуге болады немесе сабақтың өзін көкпар сабағына айналдыруға болады. Көкпар сабағын өткізу немесе сабақта ойын элементтерін қолдану сол сабақтың мақсат-міндеттеріне байланысты болмақ.

Дәстүрден тыс сабақтың білімділік мақсаты тақырып бойынша білім толықтыру, дамытушылық мақсаты оқушының ойлау және шығармашылық қабілетін дамыту, танымдық белсенділігін арттыру, өз бетінше жұмыс жүргізу және ой қорытуға дағдыландыру, ізденімпаздыққа үйрету болатын болса, тәрбиелік мақсаты адамгершілікке, еңбексүйгіштікке, ұйымшылдыққа, достық көмек беруге ұмтылуға үйрету болып табылады. Міндеті — тақырыпты толық меңгерту, оқушының қызығушылығын туғызу, алған білімдерін өмірде қолдана алуға үйрету және сөйлеу мәдениетіне төселдіру.

Сонымен, жоғарыда көрсетілген сабақтар тақырып ерекшелігі мен оның мазмұнына байланысты өткізіледі. Өйткені кез келген тақырып (қос) үштік сабақ, сот сабағын немесе концерт, әдеби монтаж және композициялық сабақтарын өткізуге лайық бола бермейді. Сабақ түрі сынып оқушыларының құрамына да тәуелді. Бұны да ескерген жөн. Оқушылардың білім деңгейі бірінші кезекте ескеріледі. Конференция, пікірталас (пікірсайыс), айтыс сабақтары диагностика жасалғаннан кейін барып өткізіледі. Баланың қабілет қарымы, білім деңгейі, өресі ескерілмей белгілі бір дәстүрден тыс сабақ

өткіземін деу — қате қадам. Сабақ түрінің сабақ мақсатына байланыстылығы оның білімділік, дамытушылық, тәрбиелік мақсаттарынан тысқары. Сабақ қандай мақсатта өткізіледі? Жаңа сабақты өту мақсатында немесе өтілген сабақты қорытындылау, қайталау мақсатында өтуі мүмкін. Демек, сабақты типке бөлу қажеттілігі бар.

Мектепте оқытылатын барлық пәндер бойынша ұсынатын сабақ типтері жөнінде төмендегідей мәліметтер барын алға тартамыз:

1. Оқушылардың жаңа білімді игеру сабақтары.
2. Іскерлік пен дағдыны қалыптастыру және жетілдіру сабақтары.
3. Қайталау, бекіту, яғни білімді, іскерлікті және дағдыны кешенді қолдану сабақтары.
4. Білімді, іскерлікті және дағдыны бақылау-тексеру сабақтары.
5. Аралас сабақтар — мұнда бірнеше дидактикалық міндеттер шешіледі [2; 288].

Енді сабақ типін әдебиет пәніне лайықтап, өзімізше жүйелеп көрелік:

1. Жаңа білім беру сабақтары.
2. Іскерлік пен дағдыны қалыптастыру сабақтары.
3. Қайталау сабақтары.
4. Білімді тексеру сабақтары.
5. Аралас сабақтар.

Осы сабақ типтері бойынша жоғарыда аталған сабақ түрлерін ажырататын болсақ, төмендегідей мағлұмат аламыз:

1. Жаңа білім беру сабақтары (дәріс сабағы, (қос) үштік сабағы).
2. Іскерлік пен дағдыны қалыптастыру сабақтары (практикалық сабақ, семинар сабақ).
3. Қайталау сабақтары (конференция, сот сабағы, концерт, әдеби монтаж және композициялық сабақтар, дебат сабағы т.б.).
4. Білімді тексеру сабақтары (емтихан, есеп-сынақ сабақтары).
5. Аралас сабақтар.

Аталған сабақ типтерінің ішінде аралас сабақ жөнінде қандай түсінігіміз бар? «Аралас сабақ барлық типтер функциясын орындайды. Бұл сабақта танымдық іс-әрекетінің барлық кезеңдері жүзеге асырылады» [2; 290]. Аралас сабақ — жиі қолданылатын сабақ түрі. Оның құрылымы алты элементтен тұрады:

1. Ұйымдастыру кезеңі.
2. Үй тапсырмасын сұрау.
3. Жаңа сабақ материалын түсіндіру.
4. Жаңа материалды бекіту.
5. Үйге тапсырма беру.

«Сабақ құрылымының бірінші кезеңінде оқушылар мұғалімді тыңдайды, екінші элементінде олар бір баланың сұраққа берген жауабын тыңдайды, үшінші элементінде мұғалімнің түсінігін тыңдайды, төртінші элементінде оқушылар жаңа тақырып материалын бекітуге байланысты мұғалімнің сұрағына бір оқушының берген жауабын тыңдайды, ал соңғы элемент бойынша, оқушылар үйге берілетін тапсырманы тыңдайды. Демек, оқушылар бүкіл сабақ бойында тек қана тыңдаушылар ретінде отырады, өз беттерінше ешқандай оқу жұмысын орындамайды. Олай болса, мұндай сабақты «тыңдаушылар сабағы» десек, артық болмайды» [2; 292].

Бұл — кәдімгі дәстүрлі сабақтың жүйесі. Демек, дәстүрлі сабақ аралас сабақ типіне жатады. Ал дәстүрлі сабақ пен дәстүрден тыс сабақтың бір-бірінен айырмашылығы неде? Дәстүрлі сабақтың ерекшелігі бірнеше элементтен тұратын құрылымының болуында. Бірнеше деп айту себебіміз, дәстүрлі сабақ элементтері немесе кезеңдері жөнінде әр түрлі тұжырым бар.

Мәселен, сабақтың қалыптасқан құрылымына оқушы білімін бағалау да жатқызылып жүр [3; 12]. Ал Ә.Қоңыратбаев «4–7-кластарда әдебиетті оқыту методикасы» оқу құралында былай дейді: «Әдебиет сабағының жоспары көбіне схемаланған 5 элементке құрылып жүр (өткен сабақты сұрау, жаңа сабақты түсіндіру, оны бекіту, қорыту, тапсырма беру), мұның өзі сабақ сайын материалды лекция сияқты өтуге әкеледі. Сондықтан бұл 5 элемент тіл сабағы болмаса, әдебиетке онша қонымды емес» [4]. Байқап отырғанымыздай, бұнда сабақтың ұйымдастырылу кезеңі көрсетілмеген, әрі «жаңа материалды қорыту» бөлек элемент ретінде берілген. Әйтсе де, Ә.Қоңыратбаев «Әдебиетті оқыту методикасының очерктері» оқу құралында сабақ элементтеріне сай келетін жоспар жөнінде «Мектеп тәжірибесінде мынадай бір «оңай жоспар» кездеседі: 1. Ұйымдастыру жұмысы (1 мин). 2. Өткен сабақты сұрау (10 мин). 3. Өткен сабақты қорыту (3 мин). 4. Жаңа сабақты түсіндіру (15 мин).

5.Бекіту (8 мин). 6. Қорыту (4 мин). 7. Тапсырма (3 мин). Бұл — сабақ элементтеріне сай келеді, бірақ оның мазмұны мен мақсатынан мүлдем аулақ жататын, тек іске емес, уақытқа құрылған «жоспар», — дейді» [5].

Сонымен, дәстүрлі әдебиет сабағының құрылымы төмендегідей болмақ:

1. Ұйымдастыру кезеңі.
2. Үй тапсырмасын сұрау.
3. Үй тапсырмасын пысықтау немесе қорыту.
4. Жаңа сабақты түсіндіру.
5. Жаңа сабақты бекіту.
6. Жаңа сабақты қорыту.
7. Үйге тапсырма беру.
8. Оқушыларды бағалау.

Егер өткізілетін тақырып бірнеше сабаққа бөлінген болса, онда үй тапсырмасынан соң қорытынды жасалмайды, жай пысықталады. Мысалы, 7-сыныпта М.Әуезовтің «Көксерек» әңгімесіне 5 сағ. берілген. 5 сағат кіріктірілген 5 сабаққа бөлінеді. Әр сабақтың тақырыбы болады. Оқушылар үйде оқылған бөлімдер бойынша пысықтау сұрақтарына жауап береді де, әңгімеден туындайтын келесі тақырыпты меңгеруге кіріседі.

Ал дәстүрден тыс сабақ түрінің құрылымы бола ма? Әрине, бар. «Қалыпты сабақтан дәстүрлі емес сабақтың өзгешелігі, жалпы сабақтың дәстүрлі құрылымы сақталғанымен, оны жүргізу, өткізу түрлері өзгереді» [3; 15]. Дегенмен, дәстүрлі сабақ құрылымы дәстүрден тыс сабақ түрлерінде толық сақтала бермейді.

Дәріс, (қос) үштік сабақтарында оқушыларды бағалау кезеңі болмайды. Практикалық, семинар сабақтарында жаңа материал өтілмейді. Ал қайталау мен білімді тексеру сабақтарында үйге тапсырма беру және оқушылар білімін бағалау кезеңдері ғана болады. Қайталау сабағы типіне жататын сабақ түрлерінің әрқайсысының арнайы құрылымы, ережесі, тәртібі болады. Мысалға, дебат сабағын алайық. Қазақ әдебиеті сабағын дебат түрінде өткізу үшін төмендегідей талаптарды есте ұстау қажет:

1. Дебат сабағының айқын мақсаты болуы керек.
2. Дебат сабағында ойын тәртібін қатал сақтау керек.
3. Оқушылар дебат сабағы алдында тақырыпты толық меңгеруі тиіс.
4. Дебат сабағының тақырыбы талас туғызатындай болуы керек.
5. Оқушылар дебат сабағына толық қатысуы тиіс.
6. Дебат сабағы өз мәнінде өту үшін уақыт қажет.

Ш.Құдайбердиевтің «Қалқаман–Мамыр» жыры бойынша өткізілетін дебат ойынын жақтаушы топтың бірінші спикері бастайды. Оның 6 мин уақыты болады. Сөзін төрешілермен, қарсыластармен, көрермендермен және өз тобымен амандасудан бастайды. Бірден кейсіне көшіп, резолюциясын (қарарын) жариялайды. Сонымен, *жақтаушы топтың резолюциясы* — «Қалқаман–Мамыр махаббаты ақталады». Содан кейін резолюциядағы негізгі ұғымдарды (Қалқаман, Мамыр, махаббат) анықтайды, яғни кілт сөздерді (дефиниция сөздерін) ұсынады.

Негізгі ұғымдарға анықтама берудің мәні зор. Сол арқылы ойыншылар пікірталаста сөз болатын мәселелер шеңберін анықтап алады. Анықтама берген кезде кілт сөздердің (анықтаманың) қайнар көзін (алынған жерін, бетін) көрсетуі керек. Резолюцияның негізгі ұғымы анықталғаннан кейін бірінші спикер жақтау тобының критерийін енгізеді. Критерийді әр топтың өз резолюциясын, өз бағытын қорғаудағы негізгі мәні ретінде қарастыруға болады.

Критерий: Махаббатсыз дүние бос (Абай).

Аргумент I: Махаббат — ұлы сезім.

Дәлелдеу: Ей, Қалқаман, тегі жоқ, құдай жалғыз,
Мұқтаж емес жолдасқа тіпті армансыз.
Адамзатқа көмексіз, махаббатсыз,
Өмір қызық дегенді естен қалғыз.

Жоқ болса махаббатты бір сүйгенін,
Ойлашы, керегі не дүниенің.
Сүйсін жолдас болсын деп жаратты алла,
Бұл туралы білгенім осы менің [6; 281].

Қорытынды: Келтірілген үзіндіден махаббаттың ұлы сезім екенін және адам өмірінің мәні болғандықтан, қос ғашықтың махаббаты жастарға үлгі болатынын көреміз. «Жалғыздық құдайға ғана жарасады» дегендей, махаббатсыз дүние бос.

Аргумент 2. Қалқаман мен Мамыр махаббаты шариғатқа қайшы емес.

Дәлелдеу: Мамыр-ау, айтып тұрсың әлденені
Шариғат қосады екен немерені.
Қайғы ойлап жаман ырым айта берме,
Алаңсыз сүйген болсаң анық мені [6; 284]

Қорытынды: Қалқаманның да, Мамырдың да шариғат ережелерінен мағлұматы бар. Сондықтан олар шариғат жолын басшылыққа алады. Олардың өз жүректерінің әміріне қарсы тұрмау себебі де осында. Қалқаман мен Мамыр махаббаты ақталады.

Даттаушы топтың резолюциясы: — «Қалқаман-Мамыр махаббаты ақталмайды».

Критерий: Ұрпақ қамы — ел қамы.

Аргумент 1. Ұлттың болашағы — дені сау ұрпақта.

Дәлелдеу: «Көкенайдың түсінігінде аталас жастардың қосылуы генетикалық тазалықты көздеген халықтың мораль қағидаларына қайшы келмек. Ол — күні ертеңгі адам ұрпағының азуына жол беру деген сөз. Сонымен бірге рудың сүйегіне түсетін айықпас таңба» [7; 44].

Қорытынды: Бойында ұлттық рухы биік, намысы бар қазақ ұрпағын дүниеге әкелу дені сау отбасынан басталады. Ал қан бұзылған жағдайда ұрпақ та бұзылады, баланың дүниеге аурушаң болып келуі де әбден мүмкін. Сондықтан халқымыз бұл мәселеге аса көңіл бөлген. Бұл жерде Қалқаман мен Мамырдың махаббат бостандығы емес, тұтас бір халықтың ертеңі, болашағы жайлы мәселе көтеріледі. Барлық жастарымыз осылай жеті атаға толмай қосыла берсе, біздің ешқандай ұлттық болмысымыз қалмайды. Өмірге әлжуаз, аурушаң ұрпақ келеді. Олар отанымыз тұрмақ, өздерін де қорғай алмайтын халде болады. Сондықтан да қан тазалығын сақтап, жеті атаға толмай қосылмауды ұстансақ, біздің еліміз болашаққа нық сеніммен қадам басады.

Аргумент 2: Салтын ұмытқан санасыз, дәстүрін ұмытқан дәрменсіз.

Дәлелдеу: «Көкенай Мамырды оққа байлар мезет туғанда ешкімнің ақыл-кеңесін қажет етпейді, өз әміріне жүгінеді. Тіпті жар дегенде жалғыз перзентіне ара түсуге қолында күші де, айбары да бар қыздың ата-анасының да шамасы келмейді. Айналадағы қалың қауымның да үні естілмейді. Барлығы қыз бен жігіттің әрекетін айыптайды. Барлығының бағынатыны — ел ішіндегі салт-дәстүр тәртібі. Көкенай — сол тәртіптің сақшысы» [7; 35].

Қорытынды: Ата салтқа қарсы шығуға болмайды. Дәстүрлі салтты бұзу — қасиетті заңды бұзу деген сөз. Қалқаман мен Мамыр әдет-ғұрып қағидаларын жақсы білді. Біле тұра сол қағидаларды бұзды. Қалқаман мен Мамыр — ата салтқа қарсы шыққандар. Олардың махаббаты ақталмайды.

Пікірталастың әрбір кезеңінен кейін қарама-қарсы сұрақтар қойылады. Сұрақтарға 3 мин уақыт беріледі. Қарама-қарсы сұрақтар төмендегідей мақсат көздейді:

- 1) қарсыластың кейсінен кемшілік табу;
- 2) ойынға қатысушының өз пікіріне қайшы келетіндей жағдаят тудыру.

Ендеше, ойын барысында қойылатын қарама-қарсы сұрақтарға тоқталайық:

Жақтаушы топ:

1. Салт-дәстүрде кереғарлық болуы мүмкін бе? Атамыз қазақ «Дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» демеуші ме еді?
2. «Махаббат — мәңгілік тақырып» дегенмен келісесіз бе?

Даттаушы топ:

1. Махаббат үшін салт-дәстүрді аттауға бола ма?
2. Қалқаман мен Мамыр неге ел бірлігін ойламады?

Дебат технологиясының қорытынды бөлімінде жақтаушы топ пен даттаушы топтың 3-спикерлері ойынды қорытындылайды. Төрешілерге жақтаушы немесе даттаушы жақтың критерийі мен аргументтерінің қарсы жақпен салыстырғанда неліктен жақсы болғандығын түсіндіреді. Жана аргументтер мен дәлелдемелер ұсынылмайды. Ескере кететін нәрсе, бұл тұста қарсылас бағытын даттауға рұқсат етілмейді.

Ал дебат сабағының жеңімпаз тобы көрермен оқушылардың пікірі бойынша анықталады. Олар жақсы жұмыс атқарған топқа дауыс береді. Бұған 2 мин уақыт беріледі. Міне, осы тұста дебатқа қатысқан оқушылар білімін бағалау кезеңі туады.

Сонымен «сабақ түрлері өтілетін тақырып ерекшелігі, сынып оқушыларының құрамы, жас ерекшелігі, білім дәрежесі, сондай-ақ сабақ мақсатына байланысты» [1; 263]. Ал сабақтың ойдағыдай өтуі пән мұғалімінің теориялық білімі мен дайындық деңгейіне, сынып оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекетін ұйымдастыра алуына және сол іс-әрекеттің нәтижесін болжай білуіне байланысты дегіміз келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. *Бітібаева Қ.* Әдебиетті оқыту әдістемесі мен технологиясы. — Алматы: Мектеп, 2003. — 336 б.
2. *Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М.* Педагогика. — Алматы: Эверо, 2004. — 420 б.
3. *Байтанасова Қ.М., Айтуғанова Ш.* Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. — Алматы: Фолиант, 2008. — 160 б.
4. *Қоңыратбаев Ә.* 4–7-кластарда әдебиетті оқыту методикасы. — Алматы: Мектеп, 1987. — 290-б.
5. *Қоңыратбаев Ә.* Әдебиетті оқыту методикасының очерктері. — Алматы: Қазақ. Мемл. оқу-пед. баспасы, 1962. — 290-б.
6. *Шәкәрім.* Шығармалары. — Алматы: Жазушы, 1988.
7. *Шәкәрімтану мәселелері.* — 4-т. — Новосибирск: Талер-Пресс, 2007.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Агманова А.Е., профессор кафедры русской филологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана.

Аманбаева Г.Ю., профессор кафедры классической и русской филологии, доктор филологических наук, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.

Аширбекова Г.Н., магистрант кафедры классической и русской филологии, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.

Баймұрынов Ж.М., аға оқытушы филология ғылымдарының кандидаты, Қарағанды «Болашақ» университеті.

Бурибаева М.А., старший преподаватель кафедры общего языкознания и теории перевода кандидат филологических наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана.

Жүсіпов А.Е., РЗИ проректоры филология ғылымдарының кандидаты, Рудный индустриалды институты.

Идрисова Э.Т., старший преподаватель кафедры русской филологии, Актюбинский государственный университет им.К.Жубанова

Исенова Ф.К., старший преподаватель кафедры классической и русской филологии кандидат филологических наук, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.

Каренов Р.С., экономика ғылымдарының докторы, профессор, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.

Кенжеғалиев С.А., аға оқытушы филология ғылымдарының кандидаты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.

Көкеева Р.Т., № 44 жалпы білім беретін негізгі мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Қарағанды.

Кішкенбаева Ж.Қ., ізденуші, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана.

Нуртазина М.Б., профессор кафедры русской филологии, доктор филологических наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Астана.

Пірімбетов Т.Т., қазақ тіл білімі кафедрасының доценті филология ғылымдарының кандидаты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.

Рахманова Н.М., филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы.

Рүстемова Ж.А., қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы филология ғылымдарының кандидаты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.

Савченко Т.Т. профессор кафедры классической и русской филологии доктор филологических наук, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

Сапарова К.О., № 29 орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі, Қарағанды облысы Осакаров ауданы Сенокосное ауылы.

Тұрсынова М.А., қазақ тіл білімі кафедрасының доценті филология ғылымдарының кандидаты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.

Уразаева К.Б., и.о. профессора кафедры русской филологии доктор филологических наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана.

Флерко Л.В., докторант Ph.D, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана.

Шигабиева А.И., магистрант кафедры классической и русской филологии, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.

**2010 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысында»
жарияланған мақалалардың көрсеткіші.
«Филология» сериясы**

№ б.

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ

<i>Ажарбекова Э.Н.</i> Белгілілік/белгісіздік мәннің белгісіз жақ, белгісіз мүше арқылы берілуі және контекстке қатысы.....	1	21
<i>Ашкенова А.Қ.</i> Физикалық күйді білдіретін сын есімдердің етістік сөздермен тіркескендегі семантикалық валенттілігі.....	2	29
<i>Баймұрынов Ж.М.</i> Ығысу құбылысы және грамматикалық синкреттену.....	4	38
<i>Байсарина Ж.С.</i> Символдың зерттелуіне қысқаша шолу.....	3	25
<i>Досжанов Б.</i> Қазақ тіліндегі антропонимжасамдық қосымшалардың тілдік ерекшеліктері.....	1	26
<i>Жұынтаева З.Н.</i> Тарихи ескерткіштердегі бастауышсыз толымсыз сөйлемдердің қолданылу сипаты.....	1	30
<i>Жұмақанова Л.Т., Мұхамеджанова Ш.М.</i> Қазақ және француз тілдеріндегі соматикалық фразеологиялық синонимдердің салыстырмасы.....	3	31
<i>Жүсіпов А.Е.</i> Паремнологиялық қайшылықтар.....	4	42
<i>Жүсіпов А.Е.</i> Фразеологиялық энантиосемия.....	4	48
<i>Кенжеғалиев С.А.</i> Психоллингвистикадағы лексикон туралы пайымдаулар.....	4	58
<i>Кенжеғалиев С.А.</i> Психоллингвистикадағы лексиконды зерттеудің ұстанымдары.....	4	53
<i>Қожахметова Г.А.</i> Қазіргі қазақ тіліне шетелдік лексиканың кіру жолдары.....	3	34
<i>Құсайынова Ж.А.</i> Контекст — семиотикалық бірлік.....	2	38
<i>Қызырова Ә.М.</i> Паремиялық бірліктер-жұмбақтардың әлемнің тілдік бейнесін образдау үдерісінде орындайтын қызметтері.....	2	42
<i>Мажитаева Ш.М., Синбаева Г.</i> Көркем проза тіліндегі эвфемизмдер мен дисфемизмдердің қолданылу ерекшеліктері.....	1	34
<i>Мажитаева Ш.М., Қалыбаева С.Б.</i> XX ғасыр басындағы қазақша оқулықтардың тілі туралы.....	2	33
<i>Оймаутов Р.</i> Дін аясындағы шешендік сөздер.....	3	42
<i>Пірімбетов Т.Т., Сапарова К.О.</i> Еліктеу сөз табының кейбір морфологиялық және сөзжасамдық сипаты.....	4	61
<i>Сыздықова Г.О.</i> Зат есімдердің тіркесімділігі мен семантикалық валенттілігі.....	3	38
<i>Тұрсынова М.А.</i> Қазіргі түркі тілдеріндегі кейбір дауыстылардың сипаты.....	4	69

ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛ БІЛІМІ

<i>Ағадилова Л.Ж.</i> Аудармашының екі тілде қалыптасатын қабілеттілігі және оның деңгейлері...	3	15
<i>Ағманова А.Е.</i> Екінші тілді меңгерудің экстралингвистикалық факторлары.....	4	4
<i>Аманбаева Г.Ю., Әшірбекова Г.Н.</i> Менталдық концепт саласы салғастырмалы зерттеудің объектісі ретінде.....	4	15
<i>Аманбаева Г.Ю., Кривая Л.</i> Фразеологизмдер семантикасының этномәдениеттілік вариативтілігі.....	1	3
<i>Аманбаева Г.Ю., Шигабиева А.И.</i> Тағдыр концептісі лингвомәдениеттік әмбебап ретінде.....	4	10
<i>Бейсенова Ж.С.</i> Терминологияны жүйелі сипаттаудың мотивациялық аспектісі.....	3	10
<i>Бүрібаева М.А.</i> Түркі сөздер орыс тарихи лексикографияның сипаттау объектісі ретінде.....	4	18
<i>Григорьева И.В.</i> Қазіргі лингвистикадағы түс белгілеуді оқыту мәселесі жөнінде.....	1	11
<i>Жақыпова А.Д.</i> Уәждемелік лексиканы орыс және қазақ тілдері таратушылары негізінде тану стратегиясы: салғастырмалы-уәждемелік көзқарас.....	3	4
<i>Жұмағұлова Н.С.</i> Қазақстан ғылыми дискурсындағы тілдік тұлға мәселесі.....	2	9
<i>Жұмағұлова Н.С.</i> Қазақстанның оқу дискурсындағы еуразия тілдік тұлғасының идеалдық типі жөніндегі мәселеге.....	2	4
<i>Исенова Ф.К.</i> Көркем мәтін кеңістігіндегі окказионалдық тілдік бірліктің сөзжасамдық модельдерін белсендіру.....	4	22
<i>Қиынова Ж.К.</i> Түсініктеме мәдени-тарихи ақпараттар экспликацияларының тәсілі ретінде.....	2	18
<i>Медетова М.Е.</i> Аударматанудағы негізгі бағыттар.....	3	20
<i>Мырзашова А.К.</i> Қазақ және орыс интеллектуалдық концептосферасының зооморфтік сипаттары.....	2	13

<i>Нұртазина М.Б.</i> Әрекеттердің бір уақыттылық және реттеушілік идеясының тілдік интерпретациясы	4	33
<i>Нұртазина М.Б.</i> Функционалдық грамматика шеңберіндегі уақыт семантикасының репрезентация ерекшелігі	4	28
<i>Пак М.К.</i> Диалектілік жүйедегі синонимияның ерекшеліктері	2	23
<i>Смағұлова Г.К.</i> Бейнелі теңеу: оның құрылымы және ассоциативтік типтері	1	15

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРАНУ

<i>Әлмашұлы Ж. М.</i> Әуезовтің отызыншы жылдардағы шығармалары жөнінде	1	40
<i>Әшірбекова Г.Е.</i> Діни дастандардағы антропогондық мифтердің көрінісі	3	102
<i>Әшірбекова Г.Е.</i> Космогониялық мифтердің діни дастандардағы қолданысы	2	46
<i>Балтабаева Ж.Қ.</i> Ұнамды кейіпкер сомдау мәселесі және дәстүр жалғастығы	3	47
<i>Бейсентай А.Б.</i> Мағжан поэзиясындағы символизм	3	53
<i>Демеуғалиева Н.Ә.</i> Ұлттық тарихи драматургиядағы Абылай тақырыбы	3	59
<i>Жарылғанов Ж.Ж.</i> Абсурдтық идея және сана ағымы (М.Мағауиннің «Тазының өлімі», Т.Әбдіковтың «Ақиқат» повестері негізінде)	2	50
<i>Жұмағали З.Т.</i> Тарихи-құжаттық жанр жөнінде	1	50
<i>Жұмағұлов С.Б.</i> Әлкей Хақанұлы Марғұлан	2	55
<i>Жұмағұлов С.Б., Жолданова Д.</i> Хандық дәуір әдебиетіндегі жырау тұлғасы	2	66
<i>Жұмағұлов С.Б., Жүнісов С.Т.</i> Ұлттық әдебиеттанудағы фарабитану бастаулары	2	61
<i>Золотарева Л.Р.</i> Бейнелеу өнері мен әдебиеттің өзара қатынасы	1	43
<i>Идрисова Э.Т.</i> А.С.Пушкин және А.Ахматова: дәстүр және диалог	4	75
<i>Каренов Р.С.</i> Айтыс өнерін дамытуға мол үлес қосқан кемеңгер ақын	3	63
<i>Каренов Р.С.</i> Алаш саясаткері Міржақып Дулатұлы қазақ әдебиеттану ғылымына нақты үлес қосқан тұлға ретінде	4	81
<i>Каренов Р.С.</i> Арқалы жырдың кең сабазы Орынбай ақын (туғанына 190 жыл толуына орай) ...	3	78
<i>Каренов Р.С.</i> Жұмабек Тәшенев — жиырмасыншы ғасырдың Кенесарысы (туғанына 95 жыл толуына орай)	1	68
<i>Каренов Р.С.</i> Қазақтың «Көмекей әулиесі» — Бұқар жырау Қалқаманұлы	2	79
<i>Каренов Р.С.</i> Сәбит Бексейіт — бүгінгі қазақ поэзиясындағы шоқтығы биік ақындарымыздың бірі (60 жасқа толуына орай)	1	57
<i>Каренов Р.С.</i> Ұлтымыздың ұлы перзенті туралы ой-толғам. (Міржақып Дулатұлының туғанына 125 жыл толуына орай)	4	93
<i>Кішкенбаева Ж.Қ.</i> Қазіргі қазақ психологиялық драмасы (З.Шашкиннің «Ақын жүрегі» пьесасы бойынша)	4	101
<i>Маханов Ф.Қ.</i> Баян бейнесі — қазақ мәдениетіндегі сұлулықтың, ақыл-парасаттылықтың, шынайы махаббаттың және тұрақтылықтың айнымас үлгісі	2	72
<i>Маханов Ф.Қ.</i> Қазақ әйелі бейнесінің эволюциясы	2	69
<i>Оралбаев Ө.</i> Ақындық жауапкершілік және тәуелсіздік тынысы	3	95
<i>Рамазанова Ж.С.</i> Өнегелі өмір. (Сыншы, ғалым, аудармашы, түркітанушы А.Егеубаев туғанына 60 жыл)	2	105
<i>Рахманова Н.М.</i> Ұлттық күйініштің лебі	4	104
<i>Рүстемова Ж.А., Медеубаева М.Қ.</i> XX ғасыр басындағы қазақ ақын-жазушылары және Абай, Ыбырай дәстүрлері	1	78
<i>Савченко Т.Т.</i> Ойдан шығармаудың көркемдік болмысы: Е.А.Бөкетовтың прозасы	3	91
<i>Савченко Т.Т.</i> Симеон Полоцкий және оның орыс лирикасының қалыптасу жолындағы мектебі	4	107
<i>Смағұлов Ж.Қ., Асан М.</i> С.Мұқанов поэзиясына жаңаша көзқарас	2	76
<i>Тапанова С.Е.</i> Жыр-дастандардағы ғашықтық сарын	2	94
<i>Тілешов Е.</i> Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу хақында	2	100
<i>Уразаева К.Б.</i> Гоголь мәтіні оқу концепциясы ретінде	4	118
<i>Флерко Л.В.</i> Орыс поэзиясындағы күнтізбелік пасхальдік цикл (Б.Пастернак пен В.Набоков поэзиясының материалында)	4	124
<i>Хамзин М.Х., Ақжүнісова Н.Б.</i> С.Сматаевтың «Елім-ай» романындағы тарихи тұлғалардың сомдалуы	1	83
<i>Шыныбекова А.С.</i> Көркем-драмалық коммуникация онтологиясы	3	98

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

<i>Әбдірахманова Г.Х.</i> Кредиттік жүйедегі қазақ тілін деңгейлеп оқыту тәжірибесінен.....	2	123
<i>Бәделхан М.</i> Қытай тілін оқытуда назар аударатын кейбір мәселелер	3	106
<i>Рүстемова Ж.А., Көкеева Р.Т.</i> «Қазақ әдебиеті» пәні бойынша өткізілетін сабақ түрлері	4	130

ЖУРНАЛИСТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Жапек М.С., Голубцова Т.А.</i> Қазақстанның аймақтық жастар баспасөзінің қалыптасуы («Пятница» қарағандылық облыстық газет мысалында)	3	111
<i>Нұрманова Ж.К.</i> Қазақ жазушыларының ғылыми-публицистикалық еңбектеріндегі әдебиет пен кинематограф арасындағы қарым-қатынас мәселелері (мәселе тарихы бойынша).....	2	131

САЛҒАСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

<i>Байғонысова Г.И.</i> Қазақ, ағылшын, орыс тілдерінде сандарды қолданудың когнитивті негіздері	2	112
--	---	-----

СЫН

<i>Жұмағали З., Қазбеков Т.Б.</i> Өмірін күреспен өткізген Алаштың ардақты арысы туралы құнды зерттеу.....	3	117
<i>Хамзин М., Қазбеков Т.Б.</i> Өрен жүйрік Ахметбек ақынның құрметіне	3	120

**Указатель статей, опубликованных
в «Вестнике Карагандинского университета» в 2010 году.
Серия «Филология»**

№ с.

КАЗАХСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Ажарбекова Э.Н.</i> Об определенности / неопределенности, выраженной посредством неопределенного лица, неопределенного члена предложения и контекста.....	1	21
<i>Ашкенова А.К.</i> Семантическая валентность сочетания прилагательных физического состояния с глаголами.....	2	29
<i>Баймурынов Ж.М.</i> Явление деактуализации и грамматический синкретизм.....	4	38
<i>Байсарина Ж.С.</i> Краткое исследование символа.....	3	25
<i>Досжанов Б.</i> Специфические особенности антропонимических аффиксов казахского языка	1	26
<i>Жумаханова Л.Т., Мухамеджанова Ш.М.</i> Сопоставление фразеологических синонимов-соматизмов казахского и французского языков.....	3	31
<i>Жусипов А.Е.</i> Паремииологические противоречия.....	4	42
<i>Жусипов А.Е.</i> Фразеологическая энантиосемия.....	4	48
<i>Жуынтаева З.Н.</i> Особенности употребления неполного предложения (без подлежащего) в исторических письменных памятниках.....	1	30
<i>Кенжегалиев С.А.</i> Принципы исследования лексикона в психолингвистике.....	4	53
<i>Кенжегалиев С.А.</i> Суждения о лексиконе в психолингвистике.....	4	58
<i>Кожаметова Г.А.</i> Пути ввода иностранной лексики в казахский язык.....	3	34
<i>Кусайынова Ж.А.</i> Контекст — семиотическая единица.....	2	38
<i>Кызырова А.М.</i> Функции паремииологических единиц-загадок в процессе образной репрезентации картины мира.....	2	42
<i>Мажитаева Ш., Калыбаева С.Б.</i> Лингвистические особенности учебников на казахском языке начала XX века.....	2	33
<i>Мажитаева Ш.М., Синбаева Г.</i> Особенности употребления эвфемизмов и дисфемизмов в языке художественного текста.....	1	34
<i>Оймаутов Р.</i> Специфика религиозной риторики.....	3	42
<i>Пиримбетов Т.Т., Сапарова К.О.</i> Характеристика некоторых морфологических и словообразовательных методов подражательных слов.....	4	61
<i>Сыздыкова Г.О.</i> Сочетательные и валентные отношения имен существительных.....	3	38
<i>Турсынова М.А.</i> Характеристика некоторых гласных звуков в современных тюркских языках ..	4	69

ОБЩЕЕ И РУССКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Агадилова Л.Ж.</i> Формирование билингвальной способности переводчика и ее уровней.....	3	15
<i>Агманова А.Е.</i> Экстралингвистические факторы усвоения второго языка.....	4	4
<i>Аманбаева Г.Ю., Аширбекова Г.Н.</i> Ментальная концептосфера как объект сопоставительного исследования.....	4	15
<i>Аманбаева Г.Ю., Кривая Л.</i> Этнокультурная вариативность семантики фразеологизмов.....	1	3
<i>Аманбаева Г.Ю., Шигабиева А.И.</i> Концепт <i>судьба</i> как лингвокультурологическая универсалия.....	4	10
<i>Бейсенова Ж.С.</i> Мотивационная аспектность системного описания терминологии.....	3	10
<i>Бурибаева М.А.</i> Тюркизмы как объект описания русской исторической лексикографии.....	4	18
<i>Григорьева И.В.</i> К вопросу об изучении цвета в современной лингвистике.....	1	11
<i>Жакупова А.Д.</i> Стратегия осмысления мотивированной лексики носителями русского и казахского языков: сопоставительно-мотивологический подход.....	3	4
<i>Жумагулова Н.С.</i> К вопросу о евразийской языковой личности идеального типа в учебном дискурсе Казахстана.....	2	4
<i>Жумагулова Н.С.</i> Проблема языковой личности в научном дискурсе Казахстана.....	2	9
<i>Исенова Ф.К.</i> Активизация словообразовательных моделей окказиональных языковых единиц в пространстве художественного текста.....	4	22
<i>Киынова Ж.К.</i> Комментирование как способ экспликации культурно-исторической информации.....	2	18
<i>Медетова М.Е.</i> Основные направления в переводоведении.....	3	20

<i>Мырзашова А.К.</i> Зооморфные признаки интеллектуальной концептосферы казахов и русских.	2	13
<i>Нуртазина М.Б.</i> Особенность репрезентации семантики времени в ракурсе функциональной грамматики	4	28
<i>Нуртазина М.Б.</i> Языковая интерпретация идеи одновременности и соотнесенности действий.	4	33
<i>Пак М.К.</i> Особенности синонимии в диалектной системе	2	23
<i>Смагулова Г.К.</i> Образное сравнение: его структура и ассоциативные типы	1	15
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА		
<i>Алмашулы Ж.</i> О творчестве М.Ауезова тридцатых годов XX века	1	40
<i>Аширбекова Г.Е.</i> Проблема использования космологических мифов в религиозных эпосах	2	46
<i>Аширбекова Г.Е.</i> Проявление антропогонических мифов в религиозных эпосах	3	102
<i>Балтабаева Ж.К.</i> Проблема изображения положительного героя и продолжение традиции	3	47
<i>Бейсентай А.Б.</i> Символизм в поэзии Магжана	3	53
<i>Демеугалиева Н.А.</i> Тема Абылая в отечественной исторической драматургии	3	59
<i>Жарылганов Ж.Ж.</i> Абсурдная идея и поток сознания (на основе повестей «Смерть борзого» М.Магауина, «Истина» Т.Абдикова)	2	50
<i>Жумагали З.Т.</i> Об историко-документальном жанре	1	50
<i>Жумагулов С.Б.</i> Алкей Хаканович Маргулан	2	55
<i>Жумагулов С.Б., Жолданова Д.</i> Личность жырау в литературе ханского периода	2	66
<i>Жумагулов С.Б., Жунисов С.Т.</i> Пути становления фарабиеведения в национальной литературоведческой науке	2	61
<i>Золотарева Л.Р.</i> Взаимодействие изобразительного искусства и литературы	1	43
<i>Идрисова Э.Т.</i> А.С.Пушкин и А.Ахматова: традиция и диалог	4	75
<i>Каренов Р.С.</i> Жумабек Ташенев — Кенесары двадцатого века (к 95-летию со дня рождения) ..	1	68
<i>Каренов Р.С.</i> Сабит Бексеит — один из величайших поэтов в современной казахской поэзии (к 60-летию со дня рождения)	1	57
<i>Каренов Р.С.</i> Уникальная личность казахского народа — Бухар жырау Калкаманулы	2	79
<i>Каренов Р.С.</i> Акын, внесший огромный вклад в развитие и становление жанра «айтыс»	3	63
<i>Каренов Р.С.</i> Жизнь и творческая деятельность выдающегося акына Орынбая (к 190-летию со дня рождения)	3	78
<i>Каренов Р.С.</i> Миржакып Дулатов — личность, внесшая весомый вклад в казахскую литературоведческую науку	4	81
<i>Каренов Р.С.</i> Суждения о великом сыне нашей нации (К 125-летию дня рождения Миржакыпа Дулатова)	4	93
<i>Кишкенбаева Ж.К.</i> Современная казахская психологическая драма (по пьесе З.Шашкина «Сердце поэта»)	4	101
<i>Маханов Г.К.</i> Образ Баян — образец красоты, разума, истинной любви и верности в казахской культуре	2	72
<i>Маханов Г.К.</i> Эволюция образа казахской женщины	2	69
<i>Оралбаев О.</i> Гражданская позиция поэта в отображении современности	3	95
<i>Рамазанова Ж.С.</i> Жизнь замечательного человека (Критику, ученому, переводчику, тюркологу А.Егеубаеву исполнилось 60 лет)	2	105
<i>Рахманова Н.М.</i> Тема национального возмущения в жанре романа	4	104
<i>Рустемова Ж.А., Медеубаева М.К.</i> Казахские поэты-писатели начала XX века и традиции Абая, Ибрая	1	78
<i>Савченко Т.Т.</i> Симеон Полоцкий и его школа на пути формирования русской лирики	4	107
<i>Савченко Т.Т.</i> Художественное бытие невымышленного: проза Е.А.Букетова	3	91
<i>Смагулов Ж.К., Асан М.</i> Новый взгляд на поэзию С.Муканова	2	76
<i>Тапанова С.Е.</i> Мотив влюбленности в эпических поэмах	2	94
<i>Тилешов Е.</i> О классификации периодов казахской литературы	2	100
<i>Уразаева К.Б.</i> Гоголевский текст как концепция чтения	4	118
<i>Флерко Л.В.</i> Календарный пасхальный цикл в русской поэзии (на материале поэзии Б.Пастернака и В.Набокова)	4	124
<i>Хамзин М.Х., Акжунусова Н.Б.</i> Передача системы образов в историческом романе С.Сматаева «Елім-ай»	1	83
<i>Шыныбекова А.С.</i> Онтология художественно-драматической коммуникации	3	98

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

<i>Баделхан М.</i> Некоторые проблемы преподавания китайского языка	3	106
<i>Рустемова Ж.А., Кокеева Р.Т.</i> Формы уроков по дисциплине «Казахская литература» в школе...	4	130

ПРОБЛЕМЫ ЖУРНАЛИСТИКИ

<i>Жапек М.С., Голубцова Т.А.</i> Формирование региональной молодежной печати Казахстана (на примере Карагандинской областной газеты «Пятница»).....	3	111
<i>Нурманова Ж.К.</i> Вопросы взаимосвязей литературы и кинематографа в научно-публицистических трудах казахских писателей (к истории вопроса)	2	131

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Байгунисова Г.И.</i> Когнитивные основы употребления чисел в английском, казахском и русском языках	2	112
--	---	-----

КРИТИКА

<i>Жумагали З., Казбеков Т.Б.</i> Ценное исследование о неутомимом борце, лидере Алашординского движения	3	117
<i>Хамзин М., Казбеков Т.Б.</i> Дань уважения поэту-импровизатору Ахметбеку Байсалбайулы	3	120

Правила оформления статей

Для публикации в журнале «Вестник Карагандинского университета» принимаются статьи на казахском, русском и английском языках, содержащие результаты фундаментальных и прикладных исследований в области естественных и гуманитарных наук.

Объем статьи, включая библиографию, не должен превышать 10 страниц текста, набранного на компьютере (редактор Microsoft Word), минимальный объем статьи для гуманитарных направлений 6 страниц, естественных — 4 страницы. В издательство необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с распечаткой. Страницы статьи должны быть пронумерованы.

К оформлению статей предъявляются следующие требования:

Поля рукописи должны быть: верхнее и нижнее — 25 мм, левое и правое — 20 мм; шрифт — Times New Roman, размер — 11 пт; межстрочный интервал — одинарный; выравнивание — по ширине; абзацный отступ — 0,8 см.

В верхнем левом углу дается УДК статьи.

По центру приводятся:

- название статьи (полужирное написание) на русском и казахском языках. Для серий «Математика», «Физика», «Химия» дополнительно дается название на английском языке.
- фамилии и инициалы авторов;
- полное название учреждения, которое представляет автор (с указанием города). Если авторы из разных учреждений, то соответствие между автором и учреждением устанавливается надстрочными индексами, например:

Иванов И.В.¹, Крылов С.П.²

¹Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова;

²ТОО «Институт органического синтеза и углехимии НАН РК», Караганда

- электронный адрес;

- аннотации на казахском, русском и английском языках, отвечающие требованиям информативности, содержательности и качества перевода (7–8 строк).

Далее идет текст статьи, в конце которой — список использованной литературы с полным библиографическим описанием.

Список использованной литературы для серий «Математика», «Физика», «Химия» оформляется на английском языке (обязательно).

Например:

Для книг: Фамилии и инициалы авторов. Заглавие. — Сведения о повторности издания. — Место издания: Издательство, Год издания. — Количество страниц.

Например: Ильин В.А., Позняк Э.Г. Линейная алгебра. — 3-е изд. — М.: Наука, 1984. — 294 с.

Для статей из журналов: Фамилии и инициалы авторов. Название статьи // Заглавие издания. Серия. — Год издания. — Том. — Номер. — Страницы.

Например:

Панчук Д.А., Садакбаева Ж.К., Пуклина Е.А. и др. О структуре межфазного слоя на границе металлосоединения-полимерная подложка // Российские нанотехнологии. — 2009. — Т. 4. — № 5–6. — С. 114–120.

Омарова Г.К. Влияние деформирования на скорость отверждения олигомеров // Вестн. Карагандинского ун-та. Сер. Химия. — 2010. — № 2(58). — С. 17–20.

Для материалов конференций, сборников трудов и т.д.: Фамилии и инициалы авторов. Название статьи // Заглавие издания: Вид издания. — Место, год издания. — Том. — Номер. — Страницы.

Например:

Бакиров Ж.Б. Исследование закритического прогиба пластин с учетом случайных факторов // Строительство: Тр. КарГТУ. — Вып. 1. — Караганда: Изд. КарГТУ, 1996. — С. 171–174.

Касенов Б.К., Ашляева И.В. О термодинамических свойствах арсенатов щелочноземельных металлов // Физико-химические исследования строения и реакционной способности вещества. — Караганда, 1988. — С. 124–131.

Иностранная литература оформляется по тем же правилам.

Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая — [2] и т.д. по порядку. При ссылках на результат из книги указывается ее номер из списка литературы и (через точку с запятой) номер страницы, на которой опубликован этот результат. Например: [8; 325]. Ссылки на неопубликованные работы не допускаются.

В статье нумеруются лишь те формулы, на которые по тексту есть ссылки.

В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими, чистыми. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки.

Сведения о каждом из авторов включают следующую информацию: Фамилия Имя Отчество (полностью), должность, звание, ученая степень, место работы, город. Для серий «Математика», «Физика», «Химия» сведения об авторах даются на английском языке.

Обязательно приводятся контактные данные (телефон, e-mail) автора (или авторов).

При наличии источника финансирования исследования по направлениям «Математика», «Физика», «Химия» (гранты, госбюджетные программы) указывается информация о нем.